

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 38: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2009

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/aef89602-de95-4ad8-bcbc-670198ffab63>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ISSN 0350-0020

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**
**AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA**

GODIŠNJAK JAHRBUCH

KNJIGA / BAND XXXVIII

**Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 36**

Redakcija / Redaktion

**Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Esad Kurtović, Blagoje Govedarica**

Urednik / Herausgeber

Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2009

FONDACIJA

ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Fondacije za izdavaštvo
Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine,
Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta
i Austrijske kooperacije za nauku, obrazovanje i kulturu /
Gedruckt mit Unterstützung des Fonds für das Verlagswesen
des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport
Bosnien-Herzegowina, der Römisch-Germanischen
Kommission des Deutschen Archaeologischen Instituts und
des Österreichischen Kooperationsbüros für Wissenschaft,
Bildung und Kultur

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Mile Baković / Blagoje Govedarica

- Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića
u Podgorici, Crna Gora /
Findings from the Princely Tomb of Gruda Boljevića in Podgorica,
Montenegro 5

Bernhard Hänsel

- Frühformen des Geldes im bronzezeitlichen Europa /
Rani oblici novca u bronzanodobnoj Evropi 23

Adnan Kaljanac

- Problematika etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka /
Issue of the Etnonym Illyrians in the Periplus of Pseudo Scilax 37

Salmedin Mesihović

- CIVES COLONIAE RIS...?
Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog
područja /
Figures from the epigraphic monuments
from Rogatica-Romania area..... 55

Danijel Džino

- “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih
i suvremenih percepcija /
The Daesitaiates: The identity-construct between contemporary
and ancient perceptions..... 75

Ante Milošević

- Ponovo o nalazima “komanskog” obilježja u Dalmaciji /
Again on the findings of “komani” type in Dalmatia 97

Zenaida Karavdić

- O Povelji Kulina bana – “Bez’ v’sega z’loga primysla” /
About Povelja Kulina Bana – “Bez’ v’sega z’loga primysla” 121

<i>Esad Kurtović</i>	
Vlasi Nenkovići /	
Nenkovići Vlachs	153
<i>Edin Radušić</i>	
Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim	
izvještajima britanskih konzularnih predstavnika	
za 1857. i 1858. godinu /	
Herzegovina in the mid 19 th century – Land and people in general	
reports of the British consular representatives for the year	
1857 th and 1858 th	165
<i>Dževad Juzbašić</i>	
Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta)	
za Bosnu i Hercegovinu /	
Die Annexion und Probleme der Erlassung	
des Landestatutes für Bosnien-Herzegowina	183

Kritike i prikazi / Besprechungen

Tri važna nova priloga predromanici Dalmacije	229
1. Željko Peković “Četiri elafitske crkve”	229
2. Ante Milošević “Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih	
grobova u okolici Sinja”	231
3. Ante Milošević-Željko Peković “Predromanička crkva Svetoga Spasa	
u Cetini” (<i>Tomislav Marasović</i>).....	232
Esad Kurtović, Radosalići primjer “jednokratnih prezimena”	
srednjeg vijeka (<i>Emir O. Filipović</i>)	234
Studijska posjeta bosanskohercegovačkih arheologa Egiptu (<i>Melisa Forić</i>)	239

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2009. godini	245
Zapisnik s konsultacionog sastanka u vezi sa zaštitom spomenika	
kulture na trasi autoputa V/C kroz Bosnu i Hercegovinu	
održanog 26. 6. 2009.	247
Adrese autora / Autorenadressen	251

Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora

Mile Baković / Blagoje Govedarica
Podgorica – Berlin

1. Uvod

Na području Crne Gore se u zadnjih pedesetak godina stalno iznova otkrivaju monumentalne humke s bogatim grobovima iz vremena ranog bronzanog doba. Prva takva humka pojavila se u Rubežima kod Nikšića 1952. godine¹. Godine 1976. obavljena su iskopavanja tumula Mala Gruda u Tivatskom Polju², a otkriće bogatih grobova u obližnjem tumulu Velika Gruda uslijedilo je 1991. godine³. Konačno, 2001. godine je istražen tumul Gruda Boljevića u Podgorici⁴. Dakle, do sada su poznate četiri ovakve humke, ali po svemu sudeći to je samo trenutno stanje i to neće biti njihov konačan broj. Sve četiri do sada otkrivene humke pokazuju istovjetne kulturološke karakteristrike i sve se nalaze na području Jadranske obale i njenog neposrednog kraškog zaleđa i to u okviru jednog trougla čije stranice ne prelaze dužinu od 40 km (Sl. 1).

¹ Benac 1955, 86, Tab. 1, 6.

² Parović-Pešikan, Trbuhović 1971, 129 ff.; Primas 1996: 17 ff. 75 ff; Della Casa 1996, 15 ff.

³ Primas 1996, 11 ff.

⁴ Tumul je istražen u vremenu od 30. 04. do 24. 06. 2001. godine. Rukovodilac projekta je bila Lenka Bulatović, direktorica JU Muzeji i galerije Podgorice, a terenska istraživanja je vodio Mile Baković, saradnik Centra za arheološka istraživanja Crne Gore iz Podgorice. Stalni saradnici na iskopavanju su bili: Verica Drecun, arheologinja, Dragan Radović, istoričar umjetnosti (oboje iz JU Muzeji i galerije Podgorice), Željko Kalezić, konzervator iz Centra za arheološka istraživanja CG, te Risto Drašković, arheolog i Jasna Zečević, studentkinja arheologije. Up. Saveljić-Bulatović, Lutovac 2003, 29-32; Guštin 2006, 87-99; Baković 2010.

Sl. 1 Geografski položaj crnogorskih tumula sa kneževskim grobovima:
1. Rubeža; 2. Velika Gruda; 3. Mala Gruda; 4. Gruda Boljevića

Ako se izuzme tumul iz Rubeža za koji nema potpunih podataka jer je bio razrušen prije dolaska arheologa⁵, sve ove humke imaju velike dimenzije i prekrivaju jedan centralni grob sa bogatim priložima. Rezultati istraživanja u humkama Velika i Mala Gruda su detaljno i obuhvatno prezentirani u radovima M. Primas, Ph. Della Casa, M. Parović-Pešikan i V. Trbuhovića⁶. Na ovom mjestu ćemo se detaljnije pozabaviti nalazima iz Grude Boljevića, humke koja je u ovom nizu zadnja otkrivena i čiji grobni ritus, uz zajedničke karakteristike, pokazuje i izvjesne specifične osobenosti i karakteristike. Pri tome će nam rezultati istraživanja drugih monumentalnih tumula s područja Crne Gore i radovi prethodno navedenih autora biti osnovno i nezaobilazno polazište.

2. Nalazi

Gruda Boljevića bila je podignuta na periferiji današnje Podgorice (predgrađe Tološi), na sjeverozapadu Skadarskog bazena.⁷ Humka ima oblik nepravilne kupe prečnika 24 m i visine 1,8 m (Sl. 2 i 3).

⁵ Up. Benac 1955, 86 ff.

⁶ Up. napomenu broj 2.

⁷ Gruda Boljevića se nalazila na imanju Dragana Boljevića (koordinate N 42, 27, 17,53" i E 019, 13, 55,69").

Sl. 2 Gruda Boljevića prije iskopavanja, pogled sa zapada

Sl. 3 Gruda Boljevića na početku iskopavanja, pogled sa jugozapada. Vidljive su kamene konstrukcije sekundarno položених srednjovjekovnih grobova

Zapadni dio je oštećen recentnom izgradnjom puta i druge infrastrukture. Nasip humke se sastoji od fino prečišćene zemlje bez primjesa kamenja. U središnjem dijelu tumula je u okviru nasipa nanoseno nekoliko proslojaka gline neujednačenog intenziteta i debljine (debljina 1-3 cm). Oko centra tumula, u prečniku od 6 do 8 m, dokumentovano je šest takvih proslojaka koji su, od nivoa prvobitne površine tla do visine od 1 m, sukcesivno nanošeni u pravilnim razmacima od cca 20 cm. Primarna sahrana obavljena je u centru na dubini od 2,30-2,40 m u odnosu na najvišu tačku tumula. Grobna jama u obliku četvorougla sa zaobljenim uglovima imala je dimenzije 1,1 m x 0,85 m i bila ukopana u kamenito prirodno tle do 0,5-0,6 m. Orijentacija jame je bila istok-zapad (Sl. 5). Pri tom je dno jame na istočnoj strani bilo oko 10 cm dublje nego u zapadnoj polovini. U tom nižem dijelu nađene su dvije loše očuvane kosti nogu jedne odrasle (?) individue, dok su ostale kosti skeleta bile sačuvane samo u tragovima.

U središnjem dijelu jame bilo je moguće dokumentovati sitne komade kostiju karličnog pojasa⁸, a u zapadnoj polovini je ležao manji komad kosti jedne ruke. Prema veličini grobne jame i po položaju nađenih kostiju nogu može se pretpostaviti da je pokojnik ležao zgrčen na boku, s orijentacijom zapad-istok (glava na zapadu).

Sl. 4 Gruda Boljevića: površina centralnog groba s kamenim obrubom, pogled sa sjeverozapada

⁸Jedan komad kosti koji se nalazio u tom dijelu groba dat je na radiokarbonsko datovanje. Vidi Guštin 2006, 89.

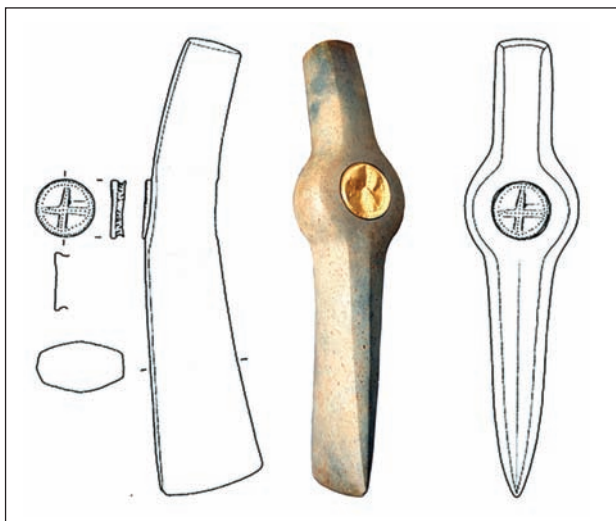
Sl. 5 Gruda Boljevića: jama centralnog groba, pogled sa zapada

Jama je nakon polaganja pokojnika bila zatrpana, pri čemu je korištena i kamenita zdravica koja je bila iskopana prilikom formiranja grobne jame. Ta popuna jame se pod pritiskom nasipa tumula vremenom slegla, na što upućuju proslojci gline koji su na prostoru iznad groba bili poredili i lučno povijeni nadolje. Osim spomenutih kostiju, u grobu nisu nađeni nikakvi nalazi. Nije bilo ni tragova sanduka, niti neke slične grobne konstrukcije. Jedino je istočni dio grobne jame bio obrubljen nizom od 15 kamenova veličine 10-15 cm (Sl. 4 i 5), a na površini oko groba nađeni su tragovi paljevine u vidu crvenkastog grumenja zapečene zemlje.

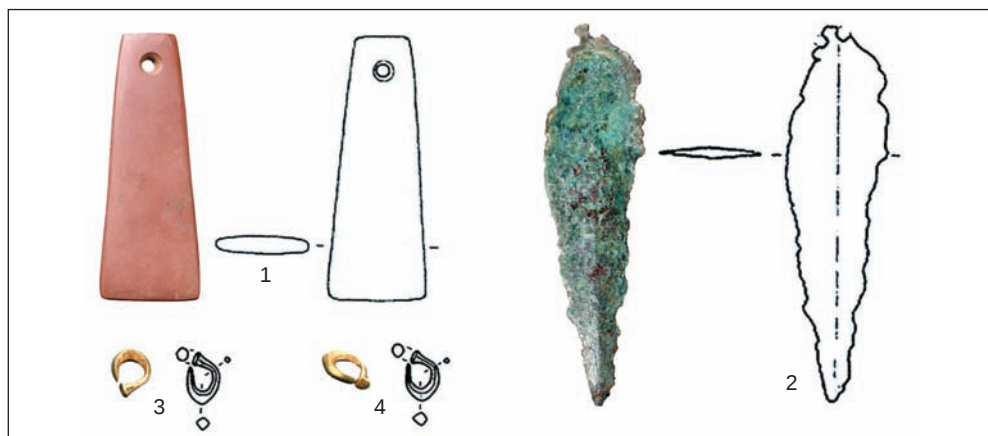
U nasipu humke otkrivene su još dvije izdvojene grupe nalaza. Jedna grupa je ležala oko 0,8 m iznad prethodno opisane grobne jame, a druga je bila takođe položena skoro u centru, ali u površinskom dijelu nasipa, odnosno na dubini od 0,6 m u odnosu na najvišu tačku tumula. Prva grupa je sadržavala sljedećih osam predmeta:

1. Sjekira od fino poliranog zelenkastog granita s unazad povijenim ušicama i sječivom i s kružno proširenim, odnosno zadebljanim srednjim dijelom oko otvora za držalo. Na samom otvoru za držalo nalazio se poklopac od zlatne folije s krstasto i kružno raspoređenim punktiranim ornamentima. Na jednom kraju oštrice vidljivo je manje oštećenje (dimenzije sjekire: dužina 12 cm; prečnik otvora za držalo 2,2 cm; Sl. 6).

2. Jako korodirano i patinirano sječivo bronzanog bodeža u obliku izduženog trougla sa trapezastim presjekom i zaobljenim gornjim dijelom na kome su vidljive dvije rupe za pričvršćivanje drške (dužina 10 cm; Sl. 7, 2).

Sl. 6 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza:
kamena sjekira sa zlatnim poklopcem (R 1:2)

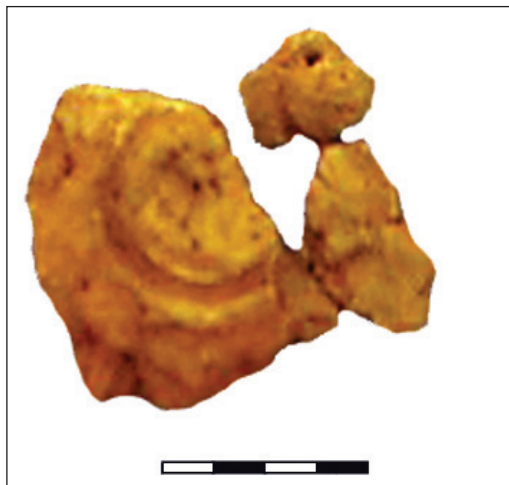
Sl. 7 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza: 1. kameni privjesak;
2. bronzani bodež; 3-4. zlatne karičice (R 1:2)

3-4. Dvije zlatne karičice od debele žice rombičnog presjeka, sa jednim špicastim i jednim zadebljanim krajem (prečnik 1,3 i 1,9 cm, težina 1,85 i 1,75 g; Sl. 7, 3. 4).

5. Privjesak u obliku izduženog trapeza s lagano zaobljenim krajevima od fino poliranog crvenog porfirita. Perforacija se nalazi na gornjem, užem kraju (dužina 7,5 cm; debljina 0,5 cm; Sl. 7, 1).

6. Proslojak žučkaste gline s prstenastim otiskom prečnika 4,2 cm (Sl. 8);

7-8. Dva riječna oblutka veličine cca 18 x 15 cm ležala su jedan pored drugog, uz ovu grupu nalaza (neposredno sjeverozapadno od nje).

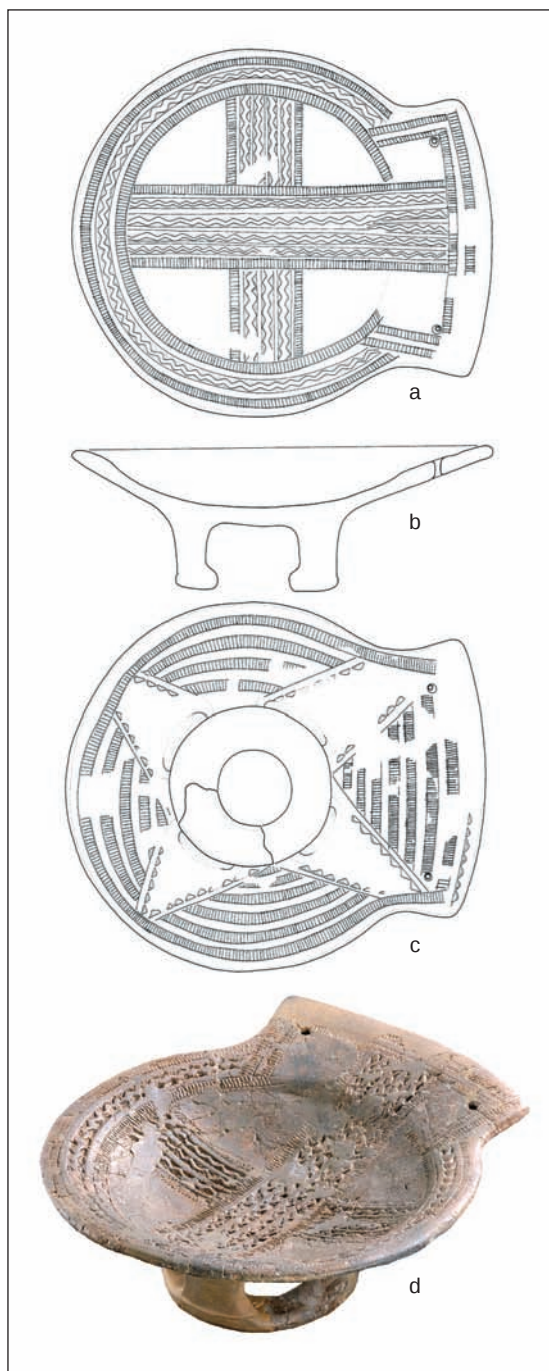
Sl. 8 Gruda Boljevića, prva grupa nalaza: prstenasti otisak u glini

Druga grupa nalaza sastojala se od tri posude koje su bile izrađene od fino prečišćene, ali slabo pečene gline.

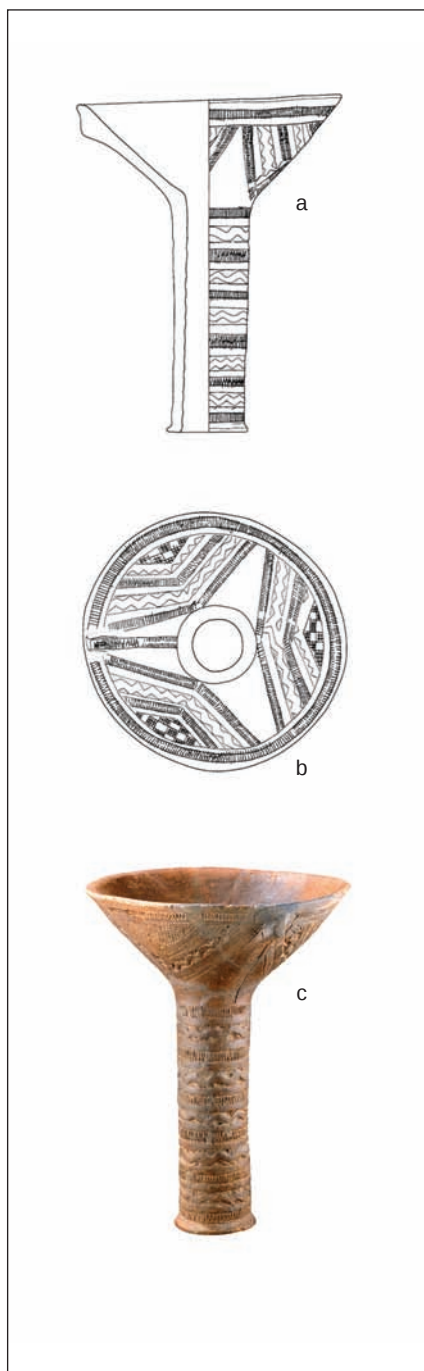
1. Plitka šolja s visokom perforiranom nogom i četvrtastim proširenjem na obodu. Na spoljnim uglovima tog proširenja nalaze se perforacije koje su vjerovatno služile za vješanje posude. Šolja je bogato ukrašena urezanim i štampanim ukrasima u obliku krstasto i kružno raspoređenih traka i s unutrašnje i sa spoljne strane (prečnik 20 cm; visina 6,1 cm; Sl. 9).

2. Konični lijevak s dugim cilindričnim slivnikom. Čitava spoljna površina lijevka je bogato ukrašena motivima i tehnikom koji odgovaraju ukrasima gore opisane šolje (visina 18,2 cm; prečnik oboda 14,1 cm; prečnik dna 4,2 cm; Sl. 10).

3. Bokali s visokim, lagano izvijenim vratom, bikoničnim tijelom i uskim ravnim dnom. Duga trakasta drška proteže se od gornjeg dijela tijela do ispod oboda posude. Bogati ukrasi u obliku vertikalnih i horizontalnih traka s urezanim i štampanim ornamentima koji se nalaze na tijelu i dršci u potpunosti odgovaraju sistemu ukrašavanja druge dvije posude iz ove grupe (visina 22,5 cm; prečnik oboda 6,4 cm; Sl. 11).

Sl. 9 Gruda Boljevića, druga grupa nalaza:
šolja na nozi (R 1:4)

Sl. 10 Gruda Boljevića, druga
grupa nalaza: keramički lijevak
(R 1:4)

Sl. 11 *Gruda Boljevića, druga grupa nalaza: bokal (R 1:4)*

Tumul Gruda Boljevića je i u srednjem vijeku sekundarno korišten kao mjesto sahrane (Sl. 3), tako da su u površinski sloj nasipa humke i na prostoru oko nje bila ukopana 192 groba. U tom površinskom sloju tumula nađeni su i fragmenti jedne veće keramičke posude koja odgovara vremenu srednjeg bronzanog doba, ali bez ikakvih tragova sahrane.⁹ Pošto su ti sedimenti već prilikom polaganja srednjovjekovnih grobova bili u znatnoj mjeri oštećeni, nema mogućnosti da se odredi svrha sekundarnog polaganja ove posude u površinski sloj ovoga, u to vrijeme već više vijekova starog tumula.

3. Kulturološke karakteristike nalaza i grobnog rituala

Stratigrafski podaci u cjelini jasno pokazuju da u Grudi Boljevića nije bilo nikakvih naknadnih nasipa, što znači da je tumul podignut u jednom mahu i isključivo u svrhu obilježavanja i zaštite primarne sahrane koja je obavljena u njegovom centru prije samog formiranja humke. Činjenica da u centralnom dijelu tumula, izuzev srednjovjekovnih ukopa u površinskom sloju, nije bilo nikakvih naknadnih intervencija, ukazuje na to da zatečena situacija, dakle parcijalna očuvanost skeleta, neravno dno grobne jame i dvije izdvojene grupe nalaza koje su ležale izvan groba, odslikava realno stanje ovog nalaza, odnosno reflektuje prirodne okolnosti i specifičnost rituala sahranjivanja koji je u ranom bronzanom dobu ovdje bio primijenjen. Centralni grob i dvije grupe nalaza koje su priložene iznad njega mogu se, adekvatno tome, posmatrati kao jedan zatvoreni nalaz.

⁹ Baković 2010, Tab. 1, 4.

U pogledu kulturnog određenja ovog kompleksnog zatvorenog nalaza primarne su tipološke odlike priloženog arheološkog materijala koje se u potpunosti uklapaju u kulturu istočnojadranskog ranog bronzanog doba. Keramički materijal posjeduje i neke karakteristike postvučedolskog i Glockenbecher-Kompleksa, naročito u pogledu sistema ukrašavanja. No, i u ovom smislu najbolje analogije susreću se u užem okviru istočnojadranskog kulturnog kruga¹⁰. Oblik i ukrašavanje šolje na nozi i bokala u potpunosti odgovaraju repertoaru južnojadranskog tipa Ljubljanske kulture. Skoro identična šolja nađena je u centralnom grobu (grob 1) tumula Velika Gruda¹¹, a istovetan oblik otkriven je u tumulu iz Rubeža, kao i u centralnom grobu tumula Mala Gruda¹². Bokali sa drškom sličnog oblika i odgovarajuće ornamentike nađeni su u humci iz Pazhoka u srednjoj Albaniji, kao i na širem prostoru istočnojadranskog kulturnog kruga (Tip Ciclami-Mitreo) i u okviru kontinentalne periferije Cetinske kulture¹³. Uz to je bokal iz Grude Boljevića po obliku dosta blizak odgovarajućim posudama grupe Belotić-Bela Crkva u Zapadnoj Srbiji, kao i onima iz južnopanonske kulture Somogyvár-Vinkovci¹⁴. Bronzani bodeži sa sječivom u obliku izduženog trougla i zaobljenom spojnicom za dršku, poput ovoga iz Grude Boljevića, predstavljaju tipičan produkt jadransko-egejskog kruga. Najbliže analogije nalazu iz Grude Boljevića su poznate iz humke s Meduna u Crnoj Gori i u Ivankovači u Dalmaciji, pri čemu se, po svemu sudeći, radi o vrlo ranim primjercima bodeža rađenih od bronzе (Zinnbronzе)¹⁵.

Kamena sjekira iz prve grupe nalaza u Grudi Boljevića nema formalnih analogija na bližem području, dok zlatni poklopac njene drške u potpunosti odgovara primjerku sa srebrne sjekire iz primarnog groba u Maloj Grudi¹⁶. Zlatne karičice koje su služile kao ukras na glavi su dosta rijetka pojava u ranom bronzanom dobu Evrope. One se susreću samo u pojedinim kneževskim grobovima, uglavnom na prostoru Balkana. Prema tipologiji M. Primas razlikuju se dva tipa ovog nakita: "tip Leuka" s jednostavnim, špicastim krajevima koji se preklapaju, i "tip Mala Gruda" s nejednakim krajevima¹⁷. Tip Leuka nađen je u pitos-grobu R 15-b iz nekropole Steno na ostrvu Leuka (tri primjerka), u centralnom grobu iz Velike Grude (pet primjeraka), u grobu 8 tumula 1 iz Trnave u sjeverozapadnoj Bugarskoj (jedan primjerak) i u grobu 1 tumula 3 iz Ampoița-Peret u Transilvaniji (dva primerka)¹⁸. Nalazi iz Grude Boljevića u potpunosti odgovaraju tipu Mala Gruda koji je za sada poznat samo u crnogorskim tumulima (Mala Gruda – pet primjeraka,

¹⁰ O karakteristikama istočnojadranskog kulturnog kruga vidi Govedarica 1989.

¹¹ Primas 1996, sl. 5, 1-5, 4.

¹² Govedarica 1989, Tab. 42, 1; 44, 1.

¹³ Ebd. 1989, Tab. 12, 3; 42, 2; 43, 1; Isti 2006, sl. 3, 1.

¹⁴ Maran 1998, Tab. 17, 5.

¹⁵ Govedarica 1989, Tab. 35, 2.

¹⁶ Ebd. Tab. 43, 7.

¹⁷ Primas 1996, 76-77.

¹⁸ Maran 1998, Tab. 20, 1-14; Ciugudean, 1991, sl. 20, 4, 5.

Velika Gruda – tri primjerka i Gruda Boljevića – dva primjerka)¹⁹. Upadljivo je da su obje varijante ovog nakita veoma dobro zastupljene u crnogorskim tumulima. To ukazuje da je ovo područje moglo biti centar produkcije tog tipa zlatnog nakita. Osim toga, deset do sada nađenih zlatnih karičica tipa Mala Gruda međusobno su skoro identične, te se dalje može pretpostaviti da sve potiču iz jedne, iste radionice, s ovoga područja.

Keramički lijevak iz Grude Boljevića predstavlja unikatnu formu za koju nam analogije nisu poznate. No, na osnovu karakteristične ornamentike i ovaj nalaz se bez ikakvih rezervi može svrstati u repertoar južnojadranskog tipa Ljubljanske kulture.

Grobni ritual koji je bio primijenjen u Grudi Boljevića veoma je karakterističan i po svoj prilici samosvojan i specifičan. U svakom slučaju, takav obred nije poznat ni kod drugih kneževskih sahrana na području Crne Gore, niti na širem prostoru jadranskog kulturnog kruga kome svi ti grobovi pripadaju. Već nedostatak kamenog sanduka predstavlja neobičnu pojavu u ovom okviru. Dva nivoa dna groba i separatno deponovanje izdvojenih grupa priloga su takođe sasvim neuobičajeni elementi. Pri tom je važno napomenuti da se mogućnost parcijalne sahrane ili sekundarna intervencija na grobu mogu sasvim sigurno isključiti. Na odbacivanje prve mogućnosti upućuju kosti skeleta koje se, mada zbog kiselosti zemlje veoma loše očuvane, nalaze na čitavom prostoru groba. A neporemećen položaj glinenih proslojaka iznad groba je jasan znak da ovdje nije moglo biti nikakvih naknadnih intervencija. Kako pokazuju tragovi izgorele zemlje oko groba, ritual sahranjivanja je otpočeo obrednim čišćenjem i posvećivanjem površine u centralnom dijelu tumula koje je bilo obavljeno vatrom. Nakon toga je izvršena sahrana i otpočelo se s nasipanjem tumula, koje je bilo praćeno polaganjem priloga i odgovarajućim novim obredima.

Luksuzna sjekira i ostali predmeti iz prve grupe nalaza mogu se interpretirati kao lično vlasništvo pokojnika koje ukazuje na mušku osobu visokog ranga. Takvi predmeti se u praistorijskim sahranama redovno prilažu uz pokojnika, ili na širem prostoru groba. Situacija zatečena u Grudi Boljevića je iz tih razloga krajnje neobična. Na osnovu raspoloživih podataka nema mogućnosti za sagledavanje razloga zbog kojih su ti personalni predmeti odvojeni od pokojnika i priloženi izvan groba. No, prema svim okolnostima nalaza, ovaj gest je bio sastavni dio pogrebnog rituala koji je u ovoj humci praktikovan.

Okolnosti nalaza druge grupe predmeta i razlozi za njihovu separaciju izgledaju nešto jasniji. Tri posude iz ove grupe su očigledno bile u upotrebi u ritualu koji je obavljen nakon čina sahrane u centralnom grobu i tokom formiranja nasipa tumula. Bokali i lijevci čine komplet za izlivanje tečne žrtve (libacija), po čemu se izdvajaju kao unikatni nalaz u širem kulturnom okruženju. Treća posuda iz ove grupe, plitka šolja na nozi, pripada standardnom repertoaru crnogorskih kneževskih grobova. Ona je vjerovatno služila kao kadionica u okviru nekog obreda vezanog za ritual okađivanja, npr. za kađenje tamjanom. S obzirom na to da prstenasti otisak na glini koji je nađen

¹⁹ Primas 1996, 76 ff. sl. 6. 1-6. 5; 6. 13, A9-A13.

u okviru prve grupe nalaza u potpunosti odgovara promjeru donjeg otvora slivnika lijevka, može se pretpostaviti da je na tom mjestu bila izlivena tečna žrtva, odnosno da je obred libacije, a vjerovatno i kađenja, bio sastavni dio rituala koji je obavljen prilikom polaganja ličnih predmeta pokojnika u nasipu iznad groba. Poslije obavljanja tog obreda i pri završetku nasipanja tumula ove posude su deponovane u površinskom dijelu nasipa, u središtu humke i direktno iznad centralnog groba. Lijevak je bio ostavljen u uspravnom položaju, a bokal i kadionica su ležali pored njega. To pokazuje da je ritual izlivanja žrtve i obrednog kađenja posvećenog prostora mogao biti i ovdje obavljen, odnosno da je time vjerovatno bio obilježen završetak cjelokupne pogrebne ceremonije i izgradnje humke Gruda Boljevića.

Za razliku od neuobičajenog polaganja personalnih predmeta izvan groba, običaj da se keramičke posude ne stavljaju u sam grob, već bivaju nakon određenog ritualnog obreda deponovane pored ili u okolini groba, dosta često se susreće u jadranskom kulturnom krugu, a naročito u Protocetinskoj i Cetinskoj kulturi²⁰. No, taj ritual nigdje do sada nije bio tako dobro dokumentovan kao što je to slučaj s Grudom Boljevića. Tri posude iz druge grupe nalaza u ovom tumulu čine jedinstvenu cjelinu koja po prvi put empirijski jasno potvrđuje da je tokom obreda sahranjivanja u crnogorskim kneževskim tumulima, a vjerovatno i na širem prostoru istočnojadranskog kulturnog kruga, bio obavljan obred libacije i kađenja.

4. Pitanje apsolutne hronologije

Hronološko određenje nalaza iz Grude Boljevića zasniva se na radiokarbon dataciji skeleta iz centralnog groba koja je dala vrijednosti 3090-3044 BC.²¹ To odgovara ¹⁴C-datumima iz prvobitne humke u Velikoj Grudi koji se kreću u rasponu od 3081 do 2625 BC s težištem na ca. 2950 BC.²² Na osnovu toga uzima se početak 3. milenijuma BC kao vrijeme nastanka crnogorskih kneževskih grobova i, adekvatno tome, kao vrijeme početaka južnoljubljanskog tipa Ljubljanske kulture²³. Time se razdoblje egzistencije ovih tumula i jadranske Ljubljanske kulture u cjelini smješta u vučedolski period. To bi bila nova, radiokarbon hronologija koja, međutim, kolidira sa svim citiranim analogijama i koja se s arheološke tačke gledišta pokazuje vrlo problematičnom. Naime, sva navedena poređenja ukazuju da južnojadranski tip Ljubljanske kulture odgovara postvučedolskom, a ne vučedolskom kulturnom krugu. Postvučedolskom krugu pripadaju i kulture tipa Somogyvár-Vinkovci i Belotić-Bela Crkva, koje se samo svojom početnom fazom vremenski dodiruju s dobom za-

²⁰ Govedarica 1989, 117.

²¹ Guštin 2006, 89. Publikovan je samo datum, bez prateće dokumentacije i podataka o laboratoriji i o metodi kojom je datiranje obavljeno.

²² Primas 1996, 48.

²³ Ebd.; Ista 141 ff; Guštin 2006, 88-89; Maran 1998, 330 nap. 243; Isti 2007, 8, ff; Baković 2010.

vršetka Vučedolske kulture, dok kulturno u potpunosti pripadaju narednom postvučedolskom krugu. Prema aktuelnoj hronologiji, te kulture ne bi mogle biti starije od 2600/2500 BC²⁴. S druge strane, najstarije dokumentovane analogije crnogorskim kneževskim grobovima – zlatne karičice iz R-grobova u Leuci, datirane su u rani FH II-period,²⁵ što odgovara vremenu od 2700 BC. Ta najstarija etapa grčke FH-II kulture mogla bi se, dakle, djelimično preklapati sa zadnjom fazom Vučedola. No, to bi mogle biti samo vremenske paralele, jer FH-II kultura, slično prethodno navedenim balkansko-panonskim kulturama, odgovara postvučedolskom kulturnom krugu²⁶. Imajući ove elemente u vidu, ispostavlja se da visoka datacija crnogorskih kneževskih grobova, koja je izvedena na osnovu radiokarbon-hronologije, nema potvrde u arheološkom materijalu. Ti grobovi i južnojadranska Ljubljanska kultura u cjelini mogli bi se za sada samo grubo datirati u polovinu trećeg milenijuma BC, a najviše od 2700 BC. Bliže hronološko određenje, kao i visoki radiokarbon datumi, zahtijevaju dalje arheološke i apsolutnohronološke potvrde, uz vođenje računa o tzv. “rezervoar-efektu” u kontekstu radiokarbonskog datovanja.

5. Zaključak

Osnovna karakteristika humke Gruda Boljevića i ostalih crnogorskih kneževskih tumula jeste njihova monumentalnost i postojanje bogatih centralnih grobova, zbog kojih su ovi tumuli i podignuti. Na osnovu toga se ove humke izdvajaju kao posebna pojava u svom kulturnom okruženju. Oni su definisani kao “kneževski ili vladarski tumuli”²⁷. Ovi tumuli u cjelini odgovaraju osnovnoj namjeni grobnih humki koje su prvobitno građene kao mjesto sahrane i spomenik visoko rangiranih članova tadašnjih društvenih zajednica i kao simbol “svjetskog brda” na kome se smrtni zemaljski svijet simbolično susreće s božanskim carstvom neba.²⁸ Ta primarna funkcija grobne humke, kao centralnog mjesta koje povezuje praistorijskog čovjeka s njegovim heroiziranim precima i sjedinjuje kratkotrajno ljudsko bivstvovanje s vječnim svijetom neba, proteže se kao fundamentalni element od prve pojave ovog spomenika u stepama sjevernog Ponta tokom 5. milenijuma BC, pa sve

²⁴ Maran 1998, 347 ff.

²⁵ Primas 1996, 136.

²⁶ Up. Maran 1998, 7 ff.; 427; 2007, 8 ff. Na osnovu radiokarbon datuma iz Velike Grude Maran u svojim zadnjim radovima pokazuje sklonost da crnogorske tumule datira u vučedolsko doba. Up. Maran 2007, 8, nap. 35, 36 i Tab. 5. Arheološki materijal u najboljem slučaju dozvoljava djelimičnu vremensku paralelu sa završnom etapom vučedolske kulture.

²⁷ Up. Guštin 2006, 87 ff.; Baković 2010.

²⁸ Govedarica 2010. U vezi s interpretacijama tumula kao praoblika “svjetskog brda” i prethodnika sumerskih zigurata, indijskih brdskih hramova i egipatskih piramida, vidi Rostunov 2007, 14.

do prestanka njihove funkcije²⁹. Spomenici ovog tipa pojavljuju se na području Jadrana u 3. milenijumu BC, pri čemu su crnogorski tumuli, zajedno sa onima iz okvira Protocetinske-kulture, najstariji na tom prostoru. U njihovim monumentalnim nasipima i bogato opremljenim grobovima odslikava se socijalna diferencijacija zajednica ranog bronzanog doba Jadrana, koja podrazumijeva postojanje sloja vodeće aristokratije. Takva koncentracija luksuznih grobova nije konstatovana nigdje drugo osim na prostoru današnje Crne Gore. Značaj ove pojave je višestruk i već time se ovo područje iskazuje kao jedna od ključnih tačaka u socijalnom i kulturnom razvoju jadranske oblasti u vrijeme nastanka jednog novog kulturnoistorijskog razdoblja, tj. na početku ranog bronzanog doba. Sljedeća odgovorajuća pojava su tzv. kraljevski R-grobovi s ostrva Leuke (Sl. 1), s kojima crnogorske kneževske humke pokazuju znatan nivo srodnosti, koja nije samo tipološka, već ima i širi, kulturni i istorijski značaj.

Summary

Findings from the Princely Tomb of Gruda Boljevića in Podgorica, Montenegro

Tumulus of Gruda Boljevići, investigated in 2001 represents the latest find from the group of four nobles tumuli from the period of the early Bronze Age, discovered in Montenegro until now (Fig. 1). Burial mound has the irregular cone form, 24 m in diameter and 1.8 m height (Fig. 2 and 3). In its center primary burial was made in a burial rectangular pit, dimensions 1.1 x 0.85 m. The pit has been partially outlined with a series of small stones and up to 0.6 m dug in the natural soil (Fig. 4, 5), so the depth of the grave reached 2,30-2,40 m, in relation to the highest point of tumulus. A very badly preserved remains of a deceased person who was squatting at his side were discovered in the pit. Other findings were not reported.

Two isolated groups of findings were discovered in the dike of mounds. One group was lying about 0.8 m above the central grave, and the other was also laid almost in the center, but at the surface of the dike, and at a depth of 0.6 m comparing to the highest point of tumuli.

The first group contained the following eight items:

1. An axe of the finely polished greenish granite with a back swaddled blunt ends and blade, as well as with circularly expanded or thickened middle part around the hole for the shaft. At the opening of the shaft there was a cover of golden foil with a circular and cross allocated needled ornaments. There is less

²⁹ Govedarica 2010.

visible damage at one end of the blade (axes dimensions: length 12 cm, diameter hole for the shaft 2.2 cm, Fig. 6).

2. Very corrosive and patinated bronze dagger blade in the form of an elongated triangle with trapezoidal section and rounded on the upper part, where two holes for attaching the handle are visible (length 10 cm, Fig. 7.2).

3. and 4. Two gold rings of thick wire, with rhomboid section, one spiked and other thickened end (diameter 1.3 and 1.9 cm, weight 1.85 and 1.75 g; Fig. 7, 3.4).

5. Pendant in the form of an elongated trapezoid with slightly rounded ends of finely polished red porphyry. Perforation is located on the upper, narrower end (length 7.5 cm, thickness 0.5 cm, Fig. 7.1).

6. The scud of yellowish clay with the ring impression diameter 4.2 cm (Fig. 8); 7 and 8. Two river pebbles approx. size 18 x 15 cm, were lying next to each other, with this group.

Another group of findings consisted of three vessels that were made from purified, fine, but slightly baked clay.

1. Shallow cup with a perforated high foot and handle in a shape of the square expansion on the edge, with two perforations at the outer corners. The vessel is richly decorated with a carved and printed decoration with circular and cross distributed bands on inner and outer side of the vessel (diameter 20 cm, height 6.1 cm, Fig. 9).

2. Conical funnel with a long cylindrical lower part. The entire external surface of funnel is richly decorated with motifs and decorations that match the technique of cups described above (18.2 cm in height; rim 14.1 cm in diameter, bottom 4.2 cm in diameter, Fig. 10).

3. Jug with a high, slightly curved neck, biconic body and narrow flat bottom. Long strip handle extends from the upper part of the body below the rim of the bowl. The rich decorations in the form of vertical and horizontal bands with a carved and printed ornaments that are on the body, and the handle fully corresponds to the system of decorating two other vessels from this group (height 22.5 cm, rim diameter 6.4 cm, Fig. 11). In the Middle Ages tumulus was used as secondary burial place (Fig. 3), so in the surface layer of the dike and mound and in the area around 192 graves the were buried.

Findings from this tumulus fully correspond to those of the other princely graves in the area of Montenegro, and the early Bronze Age culture of the eastern Adriatic area, where all these tumuli belong. What makes this burrow special is the burial ritual which differs in some essential elements from other burials of this area, namely by the lack of burial structures and by separately taking contributions beyond the grave. Luxury axe and other items from the first group of findings can be interpreted as personal property of the deceased, which indicates a high-ranking male. Such objects in prehistoric burials were regularly attached to the deceased, or placed in the wider area of the grave. For these reasons the situation found in the Gruda Boljevića is extremely unusual. Based on the available data there is no possibility of looking for reasons for the practice that personal items were separated from the deceased and attached outside the tomb. However, according to all the circumstances of findings, this gesture was part of burial rituals practiced in this mound.

Circumstances of the second group of subjects as well as the reasons for their separation seem a little clearer. Three vessels from this group were obviously used in a ritual performed after making a burial in the central tomb and during the formation of tumuli embankment. Jug and funnel are making the set for spilling liquid sacrifice (*libatio*), making it to stand out as a unique finding in the wider cultural environment. The third vessel of this group, a shallow cup on the foot belongs to the standard repertoire of Montenegrin princely graves. It was probably used as a censer within ritual ceremony involving incense, eg. fumigation with incense. Since the ring imprint on the scud, from the first group of findings fully matches the findings of the funnel hole diameter, it can be assumed that liquid sacrifice was poured at this place. That is the ritual of *libation*, and probably service of incense, which was an integral part of the ritual performed during the placement of personal items of deceased in the embankment above the tomb. After performing the ceremony and at the end of the tumuli mound making these vessels were deposited on the surface of the dunes, in the center of the mound, directly above the central tomb. Funnel was left in an upright position and the cense bowl laid beside it. This shows that the spill sacrifices ritual and incense ritual of sacred area could be done here, which probably marked the end of the funeral ceremony and constructing mound of Gruda Boljevića.

Literatura

- Baković, M.* 2010, The princely Tumulus Gruda Boljevića, Podgorica, Montenegro, In: Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Cooper and Bronze Ages, Intern. conf, Udine 2008 (u štampi).
- Benac, A.* 1955, Nekoliko prahistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori. GZM, N. S. 10, Sarajevo 1955, 85-90.
- Ciugudean* 1991, Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoița, jud. Alba, PZ 66, 1991, 79-114.
- Govedarica, B.* 1989, Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana. Sarajevo 1989.
- Govedarica, B.* 2006, Finds of the Cetina-type in the western Balkan hinterland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology, VAPD 99, Split 2006, 27-41.
- Govedarica, B.* 2010, Die sakrale Symbolik des Kreises: Gedanken zum verborgenen Sinnbild der Hügelbestattungen, u: Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Cooper and Bronze Ages, Intern. conf, Udine 2008 (u štampi).
- Guštin, M.* 2006, The First Rulers Between the Aegean and Adriatic Seas. In: Symbol of God and King, The First European Rulers. Catalogue of the Exhibition, Ed. J. Poklečki Stošić, Zagreb 2006, 87-99.
- Della Casa, Ph.* 1996, Velika Gruda II. Die bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro), UPA 33, Bonn 1996.
- Maran, J.* 1998, Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen

in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit, UPA 33, Bonn 1998.

Maran, J. 2007, Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millenium BC: The Unfolding of the Mediterranean World. I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur (eds.), Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across Borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe, University of Zagreb, 11-14 April 2005, *Aegaeum* 27, 3-21.

Parović-Pešikan, M. / Trbuhović, V. 1971, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar* N. S. 22 (1971), Beograd 1971, 129-141.

Primas, M. 1996, Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. Im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext, UPA 32, Bonn 1996.

Постунов В. Л. 2007, Эпоха энеолита – средней бронзы центрального Кавказа. Том III. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и северного Кавказа, Вадикавказ 2007.

Saveljić-Bulatović, L. / Lutovac, P. 2003, Zlatno doba Crne Gore, Podgorica 2003.

Frühformen des Geldes im bronzezeitlichen Europa

Bernhard Hänsel
Berlin

Der durch die intensivere Metallnutzung seit der fortgeschrittenen Frühbronzezeit bedingte Wirtschaftsverkehr dürfte sich über das einfache Tauschen und Schenken zu einem komplexeren Warenverkehr entwickelt haben, der ohne das regelhafte, bewertende Messen oder Taxieren von Gütern kaum ausgekommen sein dürfte. Bestimmte Gegenstände bekamen in mehr oder weniger großen Räumen zu ihrer Primärfunktion eine zweite, nämlich eine Verwendung als Werte bemessende Verkehrseinheit im Warentausch. Sie wurden als Geld eingesetzt, ohne ihre ursprüngliche Bedeutung und Verwendung verloren zu haben. So ist zum Beispiel für die frühbronzezeitlichen, durch ganz Mitteleuropa verbreiteten Ösenhalsringe wiederholt vermutet und wahrscheinlich gemacht worden, dass sie in ihrer Einheitlichkeit im Gewicht, ihrer meist rohen, zum Tragen um den Hals nicht verwendbaren Form sowie wegen ihres häufigen Vorkommens in großen Depotfunden am ehesten einen Einsatz als frühes Geld, als Tauschwerteinheit, Verwendung gefunden haben¹. Sie dürften auch als Barren gedient haben, deren Wert wegen des gleich bleibenden Gewichtes wieder erkannt und abgeschätzt werden konnte². Die enge Bindung an die Primärfunktion als Halsring lässt sich recht gut an Hand der Stücke erkennen, die bezeichnenderweise im peripheren Verbreitungsgebiet gefunden worden sind. Dort sind die Halsringe tatsächlich auch noch zum Tragen am Hals sauber geglättet und zu Colliers zusammengesetzt umgelegt worden³.

Anderen auch im Verdacht stehenden Gegenständen, partiell oder vorwiegend als Werteinheiten oder als Zahlungsmittel gedient zu haben, wird gern die aus der numismatischen Forschung stammende Bezeichnung "prämonetär" zugesprochen⁴, um den doch recht klar definierten Begriff "Geld" zu vermeiden. Geld besteht auch in unserer heutigen Vorstellungswelt aus

¹ Lennerz-de Wilde 1995, 229-237.

² Krause 2003, bes. 160-166.

³ Bath-Bílková 1973, 24-41; Kersten 1936, Taf. 1,8 (Neu-Rathjensdorf).

⁴ Eine frühe Arbeit zur Geldgeschichte speziell für den Prähistoriker siehe Regling 1926.

Scheinen und Münzen, obwohl gerade in jüngerer Zeit sich vermehrt der Zahlungsverkehr in anderen Formen abspielt. Wir benutzen diverse Plastikkarten, Cheques, Schuldscheine, Gutschriften ebenso wie Scheine und Münzen. Wir nehmen Hypotheken z.B. auf ein Haus auf, das Haus hat damit einen taxierten Geldwert, der auf der Schuldverschreibung verzeichnet ist, und ist trotzdem noch ein bewohntes Haus, es hat also zwei Gesichter, ähnlich wie bestimmte Gegenstände aus der Bronzezeit. Man sollte sich also nicht scheuen, auch für prähistorische Zeiten den Begriff "Geld" einzusetzen, wenn bestimmte Bedingungen erfüllt sind, die eine solche Deutung zulassen.

Mit Sicherheit müssen mehrere Bedingungen zutreffen, ehe einem Typ von Gegenständen der Einsatz - vorwiegend oder auch nur gelegentlich - als Zahlungsmittel zugesprochen werden kann. Dazu gehören die bequeme Handlichkeit, die Haltbarkeit, eine konkrete, leicht wiederzuerkennende Form, die nicht ganz unkompliziert sein sollte, eine Ansehnlichkeit und auch eine größere Verbreitung sowie eine längere Nutzungszeit, damit sich unter den Beteiligten des Geldverkehrs eine gewisse Vertrautheit und ein Vertrauen in den Wert eines bestimmten Gegenstandstyps entwickeln kann. Wichtig ist weiter: Tritt der Gegenstandstyp im Fundgut in verschiedenen Größen auf, sollte sich ein Gewichtssystem dahinter verbergen, das nachvollziehbar ist und das Wiegen als Kontrollmaßnahme ermöglicht. Der Nachweis der Balkenwaage für eine solche Tätigkeit ist für die ältere Urnenfelderzeit belegt⁵. In einem der frühmykenischen Schachtgräber von Mykenai selbst sind goldene Nachbildungen von Balkenwaagen ausgegraben worden⁶, so dass in Europa spätestens seit der Mitte des zweiten vorchristlichen Jahrtausends eine solche Kontrolle vom Wert eines Gegenstandes möglich war.

Freilich ist davon auszugehen, dass der Aktionsradius der Gültigkeit eines solchen Gewichtssystems nicht allzu groß war, C. Sommerfeld hat aber für den nicht ganz kleinen Raum zwischen Weser und Weichsel eine Zone beschrieben, in der während der späten Bronzezeit ein Gewichtsfuß von ca. 5 Gramm bekannt und auch eingesetzt worden war. Er hat die vielen Sichel in den bronzezeitlichen Horten als Geld angesehen sowie eine breite Literatur zum frühen Gerätegeld zusammengetragen und forschungsgeschichtlich verarbeitet⁷. Auf seine Ausführungen soll hier ausdrücklich hingewiesen werden, um Wiederholungen zu ersparen.

Anzunehmen ist, dass es weitere Gegenstandsgruppen in anderen Zeit- und Kulturbereichen gegeben hat, die auch als Gerätegeld im Einsatz waren. Für die frühbronzezeitlichen goldenen Lockenringe des Karpatenbeckens ist z.B. der Versuch unternommen worden, auf Grund eines ermittelten Gewichtssystems innerhalb eines Hortfundes aus der Gegend von Pecs in Südwestungarn den Einsatz von so genannten goldenen Lockenringen nicht nur als Schmuck, sondern auch als Geldwert zu vermuten⁸. Hier soll auf eine

⁵ Medović 1995, 209-218.

⁶ Karo 1930, Taf. 34, 81-82.

⁷ Sommerfeld 1994, 5-14.

⁸ Hänsel / Weihermann 2000, 7-30.

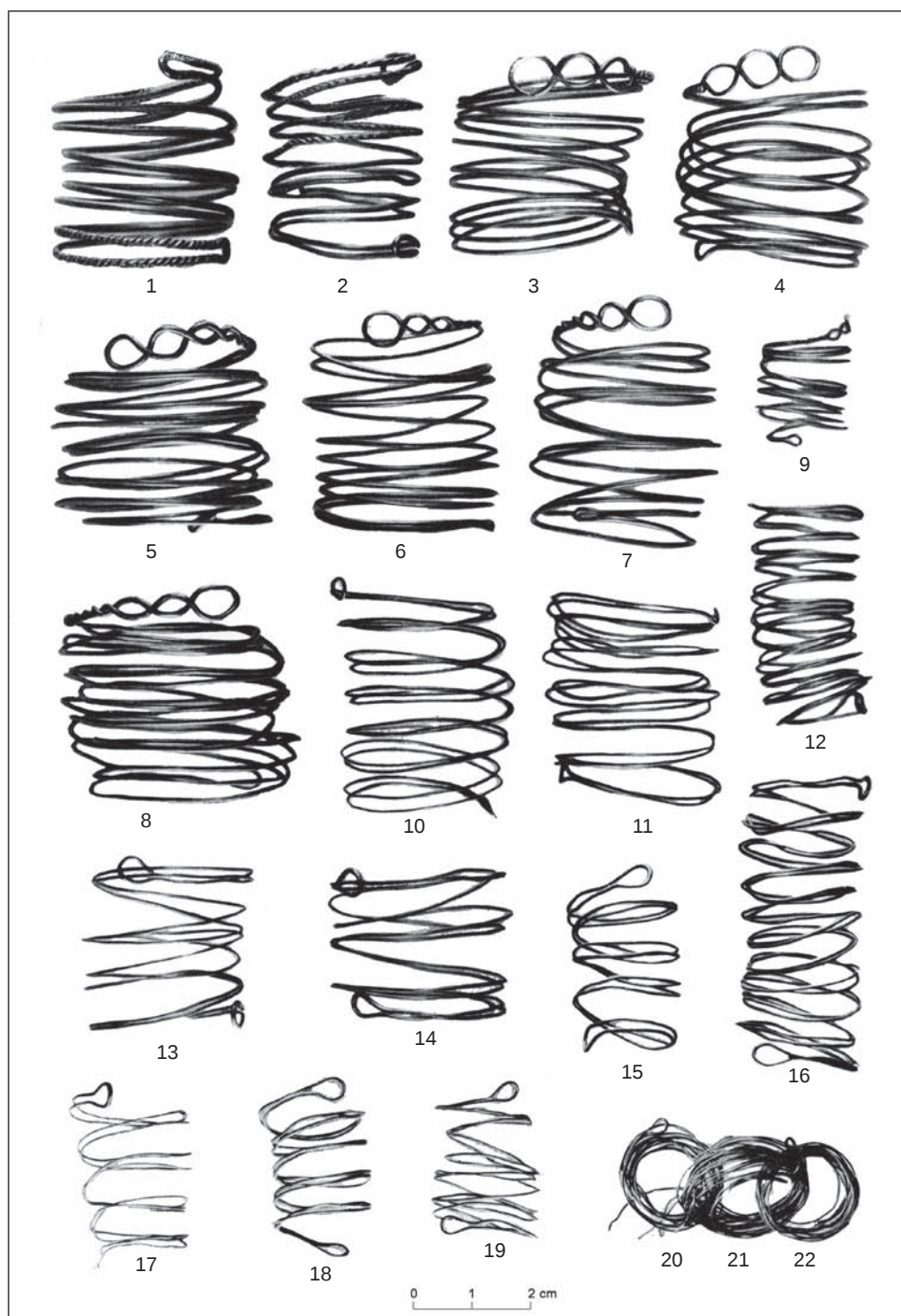

Abb. 1 Goldspiralen aus dem Hortfund von Lovas bei Vukovar, Slawonien.
(nach Vinski 1958, Taf. 6).

weitere Gruppe von goldenen Schmuckstücken die Aufmerksamkeit gelenkt werden, für die im Folgenden wahrscheinlich gemacht werden soll, dass sie als Trachtbestandteil und vorwiegend als Geld, das in verschiedenen Gewichtseinheiten, also unterschiedlichen Währungsgrößen vorliegt, genutzt worden sind.

Gemeint sind goldene Spiralen, die aus feinem Doppeldraht hergestellt und von Skandinavien bis Süditalien und Griechenland bekannt geworden sind. Ausgangspunkt zur Begründung der Annahme, dass sie als Geld eingesetzt wurden, sind zwei Hortfunde, der eine aus Lovas (Abb. 1) in Slawonien⁹ und der andere aus dem Havelgebiet westlich Berlins, nämlich von Dyrotz (Abb. 2-3)¹⁰.

Ehe jedoch diese beiden Funde mit ihrem Gewichtssystemen genauer vorgestellt werden, ist erst einmal zu klären, dass die oben genannten Bedingungen für einen Einsatz als Geld durch die Goldspiralen auch erfüllt werden: Zunächst gibt es kein beständigeres Metall, das seit der Kupferzeit genutzt wurde. Es ist besonders schätzenswert, weil es sich nicht durch Korrosion oder andere Außeneinflüsse ändert. Gold ist in seinem Aussehen immer gleich bleibend leuchtend und haltbar, gleich in welche Form es gebracht wird. Goldene Spiralen sind weit verbreitet und über mehrere Jahrhunderte hinweg in Gebrauch. Sie sind also bestens geeignet, als Geld eingesetzt worden zu sein. Allerdings sollte man sie formenkundlich unterscheiden und nicht alle, auch die einfachsten Spiralen, als Geld ansehen.

Unberührt sollen hier die sicher auch notwendige Diskussionen zu den Goldspiralen als sozialen Zeichen in Gräbern und Horten bleiben, auch auf die Fundumstände der Spiralen im Überblick einzugehen, so notwendig das auch ist, wird hier verzichtet. Andernorts soll über die Motive der Einbringung der Goldspiralen in den Boden gesprochen werden, hier geht es einzig um die Funktion der Spiralen vor dem Vergraben.

Auch nicht alle Goldspiralen, gleich welcher Form, sollen betrachtet werden, sondern nur komplizierter gebildete und in einer besonderen Art und Weise hergestellte Stücke handlicher Gestalt. Gemeint sind Spiralen aus einem doppelten Draht, der an den Enden jeweils Schlaufen bildet. Gerne ist dieser meist nicht sehr gleichmäßig dicke Draht an den Enden auch tordiert (Abb. 3,2), das muss aber nicht immer sein. Einige sind auch an einem Ende zu Schleifen in einem oder mehreren Ringen gebogen (Abb. 1). Wichtig ist, dass sie in ihrer doppelten Windung des Drahtes keinen Anfang oder Ende erfassen lassen. Die Stücke sind wahrscheinlich aus einem Blechstreifen getrieben, der mittig aufgeschnitten wurde, ohne in zwei Teile zu zerfallen. Aus dem Blech wurde dann der rundstabige Draht gezogen und gehämmert, der so zu einem Doppeldraht ohne Anfang und Ende wurde und seine sehr charakteristische und spezifische, leicht taxierbare Form von besonderem Wiedererkennungswert erhielt (Abb. 3).

⁹ Vinski 1958, Taf. 1 und 6.

¹⁰ Eine genauere bzw. erst richtige Vorlage des unpublizierten Fundes zusammen mit St. Brather, Wünsdorf, dem ich viele Anregungen verdanke, ist in Vorbereitung.

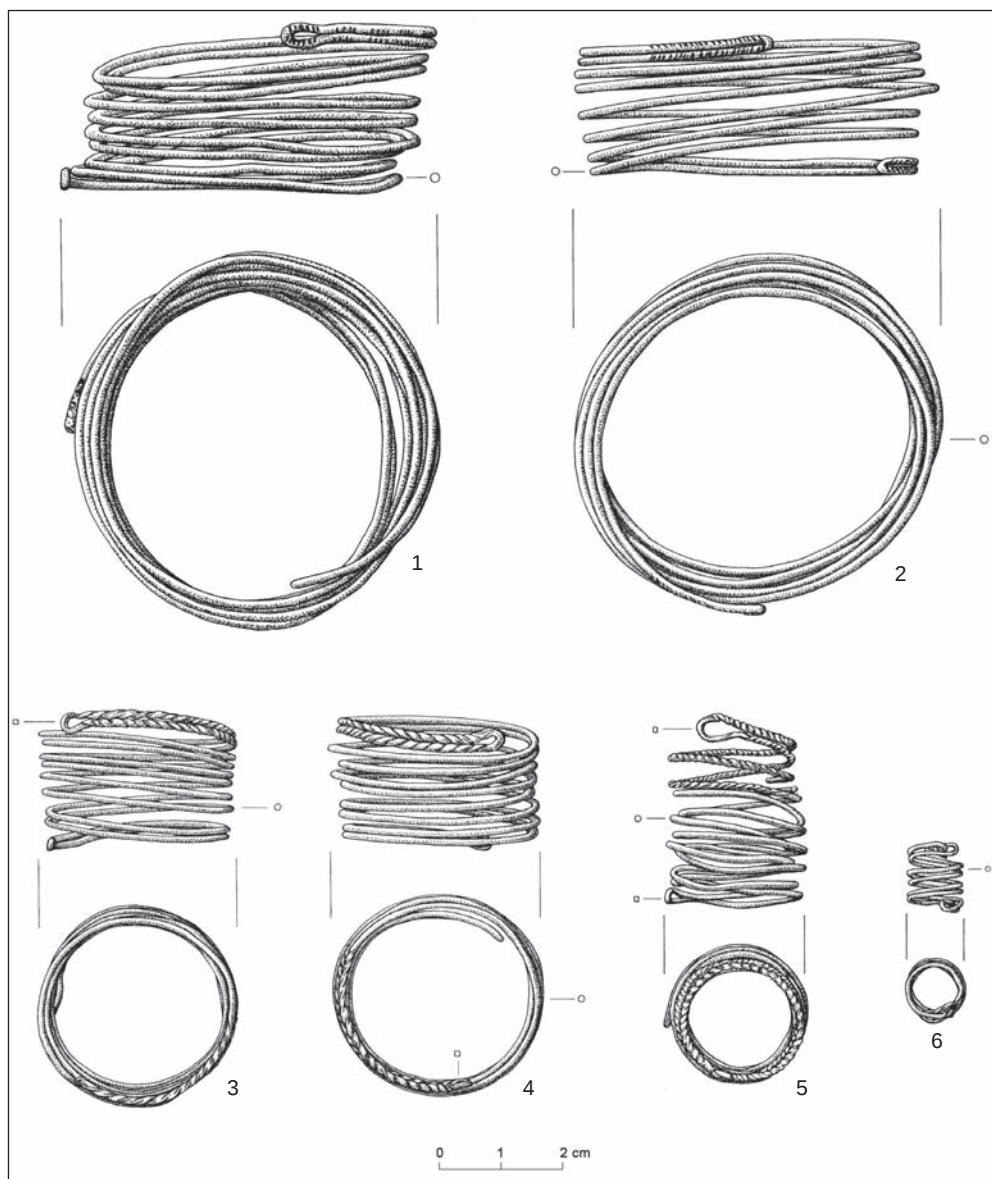

Abb. 2 Goldspiralen aus dem Hortfund von Dyrotz, Kr. Havelland,
Brandenburg (Zeichnungen P. Kunz)

Abb. 3 *Dyrotz, Kr. Havelland, Brandenburg. 1. Von oben photographierte Goldspirale; 2. Detail einer Spirale mit tordierter Endschleife*

Offensichtlich handelt es sich bei den Doppeldrahtspiralen zunächst um goldenen Körperschmuck. Die Spiralringe gehen aus einfacheren Schmuckformen hervor, sie haben aber sicher eine darüber hinausgehende Funktion, weil sie sehr oft zu klein sind, um am Arm getragen zu werden, und zu groß, um Fingerschmuck darzustellen. Genutzt werden sie gelegentlich paarweise als Teile einer Kopfbedeckung in Frauen zugeschriebenen Gräbern, wie das der wohl berühmteste Fund von Skrydstrup bei Hadersleben mit den guten Erhaltungsbedingungen von organischen Substanzen aufzeigt¹¹, Unter den vielen Goldspiralen des nordischen Kreises der älteren Bronzezeit ist das aber eher eine Ausnahme. Dort, wo die meisten derartiger Spiralen gefunden worden sind, kommen sie weit öfter in Waffengräbern vor, wobei sie in einigen der besser beobachteten Fällen nicht am Kopf, sondern in der Hüftgegend bei dem Schwert oder Dolch niedergelegt¹² oder am Arm getragen worden sind. Letzteres kann allerdings nur für Stücke gelten, die eine passende Größe haben, was beileibe nicht für alle Stücke gilt. Leider sind in der fundreichsten Provinz, dem nordischen Kreis der älteren Bronzezeit, recht wenige Fälle von Bestattungen bekannt, für die eine genaue Lage der Goldspiralen im Grabe überliefert ist. Schaut man aber das wirklich umfangreiche, derzeit 15 Bände umfassende Katalogwerk von Aner und Kersten durch, so sind es bewaffnete Männer und vielleicht auch Frauen, die über Goldspiralen verfügt und diese in der Mehrzahl irgendwo um den Gürtel getragen haben. Man kann sich recht gut vorstellen, dass sie in einem Behälter wie einem Beutel oder ähnlichem mit sich geführt worden sind.

¹¹ Aner / Kersten 7, 1984, Nr. 3527, Skrydstrup, Grabhügel Sb. 50 Grab A, S. 75f. mit Taf. 139-145. u. a.

¹² Ebenda 4, 1978, Nr. 2300, Sörup, S. 86f.; ebenda 10, 1995, Nr. 4870, Gudum, S. 102; Ebenda 8, 1986, Nr. 4103, Tjæreborg Hede, S. 118 mit Abb. 66. u. v. a.

Die Verbreitung der Doppeldrahtspiralen ist erstaunlich weit, wenn sie auch außerhalb des engeren nordischen Kreises weniger in Gräbern, sondern in Hortfunden begegnen. Man findet sie, um nur einige Beispiele zu zitieren, in Pommern¹³, in Brandenburg¹⁴ (Abb. 2) in Sachsen-Anhalt¹⁵, in Bayern¹⁶, in Österreich¹⁷, in Ungarn¹⁸, in Kroatien¹⁹ (Abb. 1), in Rumänien²⁰, in Süditalien und in Griechenland²¹, ja selbst in Portugal²², wie es hier nicht umfassend oder gar vollständig, sondern nur beispielhaft zitiert wird. Sie begegnen also in erheblich unterschiedlichen Kulturräumen in erstaunlich gleicher Form. Das muss seinen Grund haben: sie wurden überall geschätzt, und ihr Wert wurde von Dänemark bis Sizilien und Griechenland verstanden, wie das für eine Verwendung als Geld notwendig ist.

Die Goldspiralen erfüllen eine weitere Bedingung, wie sie für den Einsatz als Geld gefordert werden muss: sie sind über eine längere Zeitspanne ohne besondere Änderung in der Form genutzt worden: sie treten in allerdings anderer Gestalt bereits in frühbronzezeitlichen Horten des nordischen Gebiets auf²³, sie scheinen von den bekannten frühbronzezeitlichen Noppenringen des Aunjetitzer Kreises abzuleiten zu sein. Im Norden kommen sie durch die ganzen Perioden II und III (15. bis 11. Jahrhundert v. Chr.) in die Gräber und weniger in Horte. Sie finden sich südlich des nordischen Bronzezeitkreises in Fundzusammenhängen des 12 bis 10. Jahrhunderts v. Chr.²⁴. Noch weiter im Süden haben sie eine ganz ähnliche, wenn nicht längere Nutzungszeit als im Norden. Der zum Teil abgebildete kroatische Hort von Lovas (Abb. 1) lässt sich auf Grund der mit den Goldspiralen zusammen gefundenen Bronzen und des Gefäßes²⁵ in einen älteren Abschnitt der Mittelbronzezeit, d.h. etwa in das 15. bis 14. Jahrhundert v. Chr. datieren. In Unteritalien und Griechenland stammen Goldspiralen aus Fundzusammenhängen des 11. und 10. Jahrhunderts v. Chr., wie Eder und Jung es kürzlich herausgestellt haben²⁶. Wir haben also insgesamt mit einer Nutzungszeit von etwa vier Jahrhunderten zu rechnen, genug Zeit, um als Geldwerteinheit sich durchzusetzen und verstanden wie verwendet zu werden.

Im Bereich der nordischen Bronzezeit, besonders seiner Südzone, fanden sich goldene Spiralen nicht nur in Gräbern, meistens in Waffengräbern,

¹³ Kersten 1958, Taf. 69, 675.

¹⁴ Schuchhardt 1914, 36-38.

¹⁵ Freundliche Mitteilung von Dr. R. Maraszek, für die ich danke: Behrens 1962, 14-16.

¹⁶ Hänsel 2009, 130 Abb. 138-139.

¹⁷ Gruber 2008, 73-75 Abb. 84-89.

¹⁸ Mozsolics 1950.

¹⁹ Vinski 1958, Taf. 6.

²⁰ Dörner 1960, Abb. 1 u. 5.

²¹ Eder / Jung 2005, 488-491.

²² Evora, Nat. Mus. Lissabon.

²³ Zich 1997, 240 Abb. 2, 3-4.

²⁴ Eder und Jung vgl. Anm. 23.

²⁵ Vinski 1958, Taf 1.

²⁶ Vgl. Anm. 20.

sondern auch in Depotfunden, sei es ohne andere Beifunde oder mit solchen. Darunter zeigten sich des Öfteren eine ganz besondere, sich wiederholende Kombination, nämlich mehrere Goldspiralen in oder bei einer Bronzegürteldose älteren Typs aus der Periode III (13.-12. Jahrhundert v. Chr.). Die Dose in den Hortfunden wirkt wie ein planmäßig eingesetzter Behälter für die Sammlung von Geldspiralen, sie scheint eine Art von Portemonnaie gewesen zu sein, wenn man das so direkt und im modernen Vergleich ausdrücken darf. Die folgende, keinen Anspruch auf Vollständigkeit erhebende Liste verzeichnet einige dieser regelhaft wiederkehrenden Kombinationen:

1. Smerup, Præstø Amt, Aner / Kersten II, 1976, Nr. 1365, S. 199f.
2. Espe Højlod, Svendborg Amt, ebenda III, 1977, Nr. 2069, S. 182.
3. Brunsmose, Odense Amt, ebenda III, 1977, Nr. 1745, S. 107.
4. Rynica (Roderbeck), Woiw. Szczecin (Kr. Greifenhagen), M. Gedl, 2001, 51.
5. Swochowo (Schwochow) Woiw. Szczecin, ebenda S. 51.
6. Dyrotz Kr. Havelland, unpubliziert: Abb. 2.

Sicher ist diese in einem größeren Raum des nördlichen Mitteleuropa vorkommende Fundkombination nicht das Ergebnis eines oder mehrerer Zufälle. Man sollte das sich wiederholende Ensemble als eine spezifische und definierte, Geldwerte enthaltende Opfergabe ansehen, deren Wert die empfangende Gottheit wohl einzuschätzen wusste. Nach dem für einen Opferbetrieb verständlichen Grundsatz des Gebens, um einen Vorteil dafür zu erhalten, wurden die Dosen mit ihrem Geldinhalt chthonischen Gottheiten durch Vergraben oder Versenken im See bzw. Moor dediziert²⁷. Die Fundumstände der Goldspiralen legen es nahe, sie auch in den anderen Verbreitungsgebieten als Opferdeponierungen anzusehen. Wahrscheinlich ist auch der hier besonders interessierende Hortfund von Lovas in Kroatien, der aus vielen Goldspiralen und Bronzegegenständen in einem vergrabenen Gefäß bestand, das Ergebnis einer Opferhandlung.

Dass er messbare Geldwerte enthielt, ergibt sich zwanglos, wenn man die Gewichte seiner 15 Spiralen miteinander vergleicht. Denn sie unterliegen einem System, das im Folgenden beschrieben werden soll²⁸. Gewichtsmessungen bzw. Berechnungen sind wiederholt an anderen Materialien mit Erfolg durchgeführt worden, H. Hoßfeld hat dazu kürzlich einen guten Überblick geliefert²⁹, auf den hier verwiesen sei.

Die 15 Goldspiralen aus Lovas mit den Inventarnummern 9996 bis 10009 des Archäologischen Museums von Zagreb³⁰ wiegen zwischen 1,15 und 20,55 Gramm. Gewogen wurden sie mit der gleichen Waage am gleichen Tag, so dass sie auch bei einer weniger gut geeichten Waage untereinander vergleichbare Werte ergeben haben, die bis zur zweiten Dezimalstelle hinter

²⁷ A. u. B. Hänsel (Hrsg.) 1997.

²⁸ Vgl. dazu Hänsel 2006, 46-48. Frau J. Balen habe ich für die Übermittlung der Gewichtsmessungen zu danken.

²⁹ Hoßfeld 2006.

³⁰ Vinski 1958, Taf. 6.

dem Komma für die Findung des gemeinsamen Ausgangsgewichtes genutzt werden dürfen. Eine Tabelle (Abb.4) verzeichnet in ihrer dritten Spalte von links diese Gewichte. Ein einfacher Rechenprozess oder auch das Experimentieren mit geschätzten Teilern führt im Näherungsverfahren zur Zahl 6,85 Gramm als ursprüngliche bronzezeitliche Gewichtsgröße, als Gewichtsfuß für die Goldspiralen aus Lovas Auf ihrer Grundlage sind alle goldenen Blechstreifen, aus denen die Spiralen produziert und portioniert worden sind, bemessen worden. Die Grundgröße für das Gewicht der Goldspiralen war für alle Exemplare aus Lovas berücksichtigt worden.

Nr.	Inv.Nr.	Gewicht in Gramm	Abb. auf Taf. 6 bei Vinski 1958	Gewicht geteilt durch 6,85	bronzezeitl. Gewicht	Abweichung zwischen idealem u. tatsäch- lichem Gewicht in Gramm	desgl im System der Ge- wichtsein- heit 6,85 Gramm
1	9996	21,20	6,1	3,09	3	+ 0,65	+ 0,097
2	9998	21,04	6,5	3,07	3	+ 0,49	+ 0,031
3	10002	20,55	6,8	3,00	3	± 0	± 0
4	10000	14,23	6,6	2,08	2	+ 0,53	+ 0,077
5	9999	13,72	6,4	2,00	2	± 0	± 0
6	10003	13,49	6,3	1,97	2	- 0,21	- 0,031
7	10001	13,46	6,7	1,96	2	- 0,24	- 0,035
8	9997	12,75	6,2	1,86	2	- 0,95	- 0,138
9	10009/3	6,50	6,16	0,95	1	- 0,35	- 0,051
10	10006	4,48	6,14	0,65	2/3	- 0,09	- 0,013
11	10008	4,43	6,13	0,65	2/3	- 0,14	- 0,020
12	10009/5	2,40	6,18	0,35	1/3	+ 0,12	+ 0,018
13	10009/6	2,37	6,19	0,35	1/3	+ 0,09	+ 0,013
14	10009/2	1,15	6,15	0,15	1/6	- 0,01	- 0,001
15	10009/7-9	3,35	6,20-22	0,40	1/2	- 0,07	- 0,010

Abb. 4 *Tabelle 1 zu den Gewichten der Goldspiralen aus Lovas bei Vukovar, Slawonien.* (Alle Berechnungen basieren auf dem gemittelten Grundwert von 6,85 Gramm).

Die Zahl 6,85 gr. ergibt sich als Grundmaß für die Goldgewichte aus der Beobachtung, dass die Spiralen 1 bis 3 (linke Spalte der Tabelle) um die 21 gr. bei einer Toleranz bzw. einer maximalen Abweichung voneinander von nur 0,65 g. sehr dicht beieinander liegen. Ähnlich verhält es sich bei den fünf Spiralen Nr.4 bis 8, die jedoch voneinander mit einem größeren Wert von maximal 1,48 g. abweichen. Der Mittelwert der beiden sich am meisten unterscheidenden Gewichte (Nr. 4 und 8) liegt jedoch bezeichnen-

derweise bei 6,80 g. Auch sie orientieren sich also trotz größerer Abweichung an dem Grundwert von 6,85 g. Die Abweichungen vom rechnerisch ermittelten Idealwert der Gewichtseinheit 6,85 g. können zur Quantifizierung der Toleranzspanne beim bronzezeitlichen Wiegevorgang gewertet werden. Man sollte von vornherein ein nicht zu kleines Gewicht für die Tolerierung von Abweichungen in Betracht ziehen. Diese liegt bei den 15 Goldspiralen von Lovas nur einmal bei 0,95 gr, zweimal bei etwa einem halben Gramm und sonst viel weniger um die 0,1 gr.

Die Abweichung macht also bezogen auf die Grundeinheit 6,85 g. nur einen sehr kleinen Wert aus (rechte Spalte der Tabelle); das Gewichtssystem wurde also bei nur geringen Abweichungen ganz offensichtlich strikt eingesetzt. Einmal findet sich das Grundmaß bei einer der Spiralen mit einer Abweichung von 0,35 g. vom Idealgewicht (Nr. 9). Die kleineren Spiralen nutzen das Gewichtssystem bis auf eine Ausnahme (Nr. 15) in einer Dreiteilung, nämlich mit $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{3}$ und $\frac{1}{6}$. bei extrem geringen Abweichungen vom Idealgewicht (2. Spalte von rechts). Dreimal fand sich eine Spirale mit dem dreifachen Gewicht der Grundeinheit und fünfmal mit dem doppelten Gewicht. Alle eben genannten Gewichtsverteilungen sind der Tabelle Abb. 4 zu entnehmen.

Eine ähnliche Gewichtsordnung lässt sich auch für einen Brandenburger Neufund von Dyrotz, wenig westlich von Berlin nachweisen (Abb. 2-3). Hier wurden unter einer Gürteldose sechs goldene Spiralen gefunden³¹. Sie waren ebenso wie zuvor zitierten Stücke aus einem Doppeldraht hergestellt, der keinerlei Verlötungsspuren, weder an den zumeist tordierten Schlaufenden noch im Mittelteil zu erkennen gegeben hat. Nach ihrer Größe konnten sie weder als Arm- noch als Fingerringe getragen worden sein, dabei waren sie von recht unterschiedlichen Ausmaßen. Abriebspuren, die auf eine längere Nutzung am Körper hinweisen, wurden auch nicht beobachtet. Das Gold wurde auf seine Verunreinigungen untersucht.

Die folgende, ähnlich wie für den Hort von Lovas angelegte Tabelle (Abb. 5) zeigt, dass den Spiralen aus Dyrotz ein verblüffend genaues Gewichtssystem zugrunde liegt. Aufgefallen war zuerst, dass zwei der Spiralen (Nr. 3 und 4) bis auf eine Toleranz von vier Hundertsteln

Gramm gleich wiegen. Die Annahme lag also nahe, dass ihr Gewicht um 16,7 Gramm eine Maßeinheit darstellte, ein Grundmaß oder ein Vielfaches davon. Berücksichtigt man auch das Gewicht der anderen Spiralen, so kommt man auf einen idealen Mittelwert von 16,62 Gramm, auf den sich das Gewicht der Spiralen 1-2 und 6 bezieht: Nr. 1 wiegt bei einer Toleranz von weniger als einem halben Gramm das dreifache, Nr. 2 das doppelte, während sich für N.6 ein Zehntel des Grundgewichtes berechnen lässt.

³¹ Eine Publikation des Fundes steht noch aus, hier wird nur auf das Gewicht der Spiralen eingegangen.

Nr. auf Abb. 2	Inventar-Nr.	Gewicht in Gramm	Gewicht geteilt durch 16,62 gr.	Angestrebtes bronzeyeitl. Gewicht	Differenz zw. tatsächl. und idealem Gew.	Desgl. Im System der Einheit 16,62
1	904 / 3 / 1	49,42 gr.	2,97	3	-0,44	0,017
2	904 / 3 / 2	33,52 gr.	2,02	2	+0,28	0,060
3	904 / 4 / 2	16,77 gr.	1,01	1	+0,15	0,061
4	904 / 4 / 1	16,73 gr.	1,01	1	+0,11	0,061
5	904 / 5	9,73 gr.	0,59	?	?	?
6	904 / 6	1,57 gr.	0,09	1/10	0,92	0,094

Abb. 5 Tabelle 2 zu den Gewichten der Goldspiralen aus Dyrotz, Kr. Havelland, Brandenburg. (Alle Berechnungen basieren auf dem gemittelten Grundwert von 16,62 Gramm).

Nur die Spirale Nr. 5 passt nicht in das Bild, sie unterliegt einem ganz anderen Gewichtsfuß, der uns noch unbekannt ist. Interessant ist, dass die Metallanalysen eine ganz andere Herkunft wahrscheinlich machen: die fünf auf den Gewichtsgrundwert 16,62 zurückgehenden Spiralen haben alle die nahezu identische Zusammensetzung der Verunreinigungswerte im Gold. Das Stück Nr. 5 hebt sich dagegen durch einen viel höheren Kupfergehalt signifikant von den anderen ab. Es dürfte also einem anderen Herkunftsgebiet entstammen und durch einen längeren Weg des Geldes von Hand zu Hand nach Dyrotz gelangt sein.

Hier liegt eine Schlüsselerkenntnis vor, die den Weg für zukünftige Forschungen weist:

Möchte man die Verkehrs- und Handelswege, denen die Goldspiralen gefolgt sind, gründlicher erfassen, so sollte man alle Doppeldrahtspiralen in Europa mit der gleichen Waage wiegen und auch die Spurenelementanalysen an ihnen vornehmen. Sicher würde man damit einen beachtlichen Beitrag zur Wirtschafts- und Verkehrsgeschichte im bronzezeitlichen Europa leisten können. Der Anfang dazu ist mit der vorliegenden Abhandlung gemacht.

Rezime

Rani oblici novca u bronzanodobnoj Evropi

Intenziviranje privrednih komunikacija do kojeg je došlo tokom ranog bronzanog doba dovelo je do kompleksne razmjere robe i produkata koja se nije mogla odvijati bez određenih regulativnih mjernih odnosa i taksiranja. Ulogu regulative u tom kontekstu imali su određeni metalni predmeti koji su služili kao platežno sredstvo i koji su u praistorijskom dobu obavljali funkciju adekvatnu

onoj koju danas ima novac. Da bi u tom “premonetarnom” dobu jedan predmet od strane učesnika robnog prometa mogao biti prihvaćen kao platežno sredstvo, morao je ispuniti nekoliko bitnih uslova koji obezbjeđuju neophodnu uvjerenost u konstantnost njegove vrijednosti. Ti uslovi su prije svega upotrebljivost, trajnost, konkretna, jednostavna i lako prepoznatljiva forma, te relativno široka rasprostranjenost. Pošto su u ovom kontekstu prisutni predmeti istog tipa ali različite veličine, podrazumijeva se postojanje sistema gradacije vrijednosti, zasnovanog na razlici u težini. Dobar primjer za to su ostave iz Lovasa u Hrvatskoj i iz Dyrotza u Njemačkoj (Brandenburg) u kojima su nađene serije istovjetnih metalnih objekata različite veličine i težine (Sl. 4-5). Vage koje su obezbjeđivale mogućnost ove regulative (“Balkenwaage”) potvrđene su u doba Urnenfelder-Kulture i u ranomikenskim šaht-grobovima, tako da se sa sistemom precizne kontrole težine u Evropi može računati već od 15. vijeka prije naše ere.

Kao platežno sredstvo u bronzanom dobu bile su u upotrebi bronzane ogrlice (Halsring), zlatne spirale (Lockenring), te bronzane i zlatne narukvice. U ovom radu su posebno obrađene dvojne zlatne spirale koje se u skoro identičnoj formi sreću na širokom prostoru od Danske do Grčke i Sicilije. Dvojne zlatne spirale ispunjavaju sve prethodno navedene uslove jednog premonetarnog platežnog sretstva, što se dodatno potvrđuje njihovom dugotrajnom upotrebom u skoro neizmijenjenom obliku. Ove spirale su na sjeveru prisutne tokom čitavog II i III perioda (15-11. vijek pr. n. e.) i to u grobovima i manje u ostavama. Južno od kruga sjevernog bronzanog doba susreću se o vremenu od 12. do 10. vijeka pr. n. e, a još južnije opet u vremenu od 15. pa sve do 10. v. pr. n. e. Ostava Lovas iz Hrvatske datirana je u starije razdoblje srednjeg bronzanog doba (15-14. v. pr. n. e.). U Italiji i u Grčkoj se dvojne zlatne spirale susreću u 11. i 10. v. pr. n. e. Dakle, radi se o vremenu od nekih 400 godina, što je u cjelini sasvim dovoljno za uspostavljanje i stabilizaciju novčane vrijednosti ove vrste zlatnih predmeta.

Precizno mjerenje dvojnih zlatnih spirala iz Ostava Lovas i Dyrotz (Sl. 1-5) jasno pokazuje postojanje serija koje imaju različite težine i koje su adekvatno tome predstavljale platežna sredstva različite vrijednosti. Time je ukazano na put za dalje istraživanje ovog fenomena. Ako bismo htjeli pratiti komunikacije i trgovinske puteve na koje ukazuje pojava dvojnih zlatnih spirala, potrebno je sve nalaze ovog tipa u Evropi izmjeriti istom preciznom vagom i izvršiti analizu njihovog metalurškog sastava. To bi bez sumnje bio značajan prilog proćavanju privrede i komunikacija u bronzanodopskoj Evropi. Priloženi rad se može uzeti kao početni impuls ovakvog istraživanja.

Literaturverzeichnis

- Aner, E. / Kersten, K. / Willroth, K.-H.* 2008, Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen 1-12. 17-19, 1976-2008.
- Bath-Bílková, B.* 1973, Zur Herkunftsfrage der Halsringbarren. *Památky Arch.* 64, 1973, 24-41.
- Behrens, H.* 1962, Ur- und frühgeschichtl. Goldfunde im Landesmuseum Halle. W. Schulz zum 75 Geburtstag gewidmet Halle 1962, Abb. S. 14-16.

- Dörner, E.* 1960, Der Goldfund von Sintana-Arad. *Dacia N. S.* 4, 1960, 471-480.
- Eder, B. / Jung, R.* 2005, On the Character of Social Relations Between Greece and Italy in the 12th/13th Cent. BC, *Aegaeum* 25, Liège 2005, 485-495.
- Gedl, M.* 2001, Die Bronzegefäße in Polen. *Prähist. Bronzefunde*, Abteilung II Band 15, Stuttgart 2001.
- Gruber, H.* 2008, Schätze aus Gold – Die urnenfelderzeitlichen Depotfunde vom Arikogel und aus dem Koppental. *Fundberichte aus Österreich, Materialhefte*, Sonderheft 6, 2008, 72-81.
- Hänsel, B.* 2006, Brončano doba, u: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Zagreb 2006, 39-52.
- Hänsel, B.* 2009, u: *Atlas der Vorgeschichte* (2009) Hrsg. S. v. Schnurbein: Die Bronzezeit, 108-149.
- A. u. B. Hänsel (Hrsg.)* 1997, Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas. *Bestandskatalog 4 des Museums f. Vor- und Frühgeschichte Berlin*, Berlin 1997.
- Hänsel, B. / Weihermann, P.* 2000, Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte. *Acta Praehist. et Arch.* 32, 2000, 7-30.
- Hofsfeld, H.* 2006, Prämonetäre Phänomene bei Ringhorten seit der mittleren Bronzezeit beidseits der Oder. *Prähist. Zeitschr.* 81, 2006, 175-199.
- Karo, G.* 1939, *Die Schachtgräber von Mykenai*, München 1930.
- Kersten, K.* 1936, *Zur älteren nordischen Bronzezeit*, Neumünster 1936.
- Kersten, K.* 1958, *Die Funde der älteren Bronzezeit in Pommern*, *Atlas zur Urgeschichte*, Beiheft 7, Hamburg 1958.
- Krause, R.* 2003, Studien zur kupfer- und frühbronzezeitlichen Metallurgie zwischen Karpatenbecken und Ostsee. *Vorgesch. Forschungen* 24, Berlin 2003.
- Lennerz-de Wilde, M.* 1995, Prämonetäre Zahlungsmittel in der Kupfer- und Bronzezeit Mitteleuropas. *Fundber. Baden-Württemberg* 20, 1995, 229-237.
- Medović, P.* 1995, Die Waage aus der frühhallstattzeitlichen Siedlung Bordjoš (Borjas) bei Novi Bečej (Banat), u: *Handel, Tausch und Verkehr im bronze- und früheisenzeitlichen Südosteuropa*. *Prähist. Arch. in Südosteuropa* 11, Berlin 1995, 209-218.
- Mozsolics, A.* 1950, *Der Goldfund von Velem Szentvid*, Bonn 1950.
- Regling, K.* 1926, u: *Ebert, Reallexikon der Vorgeschichte* 4, Berlin 1926, s. v. Geld, S. 204-238.
- Schuchhardt, C.* 1914, *Der Goldfund vom Messingwerk bei Eberswalde*, Berlin 1914.
- Sommerfeld, Chr.* 1994, *Gerätegeld Sichel. Studien zur monetären Struktur bronzezeitlicher Hortfunde im nördlichen Mitteleuropa*. *Vorgeschichtl. Forschungen* 119, Berlin 1994.
- Vinski, Z.* 1958, Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. *Vjesnik Arheol. Muzeja u Zagrebu*, 3. Serija 1, 1958, 1-34.
- Zich, B.* 1997, Das erste Aunjetitzer Metallgefäß, u: *Chronos, Festschrift für Bernhard Hänsel*. *Studia honoraria* 1, Espelkamp 1997, 237-254.

Problematika etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka

Adnan Kaljanac
Sarajevo

Periplus Pseudo Skilaka predstavlja nesumnjivo jedno od najznačajnih putopisnih djela iz antičkog doba povezanih s rasprostiranjem ilirskih naroda¹ na istočnoj jadranskoj obali, ali i s poznavanjem i proučavanjem pojedinih ilirskih naroda. Ovaj antički izvor, nastao u IV vijeku p. n. e. predstavlja najstariji preživjeli opis ilirskih naroda, tzv. *Periplus* (ΠΕΡΙΠΛΟΥΣ) ili *Opis obalnog puta*, koji je tradicija pripisala Skilaku iz Karijadne, slavnom moreplovcu koji je oplovio Indijski okean i rijeku Indus za perzijskog kralja Dariusa. Pored brojnih antičkih izvora, Periplus je jedan od rijetkih koji je obrađen temeljitom analizom naučnika s područja jugoistočne Evrope.² Periplus je, kao najstarije djelo koje opisuje ilirske narode, privlačio veliku pažnju i bogato je korišten od strane naučnika koji su se bavili istraživanjem ilirskih naroda na jadranskim obalama. Međutim, detaljna analiza samog Periplusa je nerijetko izostajala, te se rezultati detaljne analize uglavnom mogu pripisati M. Suiću, koji se u svojim radovima nekoliko puta osvrtao na ovu problematiku.³ Dugotrajnim radom tokom vremena utvrđeno je da je Periplus u velikoj mjeri iskvaren u odnosu na svoj izvorni oblik, kao i to da se u njemu spominju podaci koji nisu mogli biti poznati u vrijeme pretpostavljenog autora, Skilaka iz Karijadne, za kojeg se smatra da je živio i djelovao u VI vijeku p. n. e.⁴ Neuspješnim ubacivanjem brojnih glosa tokom vremena, sholijasti koji su dopunjavali izvorni tekst postepeno su stvarali sve veće zabune. Upravo zbog toga, pri brojnim pokušajima filtriranja nastao je veći broj prijevo-

¹ Pod imenom Iliri se podrazumijeva konvencionalni naziv za prastavnovnike područja zapadnog Balkana.

² Kuntić-Makvić 2006, 239.

³ Suić 1953, 111-129; Isto 1955, 121-185.

⁴ U poglavlju 23. Periplusa spominju se gradovi Pharos i Issa za koje se smatra da su osnovani od strane kolonista iz Sirakuze za vrijeme vladavine Dionisija Starijeg Sirakuškog 385/4. p. n. e., što potvrđuju i natpisi pronađeni na Visu, a pisani dorskim dijalektom. Prema ovome, terminus post quem za nastanak Periplusa je utvrđen nakon 385/4. god. p. n. e., te je i sam autor Periplusa nazvan Pseudo (Lažni ili Takozvani).

da, što je u krajnjoj instanci rezultiralo različitim tumačenjem podataka iz samog teksta. Na ovaj način, koristeći jedan dokument, naučnici su dolazili do potpuno oprečnih tumačenja i zaključaka, iz čega se nameće potreba da se ukaže na značaj ponovnog osvrta na podatke koje donosi Periplus, kao i na tumačenja istih.

S obzirom na to da je Periplus povezan sa širokim spektrom geografskih i narodnosnih podataka koje pruža pri svome opisu istočne jadranske obale, potrebno je naglasiti da će ovaj rad biti usmjeren na problematiku lociranja etnonima Iliri u Periplusu.

Prema opisu iz Periplusa Pseudo Skilaka, nakon kratkog uvodnog dijela i opisa teritorije Liburna, navode se ilirski narodi koji su naseljavali jadransku obalu. Kao susjedi Liburna navode se pripadnici ilirskih naroda Hierastamni, Bulini i Hili. Oni bi prema Periplusu predstavljali prva ilirska plemena nakon Liburna, a nakon njih su se nastavljali ilirski narodi Nesti, Mani, Enhelejci i Taulanti:

21. Poslije Istra je narod Liburna. Na području tog naroda nalaze se sljedeći obalni gradovi: Lias, Idassa, Attienties, Dyrta, Ampsi, Osi, Pedatae, Hemioni (= Alos, Tarsatica, Senites, Dyrta, Lopsi, Ortopeletae, Hegini). Tim narodima vladale su žene, koje su supruge slobodnijih ljudi, ali žive u divljem braku s vlastitim robovima i s ljudima iz susjednih krajeva. Ispred obale leže otoci, od kojih mogu zabilježiti sljedeća imena (jer ima mnogo drugih koji nemaju nikakva imena): Istris 310 stadija dug i 120 stadija širok, Elektridi i Mentoridi su veliki otoci. Onda dolazi (rijeka) Catarbates. Putovanje uzduž obale Liburna traje dva dana.

22. Poslije Liburna dolazi ilirski narod. Iliri nastanjuju morsku obalu sve do Haonije, koja leži nasuprot Korkire, Alkinojeva otoka. Tamo je smješten grčki grad nazvan Herakleja s lukom. Tamo stanuju Lotofazi, barbarski narodi po imenu Herastamni, Bulini i Hili, koji su susjedi Bulina. Taj narod govori da je Hilo, Herkulov sin, živio s njima. Oni su barbarski narod koji zauzima poluotok malo manji od Peloponeza. Bulini su također ilirski narod. Putovanje uzduž obale Bulina sve do rijeke Nesta traje jedan dan.

23. Nesti. Poslije rijeke Nesta slijedi putovanje oko zaljeva koji se zove Manijski i ono traje jedan dan. Unutar zaljeva leže otoci Protera, Krateja i Olinta. Razdaljina među njima je (?8 ili 12) stadija ili manje i oni leže u pravcu Pharosa i Isse. Prvi je sada Pharos grčki otok, a drugi Issa, a na oba se nalaze grčki gradovi. Prije nego se dođe do rijeke Naron, široki krak kopna pruža se duboko u more. Postoji otok blizu obalnog područja nazvan Melita, a drugi jedan blizu njega nazvan je Crna Korkira, gdje se zemlja proširuje iz obale u dva rta, ali jedan od njih gleda u pravcu rijeke Naron.

24. Mani. Poslije Nesta je rijeka Naron. Prolaz u tjesnace rijeke je nesmetan. Doista troveslarke i teretni brodovi plove sve do trgovačkog naselja koje leži sjeverno osamdeset stadija od mora. Narod koji živi tamo

su Mani, koji su po rasi Iliri. U unutrašnjosti, nalazi se veliko jezero, koje se prostire od trgovačkog naselja sve do Autarijata, a to je jedan ilirski narod.

25. Enhelejci. Enhelejci su ilirski narod, koji nastanjuje zemlju poslije Rhizona. Od Buthoe do Epidamna, grčkog grada, putovanje traje dan i noć, po kopnu tri dana.

26. Taulanti. Taulanti su ilirski narod, u čijoj zemlji je grad Epidamno (...) Sa svima njima na jugu graniče Atintani, ispod Orika i Haonije sve do Dodone. Oko tog područja je Keraunska gora u Epiru, a blizu je mali otok, po imenu Sason. Odatle do Orika putovanje je trećina dana.

27. To su ilirski narodi, koji se prostiru od Bulina do te točke itd.⁵

Prema navedenom obliku Periplusa, kao krajnja sjeverna granica Ilira može se posmatrati rijeka Katarbates, iza koje su se nalazili Liburni, Histri i Veneti, koji se nisu smatrali Ilirima. Bulini i Hili su dakle bili najsjeverniji ilirski narodi, prvi susjedi Liburna. Međutim, postoje određene pretpostavke da se u Periplusu Hili prvobitno nisu svrstavali među Ilire, tako da bi njihovo svrstavanje među Ilire bilo kasniji dodatak koji je ubačen u originalni tekst. Već je K. Müller prilikom obrade Periplusa pretpostavio da je podatak o porijeklu Hila kasnijeg porijekla. U kasnijem djelu, Periegezi Pseudo Skimna, Hili i Bulini su isključeni iz uže definicije Ilira, što bi upućivalo na opravdanost ove pretpostavke.⁶ Dok je Periplus u prijevodu koji predlaže G. Shipley, a u obliku koji prihvata i J. Wilkes, ostao u formi izdanja K. Müller-a, M. Suić predlaže određene konjektуре Müllerovog izdanja i donosi Periplus u drugom obliku:

21. Liburni; Poslije Istra je narod Liburna. U toj zemlji su otoci Elektri-di, Mentoridi i rijeka Katarbates. Uz zemlju Liburna plovi se dva dana.

22. Bulini; Poslije Liburna je narod Bulina. Susjedi Bulina su Hili. Uz zemlju Bulina plovidba traje duži dan do rijeke Nesta.

23. Nesti; Poslije Bulina su Nesti i rijeka Nestos. Od njih se plovi u zaljevu. Čitav se ovaj zaliv naziva Manijski. Plovidba traje jedan dan.

24. Manijci; Poslije Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron. Od rijeke Naron do Butue plovidba traje (dva dana ili dan i noć).

25. Enhelejci; Slijedi narod Enhelejaca uz Rhizon. Iz Buthoe do Epidamna, grčkog grada, plovi se dan i noć, a kopnom tri dana.

⁵ Pseudo Skilak, pogl. 23-27; ovaj oblik prijevoda odgovara obliku prijevoda koji predlaže G. Shipley, kao i obliku izdanja koji donosi K. Müller u Geographi Graeci minores.

⁶ Pseudo Skimno, 405-412. ἐξῆς δὲ μεγάλην χερρόνησος Ὑλλικὴν πρὸς τὴν Πελοπόννησόν τι ἐξισουμένην· πόλεις δ' ἐν αὐτῇ φασὶ πέντε καὶ δέκα Ὑλλοὺς κατοικεῖν, ὄντας Ἑλλήνας γενεῖ· τὸν Ἡρακλέους γὰρ Ὑλλον οὔκιστὴν λαβεῖν, ἐκβαρβαρωθῆναι δὲ τοὺτους τῷ χρόνῳ τοῖς ἔθεσιν ἱστοροῦσι τοῖς τῶν πλησίον, ὥς φασὶ Τιμαῖός τε κἀρατοσθένης.

“Po redu je veliki Hilički poluotok, nekako jednak Peloponezu. Kažu, da na njemu petnaest gradova nastavaju Hili, podrijetlom Heleni; da su bili uzeli Heraklova sina Hila za predvodnika kod osnivanja naseobina, ali da su se s vremenom pobarbarili, što pokazuju svojim običajima, koji su kao i kod njihovih susjeda. Tako kažu Timej i Eratosten.”

26. *Iliri; Slijedi narod Ilira, gdje je grad Epidamnos i rijeka Palamnos. Iz Epidamna do grčkog grada Apolonije kopnenim se putem putuje dva dana. U toj je zemlji Keraunsko gorje i uza nj mali otok, kome je ime Sason. Od njega do grada Orika plovi se trećinu dana.*

28. *Haonci; Poslije Ilira slijede Haonci itd.*⁷

Nakon detaljne obrade Periplusa, M. Suić je izvršio određene konjekture u pojedinim poglavljima, dok je poglavlje 27. potpuno uklonio iz teksta Periplusa, dobivši na taj način dobru usklađenost geografije i stila kojim je pisan ostatak Periplusa koji ne govori o istočnoj jadranskoj obali⁸. Prema ovome, ukoliko se prihvati pretpostavka M. Suića, u originalnom tekstu Periplusa je jasno uočljivo da se pod Ilirima i ilirskim područjem smatra predio uz Epidamno, Haoniju i Korkiru, Alkinojev otok. Haonija bi predstavljala krajnju južnu granicu do koje se pružala Ilirija i njeni stanovnici Iliri. Prema ovome Hili, Bulini i Hierastamni u ranijem periodu nisu pripadali Ilirima u užem smislu, tako da se ilirsko ime širilo postepeno od juga prema sjeveru, da bi na kraju zahvatilo i područje do rijeke Krke.

Međutim, potrebno je naglasiti da ovakvo lociranje Ilira *proprie dicti* na krajnjem jugu, uz područje Haonije, sa sobom nosi i određene slabosti. M. Suić smatra da je u 22. poglavlju Periplusa umetnuti dio teksta predstavljao podatak u kojem se govori o Lotofazima koji su Hili, Bulini i Hierastamni, te je ovaj dio izbacio iz teksta. Na osnovu dijelova koji se ponavljaju u poglavljima 22, 28 i 29, M. Suić je zaključio da su spominjanje Lotofaga, grada Herakleje i Bulina greškom ubačeni u 22. poglavlje zbog sličnosti koje je kasniji sholijast uočio na području Epira i srednje Dalmacije.⁹ Prema njemu, Lotofage koji se spominju u 22. poglavlju Periplusa trebalo bi tražiti negdje na kopnu u okolini Korkire. Međutim, lociranje Lotofaga na područje u blizini Korkire je teško prihvatljivo s obzirom na to da podaci koje donose antički izvori narod Lotofaga smještaju na drugo područje. Podaci koje donosi Homer u Odiseji, ukoliko se prihvati činjenica da se Korkira povezuje s narodom Feačana, ukazuju na to da su Lotofazi bili jedan udaljeni narod. Prema Homerovom tekstu, u okolinu Korkire je nemoguće smjestiti narod Lotofaga na osnovu podataka koji se nalaze u opisu koji je Odisej ispričao Alkinoju, Feačkom kralju:

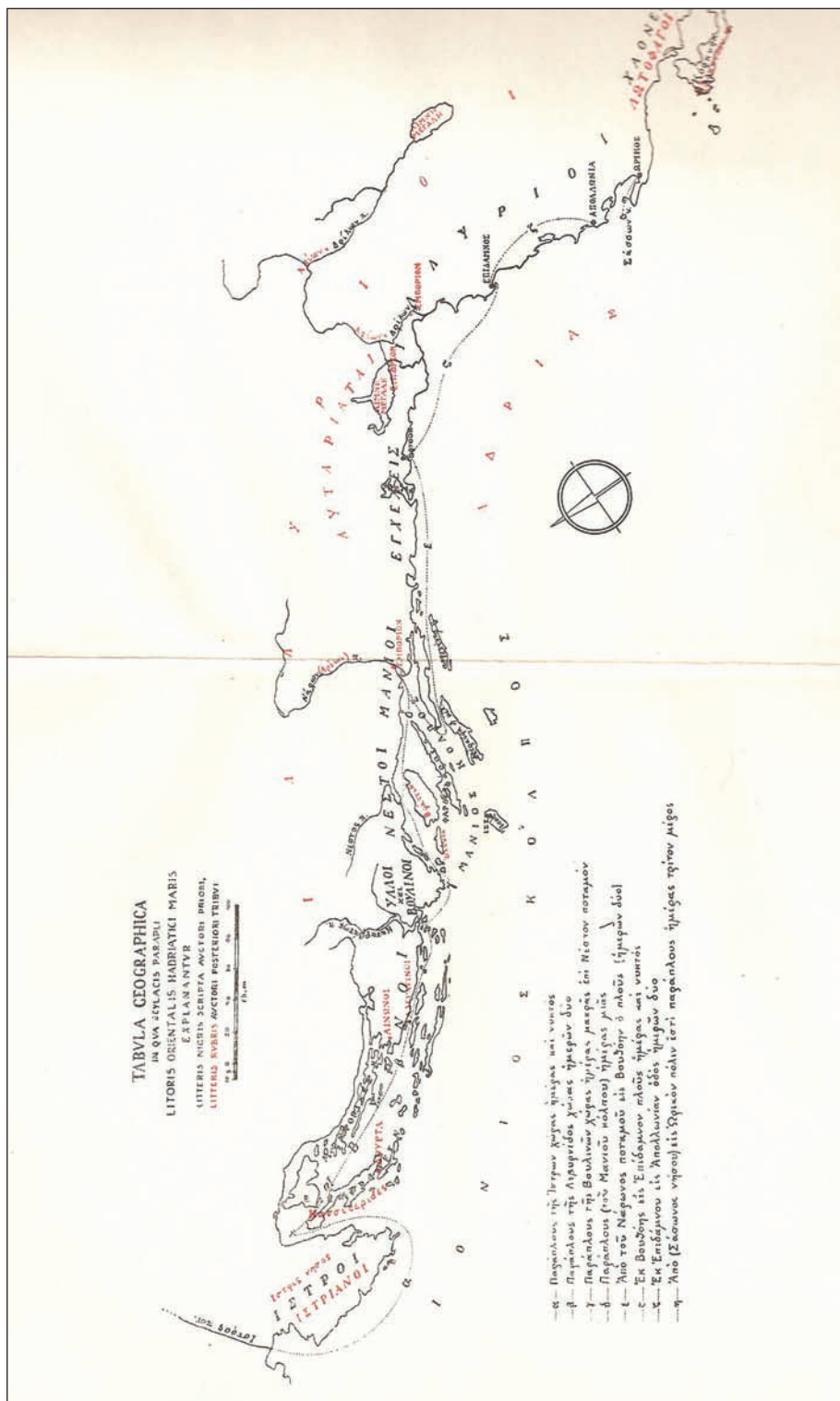
*Otud me devet dana razvlačili pogubni vetri
po moru ribnom, i deseti dan ja stigoh do zemlje
Lotofaga, ljudi što cveće im služi za hranu.
Tu smo stupili na tle i pitke uzeli vode,
Potom ručati stanu drugari kod brzih lađa.
Družini našoj zla Lotofazi ne stvoriše ništa,
nego im dadu, šta više, da njina lotosa jedu.*¹⁰

⁷ Suić 1955, 182.

⁸ Isto 184.

⁹ Suić 1955, 140.

¹⁰ Homer, Odiseja, IX, 82-86; 92-93.

Sl.1 Raspoed ilirskih naroda u Periplusu Pseudo Skilaka po M. Suiću

Iz Homerovog teksta je jasno da Odisej na ovom mjestu govori o tome kako je sa svojom posadom stigao u zemlju Lotofaga, koji im nisu nanijeli nikakvog zla i koji su ih dočekali gostoprимljivo. Ukoliko se pretpostavi da se ova zemlja Lotofaga nalazila u blizini Korkire, onda je neobjašnjiva činjenica da je Odisej do Alkinoja stigao potpuno sam kada se u daljem Odisejevom opisu navode brojni događaji, kao što je susret s kiklopom Polifemom, Eolom, Lestrigoncima, Kirkom i drugima, što ukazuje na dužinu Odisejevog putovanja prilikom kojeg je njegova posada u potpunosti izginula. Da se zemlja Lotofaga nikako ne može smjestiti u blizinu Korkire i Alkinoja potvrđuje i sam Periplus. U 110. poglavlju Periplusa se navode Lotofazi kao susjedi Kartazana, nakon opisa Libije:

*110. LOTUS-EATERS. And beside the part outside the Syrtis live Libyans, the nation Lotuseaters, as far as the mouth of the other Syrtis. These people use lotus as food and drink. And from Neapolis in Carthaginian territory is Graphara, a city. Of this the coastal voyage is of one day from Neapolis. And from Grapharon is Abrotonon, a city with a harbour.*¹¹

Pored Periplusa, Lotofage na području Afrike je poznavao i Herodot:

*A od zemlje onih Gindana pruža se u more poluostrvo gde stanuju Lotofagi, koji se hrane samo lotosovim plodom(...) Sa Lotofazima graniče se na morskoj obali Mahlije, koji se takođe hrane lotosom, ali manje od onih koje smo malopre spomenuli.*¹²

Iz Herodotovog opisa je jasno da je u Africi postojalo nekoliko naroda koje je on sam smatrao Lotofazima zbog toga što su jeli plodove lotosa. Herodot i autor Periplusa se slažu, gotovo identično, da su ovi Lotofazi koristili lotos za hranu i da su od njega proizvodili piće. Prema ovome, moguće je pretpostaviti da se greška o prebacivanju Lotofaga na područje srednje Dalmacije desila iz 110. poglavlja Periplusa, a ne iz činjenice da je pojava Lotofaga u srednjoj Dalmaciji reminiscencija prenošenja Korkire i Homerovih epova koji su za sobom povukli i Lotofage među Buline i Hile. Pretpostavka o prebacivanju Lotofaga iz 110. Poglavlja, a ne iz bliže okoline Korkire, može se potkrijepiti činjenicom da Odisej prilikom opisa ovog naroda navodi podatke da ovom narodu cvijet lotosa služi kao hrana i da opisuje njegovo opojno dje-

¹¹ Pseudo Skilak, pogl. 110. ΛΩΤΟΦΑΓΟΙ. Τὰ δὲ ἔξω τῆς Σύρτιδος παρικοῦσι Λίβυες Λωτοφάγοι ἔθνος μέχρι τοῦ στόματος τῆς ἐτέρας Σύρτιδος. Οὗτοι λωτῶ χρῶνται σίτῳ καὶ ποτῶ. Ἀπὸ δὲ Νέας πόλεως τῆς Καρχηδονίαν χώρας Γράφαρα πόλις. Ταύτης παράπλους ἡμέρας μιᾶς ἀπὸ Νέας πόλεως. Ἀπὸ δὲ Γραφάρων Ἀβρότονον πόλις καὶ λιμῶν.

¹² Herodot, IV, 177-178. Ἀκτὴν δὲ προέχουσαν ἐς τὸν πόντον τούτων τῶν Γινδάνων νέμονται Λωτοφάγοι, οἱ τὸν καρπὸν μόνον τοῦ λωτοῦ τρώγοντες ζῶουσι. Ὁ δὲ τοῦ λωτοῦ καρπὸς ἐστὶ μέγαθος ὅσον τε τῆς χίνου, γλυκύτητα δὲ τοῦ φοίνικος τῷ καρπῷ προσείκελος. Ποιεῦνται δὲ ἐκ τοῦ καρποῦ τούτου οἱ Λωτοφάγοι καὶ οἶνον. Λωτοφάγων δὲ τὸ παρὰ θάλασσαν ἔχονται Μάχλυες, [τῷ] λωτῷ μὲν καὶ οὗτοι χρεώμενοι, ἀτὰρ ἡσσόν γε τῶν πρότερον λεχθέντων. Κατ'κουσι δὲ ἐπὶ ποταμὸν μέγαν τῷ οὐνομα Τρίτων ἐστὶ ἐκδιδοὶ δὲ οὗτος ἐς λίμνην μεγάλην Τριτωνίδα ἐν δὲ αὐτῇ νῆσος ἐνὶ τῇ οὐνομα Φλά' ταύτην δὲ τὴν νῆσον Λακεδαιμονίοισι φασὶ λόγιον εἶναι κτίσαι.

stvo, što ukazuje na činjenicu da su ti podaci bili nepoznati kralju Feačana, Alkinoju. U slučaju da se narod Lotofaga nalazio u blizini Korkire, Feačani, a i njihov kralj bi svakako poznavali njihove običaje i djestva konzumiranja lotosovog cvijeta o kojem je Odisej govorio.

Na drugom mjestu M. Suić pretpostavlja da bi se naslov 26. poglavlja Periplusa, koji glasi Taulanti (ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ), a koji je predložio Gronovius, trebao ispraviti u Iliri (ΙΛΛΥΠΙΟΙ), kako je i stajalo u rukopisima. Na osnovu početnog opisa Haonije u 28. poglavlju koji je glasio: Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες (Poslije Ilira su Haonci), M. Suić je odbacio tumačenje Gronoviusa i 26. poglavlju dodijelio naslov Iliri.¹³ Odbacujući tumačenje Gronoviusa, M. Suić zaključuje da podaci iz izvora koji govore o tome da se grad Epidamnos nalazio u zemlji Taulanata nisu nikakav dokaz.¹⁴ Međutim, potrebno je naglasiti činjenicu da su Taulanti i njihova lokacija starim Grcima bili poznati znatno prije vremena nastanka Periplusa, što je vidljivo iz sačuvanih fragmenata Hekateja Milečanina koje on spominje pod imenom Helidonci i Taulanti i koji su za njega ἔθνος Ἰλλυρικόν.¹⁵ Taulante i njihov položaj uz grad Epidamnos je dobro poznao i Tukidid već u V vijeku p. n. e.: *Epidamno je grad s desne strane onomu, koji plovi u Jonski zaljev. Blizu njega stanuju Taulančani, ilirski narod.*¹⁶

Prema ovim podacima ostaje potpuno nejasno kako je došlo do pojave da Periplus, znatno mlađi od Hekateja i Tukidida, ne spominje Taulante na ovom mjestu. Ukoliko se između 26. i 28. poglavlja izbací 27. poglavlje, dobija se usklađenost između Ilira i Haonije, ali ostaje neprihvatljiva činjenica da bi autor Periplusa izostavio poglavlje nazvano Taulanti, s obzirom na to da je ovaj narod bio poznat znatno starijim autorima. Prema ovome, kao zaključak se nameće činjenica da prihvatljivije izgleda Gronoviusov prijedlog da se naslov ΙΛΛΥΠΙΟΙ u 26. poglavlju Periplusa izmjeni u ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ. U ovakvom obliku prijevod Periplusa donosi i G. Shipley.¹⁷

Kao rezultat ove pretpostavke, postavlja se pitanje izmjena koje je M. Suić predložio za 22. poglavlje Periplusa. Prema njemu, naslov poglavlja bi iz Ἰλλυριοὶ bio izmijenjen u Βουλῖνοι (Bulini).¹⁸ Promjenom naziva ovog poglavlja u Bulini, a pretpostavi li se da je opravdano da se 26. poglavlje nazove Taulanti, u Periplusu bi naziv poglavlja *Iliri* (Ἰλλυριοὶ) bio potpuno izostavljen. Pored ovoga, M. Suić prihvata ispravke Müllera kada u rukopisu ispravlja riječ Ὑλλῖνοί (Hyllini) u Βυλλῖνοί (Byllini) pri čemu bi ovi Byllini

¹³ Suić 1955, 145.

¹⁴ Isto 1955, 145.

¹⁵ Hecataeus, Histories, Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a, 1, F Χελιδόνιοι· ἔθνος Ἰλλυρικόν. Ἐκαταΐος Εὐρώπη· Σεσαρηθίων πρὸς βορέω ὁ΄κέουσι Χελιδόνιοι. Frg. 100, 1-2.

Σεσάρηθος· πόλις Ταυλαντίων, ὥς φησιν Ἐκαταΐος. Frg. 99, 1.

¹⁶ Tukidid, I, 24. Ἐπίδαμνός ἐστι πόλις ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι ἐς τὸν Ἰόνιον κόλπον· προσοικοῦσι δ' αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικόν ἔθνος.

¹⁷ Pseudo Skilak, pogl. 26.

¹⁸ Suić 1955, 140.

bili greškom ubačeni u 22. poglavlje zajedno s Lotofazima i Alkinojevim otokom. Da su zaista na području u okolini Korkire postojali narodi sličnog imena potvrđuju i Plinije Stariji i Livije: *Apollonia quondam Corinthiorum colonia IIII p. a mari recedens, cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Buliones*.¹⁹

*When you have concentrated your entire strength, Antiochus, you might divide your fleet and keep one division cruising off Corcyra, that there may be no safe and easy passage for the Romans, the other you would send across to the coast of Italy opposite Sardinia and Africa. You yourself would advance with all your land forces into the country round Byllis; from there you would protect Greece and give the Romans the impression that you are going to sail to Italy, and should circumstances render it necessary you will be in readiness to do so (...) By this time Appius Claudius, who had strengthened the army he had with him by contingents from the Ballini, the Apollonians and the Dyrrhachians, had left his winter quarters and was encamped near the River Genusus.*²⁰

Prema Plinijevom i Livijevom tekstu je potpuno jasno da su oni poznavali određeni narod Bulina koji su povezivali s Apolonijom. Iz ovoga je moguće pretpostaviti da je M. Suić u pravu kada pod imenom Ὑλλινοί – Βουλινοί vidi etnonimije i toponimije iz epirskog područja. Međutim, ukoliko se na ovom mjestu radi o etnonimijama i toponimijama iz područja Haonije, postavlja se pitanje koliko je opravdano izmijeniti rukopisni naslov Iliri u 22. poglavlju i ovo poglavlje nazvati Bulini. Opravdano bi bilo pretpostaviti da su upravo Bulini u 22. poglavlju greškom zalutali na Diomedov rt zajedno s Korkirom, ali i Lotofazima iz 110. Poglavlja.

Međutim, pogleda li se u nešto mlađe izvore, kao što je *Periegeza* Pseudo Skimna, uočava se činjenica da *Periplus* nije jedini koji je poznao narod Bulina kao susjede Hila: *A zemlju što leži u blizini drže Pelagonci i Liburni. S njima se dodiruje narod Bulina; a dalje je veliki Hilički poluotok, koji po veličini izjednačuju nekako s Peloponezom; a na njem kažu da u petnaest gradova stanuju Hili, koji su rodom Grci. Pripovijedaju naime da ih je tamo naselio Heraklov sin Hilo, ali su se s vremenom pobarbarili pod utjecajem običaja svojih susjeda, kako kažu Timej i Eratosten*.²¹

S obzirom na to da se Pseudo Skimno poziva na Timeja i Eratostena, od kojih je Eratosten živio na prijelazu iz IV u III vijek p. n. e., moguće je zaključiti da je on, kao suvremenik nastanka *Periplusa*, također znao za postojanje određenih Bulina, susjeda Hila, koji su naseljavali zemlju nakon Liburna.

¹⁹ Plinije Stariji, III, 145.

²⁰ Livije, XXXVI, 7; XLIV, 30.

²¹ Pseudo Skimno, 402-412. Ἡ πλησίον χώρα δὲ τούτων κειμένη ὑπὸ τῶν Πελαγόνων καὶ Λιβυρνῶν κατέχεται. Τούτοις συνάπτον δ' ἐστὶ Βουλινῶν ἔθνος ἑξῆς δὲ μεγάλη χερρόνησος Ὑλλικὴ πρὸς τὴν Πελοπόννησόν τι ἐξισουμένη πόλεις δ' ἐν αὐτῇ φασὶ πέντε καὶ δέκα Ὑλλοὺς κατοικεῖν, ὄντας Ἑλλήνας γένει τὸν Ἡρακλέους γὰρ Ὑλλον οὐκιστὴν λαβεῖν, ἐκβαρβαρωθῆναι δὲ τούτους τῷ χρόνῳ τοῖς ἔθεσιν ἰστοροῦσι τοῖς τῶν πλησίον, ὥς φασὶ Τίμαιος τε Κάρτατος θένης.

Prema ovom, izbacivanje Bulina iz 22. poglavlja se ne čini opravdanim, iako su oni moguća reminiscencija iz Haonije.

Međutim, ukoliko se iz 22. poglavlja izbace Bulini, pod pretpostavkom da predstavljaju reminiscencije homerskih epova, onda bi kao naziv ostao prijedlog G. Shipleya o mogućem Ἰλλυριοί (Ἕλληνοι – Hylinoi)²². Nažalost, ovakvo rješenje nije potpuno prihvatljivo jer bi u tom slučaju Hylini bili susjedi Hila, što može ukazivati na to da se radi o jednom istom narodu nazvanom na dva različita načina. Ukoliko se ponovo razmotri spomenuti dio Pseudo Skimnove Periegeze²³, gdje se autor poziva na Timeja i Eratostena, uočljivo je da su i Timej i Eratosten poznavali narod Hila i da su o njima detaljno pisali. Ovo se može zaključiti iz činjenice da autor Periegeze u većem dijelu svog teksta govori upravo o Hilima, a pri tome se poziva na spomenute autore. Hilički poluotok i Hili su bili poznati i Pliniju koji je, opisujući jadransku obalu, nakon Liburna napisao: *Opet na kopnu je kolonija Jader, koja je od Pole udaljena 160.000 koraka, zatim na udaljenosti od 30.000 otok Kolenta, od 18.000 ušće rijeke Titija. Kraj Liburnije i početak Dalmacije je Skardona na toj rijeci 12.000 koraka od mora. Zatim dolazi stari predio što pripada Tariotima i tvrdi grad Tariona, pa Diomedov rt ili, kako ga drugi zovu, poluotok Hilida, kojega obilazak iznosi 100.000 koraka, pa Tragurij, naselje rimskih građana, poznato po mramoru, Sikuli, kamo je božanski Klaudije poslao veterane, pa kolonija Salona, udaljena od Jadera 112.000 koraka.*²⁴

Granicu između Ilira i Liburna u Periplusu je predstavljala rijeka Katarbates. Ukoliko se pretpostavi da je rijeka Katarbates bila antički Titus, današnja Krka, i ukoliko je Nesta antički Nestus, današnja Cetina, onda se prema Periplusu na ovom uskom komadu kopna od Šibenika do Cetine mogu smjestiti plemena Hila, Bulina i Hierastamna. Plinijev opis potvrđuje ove podatke smještajući Diomedov rt nakon rijeke Krke. Iz Plinijevog teksta je potpuno jasno i to da su mnogi ljudi Diomedov rt zvali poluotokom Hilida, iako je sigurno da u Plinijevo vrijeme na Hiličkom poluotoku nije bilo ni traga davnim Hilima koji su naseljavali to područje. Ova činjenica može biti pokazatelj koliko je jaka bila tradicija o Hilima na Diomedovom rtu, da se naziv njihove zemlje zadržao sve do Plinijevog vremena. Narod Hila je bio poznat i Tukididu i Apoloniju Rodaninu: *Čim je pala noć, puk pobjegne u tvrđavu i na poviša mjesta u gradu; ondje se sakupe i utvrde, a imali su u rukama hilajsku luku (...) Doznajući, da atičke lađe plove k njima, a neprijateljske da odilaze, Kerkirani potajno uvedu u grad Mesenjane, koji su prije bili vani, i zapovjede, da lađe, koje su napunili ljudima, zaplove naokolo u hilajsku luku.*²⁵

²² Pseudo Skilak, pogl. 22.

²³ Vidi bilješku 21.

²⁴ Plinije Stariji, III, 140-141.

²⁵ Tukidid, III, 72; 81. "ἀφικομένης δὲ νυκτὸς ὁ μὲν δῆμος ἐς τὴν ἀκρόπολιν καὶ τὰ μετέωρα τῆς πόλεως καταφεύγει καὶ αὐτοῦ ξυλλεγείς ἰδρύθῃ, καὶ τὸν Ὑλλαικὸν λιμένα εἶχον" "Κερκυραῖοι δὲ ἀσθόμενοι τὰς τε Ἀττικὰς ναῦς προσπλευούσας τὰς τε τῶν πολεμίων οὐχομένας, λαβόντες τοὺς τε Μεσσηνίους ἐς τὴν πόλιν ἤγαγον πρότερον ἔξω ὄντας, καὶ τὰς ναῦς περιπλεῦσαι κελεύσαντες ὥς ἐπ' ῥωσαν ἐς τὸν Ὑλλαικὸν λιμένα"

Nego su brzo plovili odlazeći daleko od Hilejske zemlje i ostavljali su iza sebe u moru Liburnske otoke koji su prije bili puni Kolšana svi po redu: Isa i Diskelad i dražesna Pitieja; a zatim su iza njih stigli do kraja Kerkire, gdje je Pozeidon nastanio djevojku, kćer Azopovu Kerkiru, lijepe kose, daleko od Flijuntske zemlje, pošto ju je bio oteo zbog ljubavne želje; a ljudi mornari je iz mora gledaju kako se crni sa svih strana od tamne šume i zovu je Crna Kerkira.²⁶

A njih je našao kraj broda kako bdiju s oružjem u Hiličkoj luci blizu grada.²⁷

Podaci o Hilejskoj luci i Hilejskoj zemlji koje donose Tukidid i Apolonije potvrđuju pretpostavku da su Hili, Hilejska luka i Hilejska zemlja bili poznati starim Grcima već u V i IV vijeku p. n. e. Uzme li se u obzir činjenica da se Hilejsko ime zadržalo dugo vremena kao toponomastički ostatak, označavajući Hilički poluotok još u Plinijevo vrijeme, nije potrebno posebno naglašavati ulogu koju je narod Hila odigrao u kontaktima između starih grčkih moreplovaca i istočne jadranske obale. Ta činjenica je vidljiva i u mitološkim predanjima prema kojima su Hili potomci Hila, Heraklovog sina, s Melitom, kćerkom rijeke Egeja, u zemlji Feačana, dakle na Korkiri. Moguće je da se u imenu Hilejske luke krije reminiscencija tradicije o Hilovom rođenju na otoku Korkiri, te se prema tome samo ime luke ne može pripisati Hilima s Hiličkog poluotoka. Za razliku od Hila, lokalitet luke na Korkiri se može povezati pouzdanije samo s Liburnima, koji su za vrijeme svoje talasokracije dopirali morskim putevima do Kerkire. O Hilovom rođenju, ali i o njegovom odlasku sa feačkom družinom govori Apolonije Rođanin: *Tamo više nisu našli živog vladača Hila, kojega je ljepolika Melita rodila Heraklu u narodu Feačana. Ovaj je bio došao do kuća Nauzitojevih i do Makride, Dionizove dojilje, da opere pogubno ubojstvo svoje djece; tamo je svladao kćer rijeke Egeja, najadu Melitu, pošto ju je zaželio, a ona je rodila snažnog Hila; kad je on odrastao, nije htio stanovati na tom otoku izložen nadutosti Nauzitojevoj, koji je tu vladao; pošao je na Kronovo more pošto je skupio starosjedilačku feačku družinu.²⁸*

²⁶ Apolonije, IV, 562-571. ἄλλ' ἔθειον γαίης Ὑλληίδος ἐξανιόντες
τηλόθι, τὰς δ' ἀπέλειπον ὅσαι Κόλχοισι πάροιθεν
ἐξείης πλ' ἄνθοντο Λιβυρνίδες εἴν' ἀλὶ νῆσοι,
Ἰσσα τε Δυσκέλαδος τε καὶ ἱμερτὴ Πιτύεια
αὐτὰρ ἔπειτ' ἐπὶ τῇσι παρὰ Κέρκυραν ἴκοντο,
ἔνθα Ποσειδάων Ἀσωπίδα νάσσατο κούρην,
ἠύκομον Κέρκυραν, ἐκὰς Φλειουντίδος αἴης,
ἀρπάξας ὑπ' ἔρωτι μελαινομένην δέ μιν ἄνδρες
ναυτίλοι ἐκ πόντοιο κελαινῇ πάντοθεν ὕλη
δερκόμενοι, Κέρκυραν ἐπικλείουσι Μέλαιναν

²⁷ Apolonije, IV, 1124-1125. τοὺς δ' εὗρεν παρὰ νηὶ σὺν ἔντεσιν ἐγρ' ὄσοντας
Ὑλλικῶ ἐν λιμένι σχεδὸν ἄστρος, ἐκ δ' ἄρα πάσαν

²⁸ Apolonije, IV, 522-551. Ἡρώες δ', ὅτε δ' σφιν εἰσατο νόστος ἀπ' ὧν,
δ' αὖ τότε προμολόντες ἐπὶ χθονὶ πείσματ' ἔδισαν
Ὑλλ' ὧν νῆσοι γὰρ ἐπιπρούχοντο θαμειαί
ἀργαλέην πλώουσιν ὁδὸν μεσσηγὺς ἔχουσαι.

Zanimljivo je da u svome tekstu Apolonije povezuje Makridu, Dionisovu dojlju, s Hilom, Heraklovim sinom. Makrida je bila porijeklom s otoka Eubeje, odakle ju je protjerala Hera, da bi na kraju stigla do Korkire, koja je po njoj u najstarija vremena bila nazivana Makrida. Ova mitološka predaja ukazuje na prve koloniste na Korkiri koji su najvjerojatnije bili s Eubeje. Nekada je čak na Korkiri postojao i toponim Eubeja o kojem govori Strabon.²⁹ Prema ovome, najstarija kolonizacija sjeveroistočne jadranske obale povezana je s Hilom i Feačanima, tačnije Eubejcima koji su kolonizovali Korkiru. Na ovaj način, ime Hila na Diomedovom rtu postalo je vezano uz tradiciju o Heraklovom sinu Hilu, s kojim je moguće povezati i samo ime Hilejske luke. S obzirom na to da Apolonije govori o tome da je Hilo napustio Korkiru zajedno sa skupinom Feačana, moguće je pretpostaviti da ovo predanje sadrži historijsku podlogu o kretanjima grčkih kolonista koji su kolonizovali Korkiru, a zatim nakon nekog određenog vremena, prikazanog kao vrijeme Hilovog odrastanja, nastavili kolonizaciju istočne jadranske obale. Poznato je da je Korkira bila jedna od najstarijih Korintskih kolonija na Jadranu, osnovana već u VII vijeku p. n. e.³⁰ Prema podacima koje donosi Apijan, Korkirani su iz Epidamna izbacili Liburne i nakon toga se pomiješali sa stanovnicima grada

οὐδέ σφιν, ὥς καὶ πρὶν, ἀνάρσια μητιάσκειν
 Ὑλλῆες, πρὸς δ' αὐτοὶ ἐμῆχανόωντο κέλευθον,
 μισθὸν ἀειράμενοι τρίποδα μέγαν Ἀπόλλωνος.
 δοιοὺς γὰρ τρίποδας τηλοῦ πόρε Φοῖβος ἄγεσθαι
 Ἀΐονιδῇ περόωντι κατὰ χρέος, ὅπποτε Πυθῶ
 ἱρὴν πευσόμενος μετεκίαθε τῆσδ' ὑπὲρ αὐτῆς
 ναυτιλῆς· πέπρωτο δ', ὅπῃ χθονὸς ἰδρυθεῖεν,
 μ' ὅποτε τὴν δῆοισιν ἀναστ' σέσθαι ὄουσιν.
 τούνεκεν εὔσέτι νῦν κείνη ὅδε κεύθεται αἶψ'
 ὁμφὶ πόλιν Ἀγανὴν Ὑλλήϊδα, πολλὸν ἔνερθεν
 οὐδεος, ὥς κεν ἄφαντος αἰεὶ μερόπεσσι πέλοιτο.
 οὐ μὲν ἔτι ζῶοντα κατανύθι τέτμον ἄνακτα
 Ὑλλον, ὃν εὐειδὴς Μελίτη τέκεν Ἡρακλῆι
 δ' ὁμφ Φαί' κων' ὃ γὰρ οὐκία Ναυσιθήοιο
 Μάκριν τ' εὔσαφίκανε, Διωνύσοιο τιθ' νην,
 νιψόμενος παίδων ὀλοὸν φόνον' ἔνθ' ὄγε κούρην
 Ἀΐου ἐδάμασσαν ἐρασσάμενος ποταμοῖο,
 νηιάδα Μελίτην, ἥ δὲ σθεναρὸν τέκεν Ὑλλον'
 οὐδ' ἄρ' ὄγ' ἡβ' σας αὐτῇ ἐνὶ ἔλδετο ν' σφ'
 ναίειν κοιρανέοντος ὑπ' ὀφρύσι Ναυσιθήοιο
 βῆ δ' ἄλαδε Κρονίην, αὐτόχθονα λαὸν ἀγείρας
 Φαί' κων, σὺν γὰρ οἱ ἄναξ πόρσυνε κέλευθον
 ἥρως Ναυσίθοος· τόθι δ' εἷσατο· καὶ μιν ἔπεφνον
 Μέντορες, ἀγραύλοισιν ἀλεξόμενοι περὶ βουσίν.

²⁹ Strabon, 10, 1, 15. Τῶν δ' ἐκ Τροίας ἐπανιόντων Εὐβοέων τινὲς εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσόντες, ἀποβαίνοντες οἴκαδε διὰ τῆς Μακεδονίας περὶ Ἐδεσσαν ἔμειναν συμπολεμῆσαντες τοῖς ὑποδεξαμένοις, καὶ ἔκτισαν πόλιν Εὐβοίαν ἣν δὲ καὶ ἐν Σικελίᾳ Εὐβοία Χαλκιδέων τῶν ἐκεῖ κτίσμα, ἣν Γέλων ἐξανέστησε, καὶ ἐγένετο φρούριον Συρακουσίω· καὶ ἐν Κερκύρᾳ δὲ καὶ ἐν Ἀΐμφῳ τόπος ἦν Εὐβοία καὶ ἐν τῇ Ἀργεῖᾳ λόφος τις.

³⁰ Popović 1975, 25.

pa je na taj način grad postao Grčki.³¹ I u slučaju Apijanovih podataka se najvjerojatnije radi o prepričavanju stvarnih događaja iz prošlosti, kada su ilirski narodi iz liburnskog područja dopirali do Epidamna i Korkire, ali i o širenju grčkih kolonija na Jadranu. U samom gradu je pronađena korintska keramika zajedno s lokalnim urnama za pepeo pokojnika, pa bi se prema ovome moglo zaključiti da je Apijanov dio o miješanju stanovnika tačan. Najvjerojatnije je da su kao izvor Apijanu poslužili Pseudo Skimno i Strabon. Potrebno je napomenuti da je J. G. v. Hahn smatrao da su imena Ὑλλεῖς i Ὑλλυριοί etimološki povezana, te bi prema njemu najstariji potvrđeni oblik ilirskog imena glasio Ὑλλυριοί, Hilurii i hiluricus.³² Prema njemu, jezgra Ilira bi bila smještena na području Hila, na Diomedovom rtu. Uzme li se sve navedeno u obzir, a pretpostavi li se da je M. Suić bio u pravu kada je rekao da je *“pitanje gdje se ima tražiti Herakleja”*³³ čijim bi se ubiciranjem Herakleje znatno rasvijetlilo pitanje naslova 22. poglavlja Periplusa, potrebno je osvrnuti se i na ovaj problem. Mišljenja o mjestu gdje se ovaj grad može smjestiti prilično su podijeljena, pa tako M. Suić smatra da se Herakleja, zajedno s Lotofazima i Byllionima treba premjestiti na područje Haonije i Alkinojevog otoka.³⁴ J. Brunšmid zaključuje da je postojanje Skilakove ilirske Herakleje utvrđeno na dvije vrste novca koje se u velikoj količini nalaze jedino u Dalmaciji i s obzirom na to da je najveća količina novca pronađena na otoku Hvaru, Herakleju ne treba tražiti daleko odatle.³⁵ Položaj Herakleje se i prema mišljenju G. Novaka može tražiti jedino na području Hiličkog poluotoka.³⁶ M. Zaninović smatra da se Herakleja nije mogla nalaziti u Haoniji, s obzirom na to da se, prema njemu, njen novac kuje na Hvaru.³⁷ Iz svega iznesenog, a uzme li se u obzir činjenica da je najveći dio od oko 360³⁸ primjeraka pronađenog novca s lokaliteta Hvara, prihvatljivije izgleda pretpostavka da se grad Herakleja može locirati na području Hiličkog poluotoka, gdje ga smješta i autor Periplusa.

Ukoliko se navedeni podaci o Hilima povežu u jednu cjelinu, kao zaključak se uspostavlja veza između grčkih kolonista i jadranskih Hila. Povezujući Makridu i Eubeju s kolonistima na Korkiri, veze Makride s Heraklom i njegovim sinom Hilom, Hilov odlazak s Korkire i grad nazvan Herakleja po slavnom ocu legendarnog rodonačelnika jadranskih Hila, Heraklu, ukazuje se put Grčke kolonizacije Jadranskog mora koji je tako snažno utjecao na lokalno stanovništvo da je sačuvan vijekovima kasnije, sve do Plinijevog vremena.

S obzirom na snagu ove tradicije, a koja je starije provenijencije od vremena originalnog autora Periplusa, kao i od Timeja, Eratostena i Apolodora

³¹ Apijan, Građanski ratovi, II, 39.

³² Hahn 1853, 231.

³³ Suić 1955, 141.

³⁴ Suić 1955, 142.

³⁵ Brunšmid 1998, 66.

³⁶ Novak 1961, 159.

³⁷ Zaninović 2008, 146.

³⁸ Isto 2008, 148.

koji su crpili svoje podatke iz starijih izvora,³⁹ čini se potpuno opravdano odbaciti prijedlog M. Suića da 22. poglavlje Periplusa treba nositi naslov Bulini za koje i sam M. Suić pretpostavlja da su grškom sholijasta dospjeli na Hilički poluotok iz područja Epira.⁴⁰

Kao konsekvencija odbacivanja prijedloga M. Suića o preimenovanju 22. poglavlja Periplusa u Bulini, nameće se zaključak da poglavlje 22. treba biti nazvano Hili, s obzirom na dugu i snažnu tradiciju odnosa ovog naroda i grčkih kolonista. Autor Periplusa je nesumnjivo poznavao ovu tradiciju koja je sezala u vrijeme prije Tukidida u V vijeku p. n. e. pa izgleda potpuno opravdana pretpostavka da je upravo prema ovoj tradiciji autor 22. poglavlja Periplusa nazvao Hili – Ὑλλοι.

Zaključak

Nakon svega iznesenog u prethodnom tekstu, kao zaključak se nameće činjenica da se u prvobitnom rukopisu Periplusa Pseudo Skilaka nijedno poglavlje nije odnosilo eksplicitno na određene Ilire *proprie dicti*, u smislu naroda eponima ilirskog imena.

Kao što je već istaknuto, prijedlog M. Suića o preimenovanju 26. poglavlja iz Ταυλαντίοι u Ἰλλυριοὶ izgleda nam neprihvatljivo, ne samo iz činjenice da se grad Epidamnos prema antičkim autorima nalazio u zemlji Taulanata, što je naglašavao i Gronovius, već i iz činjenice da su Taulanti kao narod bili poznati starim Grcima čak u VI vijeku p. n. e., pa se čini potpuno neopravdanim smatrati da je prvobitni autor Periplusa u IV vijeku p. n. e. mogao pogriješiti i potpuno izostaviti već dugo vremena poznati narod Taulanata.

Smatrajući ispravnim zapažanja M. Suića o reminiscencijama Homer- skih epova iz područja Haonije, pri čemu je naglašeno pitanje naroda Lotofaga i Bulina iz 22. poglavlja, smatramo da ovo poglavlje ipak nije moglo biti nazvano Bulini kao što je to predložio M. Suić. Veći dio 22. poglavlja je posvećen Hilima, predanju o njihovom porijeklu, području koje oni naseljavaju i gradu Herakleji koji se može povezati s tradicijom vezanom uz Hile. Uzimajući u obzir snažno izraženo tradicionalno predanje o njihovom porijeklu, realnu mogućnost povezivanja jadranskih Hila sa širenjem grčke kolonizacije na Jadranu, činjenicu da se još u Plinijevo vrijeme Diomedov rt zvao Hilejskim, a ne Bulinskim poluotokom, te nalaze novca i ime grada Herakleje, kojeg su tako mogli nazvati upravo Hili, pozivajući se na tradiciju o svome porijeklu, smatramo potpuno opravdanim predložiti naslov Ὑλλοι – Ὑλλινοὶ za 22. poglavlje Periplusa Pseudo Skilaka.

Na ovaj način dolazimo do zaključka da nijednom poglavlju koje se odnosi na istočnu jadransku obalu nije bilo dodijeljeno ime Iliri. Spominjanje Ilira u poglavljima 22, 24, 25, 26, 27 i 28 u smislu ἔθνος Ἰλλυρικόν, a koje M.

³⁹ Katičić 1995, 398.

⁴⁰ Suić 1955, 141.

Suić izbacuje iz navedenih poglavlja, ukazuje na mogućnost pretpostavke da se ovaj termin ilirskih naroda može povezati s određenim geografskim područjem koje su ovi narodi naseljavali, ali i s mogućim religijskim pojmom povezanim s kultom zmiје koja je bila poštovana kod nekih ilirskih naroda na što ukazuje i Hesihije prema kojem riječ *illís* – ἰλλίς znači *savijena, iskrivljena*, dok je riječ *illós* – ἰλλός značila *savijen, kriv, iskrivljen*. Na ovaj način dolazimo do zaključka da termin “ilirski narod” označava geografsko-religijski pojam, pri čemu se jedino na području istočne jadranske obale u Periplusu navodi skupna etnička pripadnost naroda, što ukazuje na značaj koji su ovim krajevima pridavali stari Grci, kao i na mogućnost da su im ovi krajevi bili znatno bolje poznati od drugih koji se opisuju u Periplusu Pseudo Skilaka.

Summary

Issue of the Etnonym Illyrians in the Periplous of Pseudo Scilax

The paper is related to the work Scilax of Caryanda, the oldest work of Greek geography that relates to the coasts of the Adriatic Sea. Using data from the Periplous itself, and the results of previous research, but primarily the work of M. Suić, the research paper is focused on establishing the position of the etnonym Illyrians on Adriatic coasts. Referring to Chapters 22 and 26, the paper deals with the issue of the titles of these chapters. While M. Suić suggested the title Boulinoi for Chapter 22, our proposal for this chapter is Hylloi. The largest part of Chapter 22 deals with the Hylloi, the legend about their origin, the area in which they lived and the city of Heraclea, whose founding may be connected to the tradition that is linked to the origin of the Hylloi. Taking into account the very pronounced and long tradition of their origin, a realistic possibility of connecting of the Adriatic Hylloi with the expansion of Greek colonization of the Adriatic area, and the fact that even Pliny the Elder calls Diomedes' Horn Hylloian Horn, and not Boulinoic peninsula, as well as the discovered significant amounts of money with the name of Heraclea, which might have gotten its name after the Hylloi, the assumption that the title of Chapter 22 should have been Hylloi seems completely justified. M. Suić also suggested that Chapter 26 should be renamed from Taulantians into Illyrians, which we find unacceptable, not only because of the fact that the city Epidamnos was located in the country of Taulantians, which was emphasized by Gronovius, but also because of the fact that Taulantians were a people that the Greek knew well as early as in the sixth century BC, and it therefore seems fully unjustified to assume that the original author of Periplous in the fourth century BC could have made a mistake in relation to the name of the people of Taulantians that were well known for a long period of time. As a result of the above, we believe that it is justified to assume that Chapter 26

of Periplous should be entitled Taulantians, rather than Illyrians. According to these titles, the Illyrians would be completely left out from titles of all chapters of Periplous, which would be in compliance with the assumption that the term Illyrians is also a geographical, not purely ethnical term.

Izvori

- Appian, *Gradanski ratovi*, Beograd 1967.
Appollonius Rhodius, *Argonautica*, London 1921.
Hekatej, Hecataeus, *Histories*, *Fragmenta FGrH: Volume-Jacoby-F 1a*, 1, F.
Herodot, *Historija*, Beograd 1958.
Hesihije, *Lexicon*, ed. K. Latte, *Hesychii Alexandrini lexicon*, vols. 1-2, Copenhagen: Munksgaard 1953.
Homer, *Odiseja*, Beograd 1990.
Livius Titus, *The History of Rome*, London 1905.
Periplous of Pseudo Scilax, Oxford 2002.
Periplus Scylacis, ed. K. Müller, *Geographi Graeci minores*, vol. 1, Paris: Didot 1855.
Plinije Stariji, *Naturalis historija*, Split 2004.
Pseudo Scymnus, *Ad Nicomedem regem*, vv. 1-980 (sub titulo *Orbis descriptio*), ed. K. Müller, *Geographi Graeci minores*, vol. 1, Paris: Didot 1855.
Strabo, *Geographica*, ed. A. Meineke, *Strabonis geographica*, 3 vols, Leipzig: Teubner 1877.
Thucydides, *Historiae*, ed. H. S. Jones and J. E. Powell, *Thucydidis historiae*, 2 vols, Oxford: Clarendon Press 1942.

Literatura

- Andrews, A. 1975, *Greek Society*, Middlesex, England 1975.
Brunšmid, J. 1998, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split 1998.
Hahn, J. G. 1853, *Albanische Studien*, Beč 1853.
Katičić, R. 1995, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995.
Kuntić-Makvić, B. 2006, *Pisani izvori u službi arheološkog istraživanja*, *Opvscv-la Archaeologica*, *Radovi Arheološkog zavoda*, Vol. 30, No. 1, Zagreb 2006.
Novak, G. 1961, *Stari Grci na Jadranskom moru*, *Radovi JAZU*, knj. 322, Zagreb 1961.
Popović, Lj. B. 1975, *Arhajska Grčka kultura na srednjem Balkanu*, *Narodni muzej*, Beograd 1975.
Suić, M. 1953, *Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakovog Peripla*, *GZM VIII*, Sarajevo 1953.
Suić, M. 1998, *Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplusu*, *Radovi JAZU*, knj. VI, Zagreb 1998.
Zaninović, M. 2008, *Još o hvarskoj Herakleji*, *VAPD*, Vol. 1, No. 101, Split 2008.

Appendix

Periplus Scylacis, ed. K. Müller,
Geographi Graeci minores, vol. 1, Paris: Didot 1855

ΛΙΒΥΡΝΟΙ. Μετὰ δὲ Ἴστρους Λιβυρνοί εἴσιν
ἔθνος. Ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις εἴσι παρὰ θάλατ-
ταν Λιάς, Ἰδασσα, Ἀττιενίτης, Δυύρτα, Ἀλουψοί,
Ὀλοσοί, Πεδήται, Ἡμίονοι. Οὗτοι γυναικοκρατοῦν-
ται καὶ εἴσιν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρων ὁ μίσγονται
δὲ τοῖς ἐαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι.
Κατὰ ταύτην τὴν χώραν αἶδε νήσοί εἴσιν, ὧν ἔχω εἰπεῖν
τὰ ὀνόματα (εἴσι δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλάι)^α
Ἴστρις νήσος σταδίων τι, πλάτος δὲ ρκ^α Ἥλεκ-
τρίδες, Μεντορίδες. Αὗται δὲ αἱ νήσοί εἴσι μεγάλαι.
Καταρβάτης ποταμός. Παράπλους τῆς Λιβυρνίδος
χώρας ἡμερῶν δύο.

ΙΛΛΥΡΙΟΙ.* Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἴσιν Ἰλλυριοί
ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν
μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νή-
σον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ἥ ὄνομα
Ἡράκλεια, καὶ λιμὲν. Εἴσι δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι
καλούμενοι βάρβαροι οἵδε Ἱεραστάμναι, Βουλινοὶ
(Ἰλλινοί)^α Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὑλλοι. Οὗτοι δὲ
φασιν Ὑλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοῦς κατοικίσαι^α εἴσι
δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσῳ
τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον*
ὀρθόν^α ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί. Βουλινοὶ δ' εἴσιν
ἔθνος Ἰλλυρικόν. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν
χώρας ἡμέρας μακρὰς ἐπὶ Νέστον ποταμόν.

ΝΕΣΤΟΙ. Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης.
Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους
δὲ ἐστὶν ἡμέρας μιᾶς. Εἴσι δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ
νήσοι, Προτερὰς, Κρατεῖαι, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ'
ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β, ἢ ὀλίγῳ πλέον, κατὰ
Φάρον καὶ Ἴσσαν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος,
νήσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσσα νήσος, καὶ πόλεις Ἑλλη-
νίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παρα-
πλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνέκει σφόδρα εἰς θάλασσαν.
Καὶ νήσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς, ἥ ὄνομα Μελίτη,

* Prijedlog po M. Suiću: Βουλινοί; naš prijedlog: Ὑλλοι – Ἰλλινοί

καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς ταύτης, ἥ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα¹ καὶ ἐκτρέχει τῷ ἐνὶ τῶν ἀκρωτηρίων νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθ'κει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν. Ἀπὸ δὲ τῆς Με-λίτης ἀπέχει στάδια κ, τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η.

ΜΑΝΙΟΙ. Ἀπὸ δὲ Νέστων ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός² ὁ δὲ εἰσπλους ὁ εἴς τὸν Νάρωνα ἐστὶν οὐ στενός³ εἴσπλει δὲ εἴς αὐτὸν καὶ τριῶν, καὶ πλοῖα εἴς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π. Οὗτοι δὲ εἴσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μανιοί. Λίμνη δ' ἐστὶ τὸ εἶσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη, καὶ ἀν'κει ἡ λίμνη εἴς Αὐτα-ριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ⁴ ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργος σφόδρα. Ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμός ἀπορρεῖ. Καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμόν ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς⁵ ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ [ἐπὶ τὸν Ῥιζοῦντα ποταμόν] πλοῦς ἡμέρας ἡμισυ⁶ καὶ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας οἱ λίθοι εἴσιν ἐνταῦθα, καὶ ἱερὸν [οὐκ] ἄπωθεν τοῦ Ῥιζοῦντος ποταμοῦ. Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥιζοῦντος ποταμοῦ εἴς Βουθόην ὁ πλοῦς ** καὶ τὸ ἐμπόριον.

ΕΓΧΕΛΕΙΣ. Ἰλλυριῶν ἔθνος εἴσιν οἱ Ἐγχελεῖς, ἐχόμενοι τοῦ Ῥιζοῦντος. Ἐκ Βουθόης δὲ εἴς Ἐπί-δαμνον, πόλιν Ἑλληνίδα, πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς, ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν.

ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ.* Ταυλαντίων δὲ ἐστὶ τὸ Ἰλλυρικόν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνός ἐστὶ, καὶ ποταμός παρὰ τὴν πόλιν παραρρεῖ, ᾧ ὄνομα Πάλαμνος. Ἐκ δὲ Ἐπιδάμνου εἴς Ἀπολλωνίαν πόλιν Ἑλληνίδα ὁδὸς ἡμερῶν δύο. Ἡ δὲ Ἀπολλωνία ἀπὸ τῆς θαλάττης ἀπέχει στάδια ν, καὶ ποταμός Αἴας παραρρεῖ τὴν πόλιν.

Ἀπὸ δὲ Ἀπολλωνίας εἴς Ἀμαντίαν ἐστὶ στάδια τκ. Καὶ ὁ Αἴας ποταμός ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους παρὰ τὴν Ἀπολλωνίαν παραρρεῖ. Πρὸς [δ'] Ἀμαντίας εἴσω μᾶλλον εἴς τὸν Ἰόνιον Ὠρικός. Τῆς Ὠρικής καθ'κει εἴς θάλατταν στάδια π, τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ξ. Ἄπασιν ὁμοροὶ ἐν μεσογείᾳ Ἀτιντᾶνες ὑπὲρ τῆς Ὠρικής καὶ Καρίας* μέχρι Δωδωνίας. Ἐν τῇ Κέστρι-δι χώρα εἶναι λέγεται πεδίον, ὄνομα Ἐρύθεια. Ἐνταῦθα ὁ Γηρυόνης λέγεται ἥκειν, καὶ τοὺς βοῦς βουκο-λεῖν. Κατὰ ταῦτά ἐστὶ τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ

* Prijedlog po M. Suiću: Ἰλλυριοί; prijedlog po Gronoviusu i naš prijedlog: Ταυλαντίοι

Ἡπεύρω, καὶ νῆσος παρὰ ταῦτά ἐστι μικρά, ἥ ὄνομα
Σάσων. Ἐντεῦθεν εἴς Ὠρικὸν πόλιν ἐστὶ παράπλους
ἡμέρας τρίτον μέρος.

(ΩΡΙΚΟΙ. Οἱ δὲ Ὠρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαν-
τίας χώρας.) Οἱ δὲ (Ἀμαντιεῖς) εἴσι μέχρι ἐνταῦθα
Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν. Τὸ δὲ στόμα τοῦ Ἰονίου
κόλπου ἐστὶν ἀπὸ Κεραυνίων ὁρῶν μέχρι ἄκρας Ἰαπυ-
γίας. Ἐπὶ δὲ Ὑδρόεντα πόλιν ἐν τῇ Ἰαπυγίᾳ ἀπὸ
τῶν Κεραυνίων στάδια τοῦ διάπλου ὡς φ, [ὅ] ἐστὶ τὸ
στόμα τοῦ κόλπου· τὰ δὲ ἐντὸς ὁ Ἰόνιος. Λιμένες εἴσι
πολλοὶ ἐν τῷ Ἀδρίᾳ· τὸ δὲ αὐτὸ Ἀδρίας ἐστὶ καὶ Ἰόνιος.
ΧΑΟΝΕΣ. Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες. Ἡ δὲ...

CIVES COLONIAE RIS...?

Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja

Salmedin Mesihović
Sarajevo

Prostor današnje Rogatice je u antičko doba bio mjesto gdje se dizalo urbano i upravno jezgro jedne municipalne jedinice¹. U starijem željeznom dobu pa do otprilike kraja IV st. p. n. e., romanijsko područje i općenito jugoistočna Bosna bili su područje rasprostiranja Glasinačke kulture i vjerovatno su ulazile u okvir autarijatske politije². Međutim, u mlađe željezno doba šire glasinačko područje je izgleda bilo znatno manje naseljeno, dok se istovremeno zapadno nalazila moćna i značajna dezitijatska politija³. Vjerovatno se zona dezitijatske neposredne vlasti i glavne naseljenosti nije pružala dalje prema istoku od Romanije, odnosno u rogatičko područje porječja Rakitnice, pritoke Prače. Rimska vlast je prvi put bila uspostavljena vjerovatno 33. god. p. n. e., a obnovljena i konačno konsolidirana nakon ugušenja Velikog Ilirskog ustanka u kasno ljeto i ranu jesen 9. god. n. e. U teritorijalno-upravnom smislu rogatičko-romanijsko područje je pripadalo provinciji Ilirik (*Illyricum*), a nakon podjele jedinstvene Provincije pripalo je Dalmaciji (Gornji Ilirik – *Illyricum Superior*). U prvo vrijeme rimske vladavine, sve do prelaska na municipalnu organizaciju, rogatičko i podromanijsko područje je vjerovatno bilo teritorija neke od peregrinskih *civitates*. Narodnosnu i političku osnovu ove peregrinske *civitas* činio je neki manji ilirski narod⁴ koji se u toku

¹ Sergejevski 1936, 9-14; Bojanovski 1967a, 143-164; Isto 1988, 169-175.

² O Autarijatima i njihovoj politici v. Mesihović 2007a.

³ O Dezitijatima i njihovoj politici v. Mesihović 2007.

⁴ Predrimska, domorodačka zapadnobalkanska populacija u znanosti je poznata pod imenom Iliri, kako su ih još prije dvije i po tisuće godina nazvali pisci na grčkom i latinskom jeziku. Iliri su ustvari predstavljali jedan veliki etnički kompleks koji se pružao zapadnim i dijelom središnjim Balkanom, kao i na prostorima dijela panonskog bazena. O ilirskom etničkom kompleksu v. Mesihović 2007, 94-138; Isto 2007a, 82-90; Cabanes 2002; Wilkes 2001; Stipčević 1989. Njihova porijeklo je složeno i uglavnom se zasniva na osnovama starosjedilačkih paleolitskih populacija koje su u više različitih epoha preslojavane i prožimane drugim etničkim elementima (u neolitiku, indoevropske seobe, seoba nosilaca

mlađeg željeznog doba razvio iz urušene autarijatske narodnosne zajednice (možda Sikuloti, sjeverni Partheni, Ozuaei ili neki drugi narod)⁵. Postojanje municipalne jedinice sa središtem na prostoru Rogatice najbolje potvrđuju epigrafski spomenici s imenima njenih dužnosnika. Od početka III st. n. e. (sigurno od 212. god. n. e. i Karakaline konstitucije)⁶ ova “rogatičko-romanijska” municipalna jedinica na zapadu je graničila sa “sarajevsko-gornjobosanskom” municipalnom jedinicom Akvis (*Aquae*), a na istoku s “podrinjskom” municipalnom jedinicom *Malvesiatium* (središte u Skelanima). Na sjeveru je naša municipalna jedinica graničila možda s kolonijom *Domavia*. U odnosu na navedene municipalne jedinice “rogatičko-romanijska” jedinica je bila i teritorijalno najmanja i vjerovatno najslabije naseljena. Njeno značenje bi se primarno ogledalo u privrednim potencijalima gustih šuma i prostranih pašnjaka ovog područja. Kroz koloniju *Ris...*, i to i kroz ager i kroz samo urbano i upravno središte, prolazila je i rimska komunikacija koja je dolazila iz sarajevskog polja (odnosno iz Akvisa) i išla prema Podrinju i dalje prema središnjem Balkanu⁷.

I. *CIL* III, 2766b (p 1035, 2256) = *CIL* III, 8369 = *CIL* III, 12748 = *ILJug* III, 1571

D M / T C MAXI/MO DEC / C RIS DE /5 ? AN LV T

D(is) M(anibus) / T(ito) Cl(audio) Maxi/mo dec(urioni) / c(oloniae) Ris(---) de(funcito?) /5 [an(norum)?] LV t[---] / [

”Bogovima Manima, Titu Klaudiju Maksimu, dekurionu kolonije *Ris...?*, preminulom? u 55 godini”

Ovaj epitaf pronađen još 1866. god. direktno ukazuje na postojanje municipalne jedinice u rogatičko-romanijskom području. Tit Klaudije Maksim je nosilac klaudijevskog gentilnog imena i bio je dekurion (vijećnik) u *ordo decuriones* (lokalni senat) “rogatičko-romanijske” municipalne jedinice. U slučaju da je gentilno/rodovsko ime (*nomen*) osobe spomenute na natpisu bilo Ju-

žarnih polja, keltska naježda). I genetska istraživanja muškog Y kromosoma, iako izvedena na vrlo malom uzorku zapadnobalkanskog stanovništva i na ograničenom prostoru (cc 3/4 ispitanih sa četiri veća jadranska otoka), potvrđuju starosjedišću, paleolitičku osnovu i današnje populacije. Barać / Perić / Martinović-Klarić / Rootsi / Janićijević / Kivisild / Parik / Rudan / Villems / Rudan 2003, 535-542). Svi ovi inkurzi su na Zapadnom Balkanu stvorili jedan poseban etnički kompleks koji je od strane antičkog svijeta u toku željeznog doba bio prepoznat i nominiran kao “ilirski”. Međutim, taj kompleks nije bio niti ujedinjen niti je imao razvijenu svijest o svome jedinstvu i zajedništvu. Uglavnom se sastojao od čitavog niza zasebnih naroda koji su tvorili i posebne političke jedinice – politije. O politijama v. Mesihović 2007, 9, napomena 2; 154-179.

⁵ *Plin. NH* III, 143

⁶ Karakalinom konstitucijom (*Constitutio Antoniniana*), kada je rimsko građanstvo načelno prošireno na sve slobodne stanovnike Imperije, završava se proces primanja rimskog građanstva i oblikovanja municipalne organizacije. Samim tim su nestale i stare peregrinske *civitates*.

⁷ O komunikacijama u rimsko doba v. Bojanovski 1974; Isto 1981; Isto 1987; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 156, br. XI.

lije, Klaudije⁸, Flavije, Ulpije, Elije i Aurelije može se s većom vjerovatnoćom pretpostaviti da je riječ o domaćim ljudima koji su ili čiji su preci (po agnatskoj liniji) dobili rimsko građanstvo za vrijeme careva koji su nosili jedno od navedenih gentilnih imena⁹. Činjenica je da je primanje rimskog građanstva za vrijeme julijevsko-klaudijevske “dinastije”¹⁰ u ilirskim provincijama, posebno u kontinentalnoj unutrašnjosti, bilo vrlo slabo¹¹. Primanje rimskog građanstva uvijek je bilo povezano s određenim događajem, jer se ono dodjeljivalo bilo kao nagrada za određene zasluge, bilo u povodu nekog događaja. U prvom redu riječ bi bila o islužanim funkcionerima lokalnih peregrinskih zajednica i ratovima u kojima bi peregrini en masse učestvovali ili bili ključna mobilizacijska i logistička baza. Zatim bi u obzir dolazio boravak cara ili visokih državnih funkcionera u određenom području. I na kraju, veliki broj novih rimskih građana bi proizašao iz realizacije određenih edikata i konstitucija koje bi donosili car i druge državne institucije. Međutim, u periodu vladavine Julija i Klaudija još uvijek je vladalo izvjesno nepovjerenje prema ilirskim peregrinima koji su podigli Veliki Ilirski ustanak (od 6. do 9. god. n. e.)¹² za vrijeme Augusta. A u decenijama nakon Ustanka nisu se ni dešavali neki veliki i dramatični događaji u koje bi bilo involvirano i ilirsko peregrinsko stanovništvo, a zbog kojih bi moglo doći do značajnijeg dodjeljivanja rimskog građanstva. Zato je romaniziranih domorodaca s julijevskim gentilnim

⁸ Juliji (IVLIVS, fem. IVLIA) su bili jedan od najstarijih rimskih patricijskih rodova koji je po mitološkoj tradiciji vukao porijeklo (po agnatskoj liniji) od Jula, sina Eneje i unuka Anhiza i boginje Afrodite (Venere). Za vrijeme rane i srednje Republike rod Julija nije se posebno isticao u rimskom političkom i socijalnom životu. Njegovo izbijanje u prvi red rimske politike dolazi tek s pojavom Gaja Julija Cezara (*Caius Iulius Caesar*). Adopcijom Oktavijana od strane njegovog praujaka Gaja Julija Cezara, julijevsko ime postaje i prvi *nomen* Rimskog Carstva. Sustavom adopcije julijevski nomen su dobili i Tiberije te Kaligula. Prva rimska vladajuća “dinastija” je ustvari bila uzrokovana međusobnim vezama pripadnika rodova Oktavija, Klaudija Livija i Vipsanija Agripa koji su sustavom adopcije ulazili u gens Julija Cezara. Takvo je stanje trajalo do Klaudija I, četvrtog vladara te prve carske rimske dinastije, koji nakon izbora za cara u svome imenu ne nosi julijevski, nego klaudijevski nomen, kao i njegov nasljednik i posljednji predstavnik dinastije – Neron. CLAUDIVS (fem. CLAVDIA) je isto jedan stari patricijski rod, koji svoje legendarno porijeklo izvodi iz doseljavanja Sabinjanina Atija Klausua (*Attius Clausus*) Tac. Ann. XI, 24; Svet. Tib. 1.

⁹ Arheološki leksikon BiH, Tom I, 1988, 30; 33-34; Mesihović 2007, 675-697.

¹⁰ Rimske carske “dinastije” sadržinski su bile različite od dinastija zasnovanih na klasičnom nasljedstvu (bilo primogeniturom ili po starješinstvu). Antičko Rimsko Carstvo nikada nije bila monarhija u klasičnom smislu (formalno ono je i dalje bilo Republika), a rimske careve je najbolje promatrati kao vladare izabrane za doživotni mandat.

¹¹ Rimski carevi julijevsko-klaudijevske “dinastije” – (s imenima nakon izbora na carsko dostojanstvo) 27. god. p. n. e.-68. god. n. e. :

1. *Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus* (August) vl. 27. god. p. n. e.-14. god. n. e.
2. *Tiberius Iulius Caesar Augustus* (Tiberije) vl. 14-37. god. n. e.
3. *Caius Iulius Caesar Augustus Germanicus* (Kaligula) vl. 37-41. god. n. e.
4. *Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus* (Klaudije) vl. 41-54. god. n. e.
5. *Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus* (Neron) vl. 54-68. god. n. e.

¹² O Velikom Ilirskom ustanku v. Mesihović 2007, 314-617.

imenom malo, a s klauđijevskim još manje. Tako je i naš Tit Klauđije Maksim, ako je on uopće domorodačkog ilirskog porijekla po agnatskoj (muškoj) liniji, rijedak (izniman) slučaj u unutrašnjosti provincije Dalmacije¹³. Sudeći po ovome natpisu, njegovo ime je počinjalo s RIS..., a u trenutku njegovog nastanka RIS... je bio u statusu kolonije¹⁴. Vrijeme nastanka natpisa je najvjerovatnije III. st. n. e.

Literatura:

Bojanovski 1967a, 145-146 i sl. Tab. 1, 1. 2; Isto 1988, 172-173;
http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en
<http://edh12.iaw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?hdnr=033828>;

II. ILJug III, 1569 = ILJug II, 623 (Tab. 1, 1)

I O M / M•VLP / LLO

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / M(arcus) Ulp(ius) / [Apo]llo[dorus]...

“Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Marko Ulpije Apolodor?...”

Na ovoj dosta oštećenoj ari spominje se osoba s ulpijevskim gentilnim imenom čiji je predak dobio rimsko građanstvo za vrijeme cara Trajana¹⁵.

Literatura:

Bojanovski 1967a, 152, Sl. 10; Isto 1988, 173; Imamović 1977, 374-375; Sl. 116.
http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

III. CIL III, 14616 (Tab. 1, 2)

IVNONI REG / MAR• VLP• MARCIAN / CVM• SVIS• L•P

*Iunoni Reg(inae) / Mar(cus) Ulp(ius) Marcian(us)*¹⁶ / *cum suis l(ibens) p(osuit)*

“Junoni Regini, Marko Ulpije Markijan sa svojom dobrom voljom (rado) postavio”

Ova ara iz Živaljevića kod Rogatice jedan je od dva (do danas poznata) spomenika posvećena samostalnom kultu Junone na prostoru današnje BiH.¹⁷ Dedikant nosi ulpijevsko gentilno ime. Po I. Bojanovskom (1988, 173)

¹³ Npr. u susjednom gornjobosanskom području (na kojem je do danas pronađeno mnogo više epigrafskih spomenika) do danas nije evidentiran nijedan Klauđije.

¹⁴ O rimskim kolonijama (*colonia*) i njenim institucijama v. Smith 1870, 315-320.

¹⁵ Nakon umorstva Domicijana, carsko dostojanstvo je preuzeo *Marcus Cocceius Nerva* (96-98 god. n. e.) s kojim započinje razdoblje u historiografiji poznato kao “dinastija” Antonina. Međutim, ovaj termin bi se pravilnije mogao odnositi na kasniji dio “dinastije” (Antonin Pije, Marko Aurelije s Lucijem Verom i Komod) od 138. do 192. god. n. e. Adoptivni nasljednik Nerve bio je *Marcus Ulpius Nerva Traianus* (Trajan) vl. 98-117. god. n. e. Za vrijeme Trajana Rimsko Carstvo je dostiglo svoj najveći obujam osvajanjem Dakije i izbijanjem u Perzijski zaljev. Ulpiji (VLPIVS, fem. VLPIA) su bili nepatricijski provincijski rod (iz Betike – južna Španija), ali porijeklom iz Italije.

¹⁶ Izvjesni *Marcus Ulpius Marci filius Maximus* poznat je s natpisa iz Goražda; Bojanovski 1967a, 152.

¹⁷ Drugi je s lokaliteta Potok u blizini Mostara; Imamović 1977, 140.

obojica “rogatičkih” Ulpija su “...grčkog porijekla. Vjerovatno su još njihovi očevi ili djedovi došli na Drinu u vrijeme Trajanovih nastojanja da oživi rudarstvo u istočnoj Bosni”. Bojanovski se na grčko porijeklo poziva na osnovi kognomena Apolodor¹⁸ i Markijan. Međutim, zona Rogatice i Romanije nije baš rudarska zona. Vjerovatnije je da su preci Apolodora i Markijana dobili rimsko građanstvo uslijed dačkih ratova (101-102. god. n. e. i 105-106. god. n. e.), kada su ilirske provincije bile logističko i mobilizacijsko zaleđe. U tom bi slučaju bila riječ ipak o nekom balkanskom ilirskom, a ne grčkom ili orijentalnom porijeklu.

Literatura:

Bojanovski 1967a, 152; Isto 1988, 173; Imamović 1977, 384-385, Sl. 13.

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

IV. AE 1976, 533 = ILJug II, 624 (Tab. 1, 3)

INVICTO MITR / P AEL CLEMENS / IVNIOR / IIVIRETQQ / 5 TI
VET / V S L M

*Invicto Mit(h)r(ae) / P(ublius) Ael(ius) Clemens / Iunior / Iivir et
q(uin)q(uennalis) / 5 [-]ti vet(eranus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*
“Nepobjedivom Mitri, Publije Elije Klemens Mlađi, duovir¹⁹ i kvinke-
nalis²⁰, ??? veteran, zavjet ispunio rado zaslužen”

Ovaj votivni natpis ukazuje na to da je politička struktura “rogatičko-romanijske” municipalne jedinice bila u punoj svojoj sadržini sa svim institucijama koje su aktivne i funkcionalne. Publije Elije Klemens Mlađi je pripadao elijeveskom rodu i njegov predak po agnatskoj liniji rimsko građanstvo je dobio za vrijeme vladavine cara Hadrijana²¹. Moguće je da je primanje elijeveskog nomena u većem obimu kod peregrina dalmatinske

¹⁸ Apolodor iz Damaska bio je inženjer, arhitekt, dizajner i skulptor koji je djelovao za vrijeme Trajana (čiji je bio favorit) i Hadrijana (za čije vladavine je pogubljen). On je konstruirao i Trajanov Most preko Dunava za vrijeme dačke kampanje. Ko zna, možda je osoba koja je dobila ulpijevsko ime i kognomen Apolodor učestovala u dačkim ratovima i bila u blizini ovog velikog Trajanovog arhitekta, pa bi po ugledu na njega i uzela kao kognomen Apolodor.

¹⁹ Duoviri su bili lokalne verzije rimskih konzula i uvijek su bila dvojica. Smith 1870, 439.

²⁰ O instituciji *quinquennalis* (neke vrste lokalnih cenzora) v. Smith 1870, 318. Jedan *duovir quinquennales* (Tit Flavije Simili) spominje se i na natpisu iz Skelana – Srebrenica. Patsch 1915, 80, fus. 1. Sl. 67; 83. Tresvir (ili kvatuorvir!?) kvinkenalis i edil Akvskog municipija Publije Viktorin spominje se i na natpisu iz Krivoglavaca kod Vogošće (Mesihović 2007, 896-898). A jedan kvinkenalis (Aurelije Atik) se spominje i u natpisima iz Singidunuma, Lopandić 2007, 97.

²¹ Adoptivni nasljednik Trajana bio je njegov dalji biološki rođak *Publius Aelius Traianus Hadrianus* (Hadrijan) vl. 117-138. god. n. e. Eliji (AELIVS, fem. AELIA) su isto bili provincijski rod iz Betike, samo porijeklom iz Italije (preciznije iz Hadrie u Picenumu). Hadrijan je dvije decenije uspješno vodio i konsolidirao Rimsko Carstvo. Za njegove vladavine proces romanizacije je prilično odmakao, zahvaljujući, između ostalog, i zalaganju samoga Hadrijana, koji je veći dio svoje carske vlasti proveo putujući po provincijama.

kontinentalne unutrašnjosti direktno bilo vezano za boravak Hadrijana u Dalmaciji. Tom prilikom su dodjelom rimskog građanstva vjerovatno bili na-
građeni određeni slojevi lokalne aristokratije. Hadrijan je u Iliriku boravio
moguće 133. god. n. e.²²

Publije Elije Klemens Mlađi je bio i veteran rimske vojske, a njegovu
vojničku karijeru potvrđuje i vokacija Nepobjedivom Mitri, izvorno iranskom
kultu, koji je bio vrlo raširen među vojnicima III. st. n. e.²³ Možda je upravo
sam Elije Junior bio taj koji je, dok je boravio na istočnim provincijama kao
vojnici, pao pod utjecaj kulta Mitre, pa ga je nakon demobilizacije prenio u
svoj rodni kraj.

Literatura:

Bojanovski 1967, 47-51, Sl. 5; Isto, 1988, 171; Zotović 1973, 62-63; Imamović
1977, 458-459, Sl. 243

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

<http://edh12.iaw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?hdnr=012315>

V. CIL III, 8366 (p 2127) = ILJug III, 1566 (Tab. 1, 4)

I O M / P AEL / CLEMENS / II VIR / 5 V L S

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius) / Clemens / Iivir / 5
v(otum) l(ibens) s(olvit)*

“Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Publije Elije Klemens, duovir zavjet
rado ispunio”

Zavještanje Jupiteru, Najboljem, Najvećem ostavio je još jedan pred-
stavnik elijeuskog gensa, koji je vjerovatno bio u užoj agnatskoj vezi s Kle-
mensom Mladim. Moguće da je riječ o njegovom ocu koji je isto bio duovir.

Literatura:

Bojanovski 1967a, 146, Tab. 1,3; Isto 1988, 171; Imamović 1977, 374-375,
Sl. 117.

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

VI. CIL III, 8367 (p 2127, 2256) = ILJug III, 1567 = AE 1939, 303 (Tab. 2, 1)

Lijevi dio natpisa = L B / P AEL CLEME / ??? VETER / E • A E / 5 T
SOS / E / B • V S

Desni dio natpisa = I O M / P • AEL • CLEMEN / L POS / NO / 5
V / S. P TAE • LV • E / V S L M

Lijevi dio natpisa = *L(ibero) B(accho) / P(ublius) Ael(ius) Cleme(ns) /
[---] veter(anus) / [---]e ae / 5 [---]t[---]sos[---] / [---]e / [---] b(ene?) v(otum)
s(olvit) / /*

Desni dio natpisa = *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / P(ublius) Ael(ius)
Clemen[s] / l(ibens?) [---] pos(uit?) / [---]no[---] / 5 [---]v[---] / s(ua?)
p(ecunia?) tae. lu. e / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

²² Syme 1988; Isto 1991.

²³ O kultu Mitre v. Zotović 1973.

Lijevi dio natpisa = “Liberu Bakhu, Publije Elije Klemens... veteran... zavjet ispunio”

Desni dio natpisa = “Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Publije Elije Klemens, rado? postavio... svojim novcem... zavjet ispunio rado zaslužen”

Natpisno polje are (koja je dvostruki žrtvenik) vertikalnom je linijom podijeljeno na dva dijela, od kojih je jedan posvećen Jupiteru, a drugi Liberu Bakhu. Ovaj dvostruki žrtvenik je posvetio Publije Elije Klemens. Po I. Bojanovskom riječ je o istoj osobi koja je bila dedikant na natpisu CIL III, 8366 (p 2127). Takva mogućnost je prihvatljiva, ali zbog česte podudarnosti u imenima kod romaniziranih domorodaca vrlo je lako moguće da su Klemens duovir i Klemens veteran bili različite osobe, istina u rodbinskim vezama. Uostalom na natpisu CIL III, 8367 (p 2127, 2256) ne navodi se titula duovira, nego se samo kaže da je riječ o veteranu pa bi tako bilo malo nejasno zašto ne bi bila navedena i duovirska funkcija (koja nije mogla prethoditi veteranskom statusu). Nejasno je i zašto bi jedna te ista osoba dva puta u neposrednoj blizini podizala aru Jupiteru, Najvećem, Najboljem.

Potrebno je navesti da su natpisi na kojima se spominju Eliji Klemensi nađeni uz potok Toplik pored kojeg je vodio i rimski put. Vrlo je vjerovatno da se ovdje nalazio posjed Elija Klemensa, a da su votivne are podizane uz put koji je prolazio kroz ili uz njihov posjed. Porodica Elija Klemensa je izgleda bila jedna od najznačajnijih u ovoj municipalnoj jedinici i davala je njene visoke funkcionere. Istovremeno su bili i porodica s vojničkom tradicijom i aktivnom službom.

Literatura:

Sergejevski 1936, 12-13; Bojanovski 1967a, 148-149, Tab. 1, 5; Isto, 1988, 171; Imamović 1977, 376-377, Sl. 118 (lijevi dio natpisa); 398-399, Sl. 155 (desni dio natpisa);

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

<http://edh12.iaw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?hdnr=023076>

VII. CIL III, 8368 = CIL III, 12747 = ILJug III, 1568 (Tab. 2, 2)

I O M / EL ALBA / VS II VIR / Q V S L M

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / [P(ublius) A]el(ius) Alba/[n]us IIvir / [q(uin)]q(uennalis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)

“Jupiteru, Najboljem, Najvećem, Publije Elije Albanus, duovir i kvin-kenalis zavjet ispunio rado zaslužen”

Gentilno ime dedikanta se negdje navodi kao *Fl(avius)*²⁴, međutim po objašnjenju Bojanovskog izgleda da je ipak riječ o elijeveskom nomenu. Ara

²⁴ Imamović 1977, 374, br. 115.

Flaviji (FLAVIVS – u značenju svjetle kose – fem. FLAVIA) su bili “dinastija” koja je dobila pravo na rimsko carsko dostojanstvo (69-96. god. n. e.) nakon godine četiri cara, odnosno građanskog rata 68-69. god. n. e. Flavijevska “dinastija” nije bila starog, rimskog patricijskog porijekla, nego izdanak italjskih municipija. Značajnije dodjeljivanje rimskog

je inače vrlo oštećena i zbog toga dolazi do nesporazuma u čitanju gentilnog imena dedikanta. I ovaj Flavije ili Elije je bio i duovir i kvinkenalis.

Literatura:

Bojanovski 1967a, 146-148, Tab. 1, 4. 4a; Isto 1988, 171, napomena 10; Imamović 1977, 374-375, Sl. 115.

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

VIII. CIL III, 12754 = ILJug III, 1570 (Tab. 2, 3)

D M / L A I O / L V / I V - V / 5 / L O / L I / P A R F / M
D(is) M(anibus) / L(ucio) A[el]io / [---]lv(---?) / i[---]va[-] / 5 [-----] /
[---]lo / [---] fili / [caris(simo)] pare / [ntes b(ene)] m(erentibus) [p(osuit)]
“Bogovima Manima...”

“Bogovima Manima, Lucije Elije... roditeljima ... zaslužnima postavi”

Ovaj spomenik je danas u potpunosti izlizan, ali ga je djelimično uspio pročitati C. Patsch. Cipus je ukrašen bogatim ornamentima. Na lijevoj i desnoj strani su prikazi Atisa. Sam sadržaj je vrlo teško pratiti. Jedino bi se moglo tvrditi da je riječ o još jednom Eliju.

Literatura:

Sergejevski 1936, 12, Tab. 4, 18-19; Bojanovski 1967a, 149-152, Tab. 2, 6-9; Imamović 1977, 444-445, Sl. 220 a i b.

http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en

<http://edh12.iaw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?hdnr=033827>

IX. Pored navedenih, na rogatičkom prostoru je pronađeno još epigrafskih spomenika²⁵. Na nekima od njih su postojali i natpisi, ali su vremenom izlizani.

1. Dva komada vjerovatno jednog nadgrobnog žrtvenika s reljefnim prikazima na dvije bočne strane (možda je na jednoj prikazan krilati genije, a na drugom nimfa)²⁶.

2. Ulomak cipusa s prikazom genija (lokalitet Stari Brod)²⁷.

građanstva u ilirskim provincijama za Flavija bi u prvom redu bilo vrijeme dolaska Vespazijana na rimsko carsko dostojanstvo (69. god. n. e.) kada su ga podržale ilirske provincije i ratovi na Dunavu protiv Dačana za vrijeme Domicijana.

“Dinastija” s flavijevskim gentilnim imenom imala je tri predstavnika:

1. *Titus Flavius Vespasianus* (Vespazijan) vl. 69-79. god. n. e.

2. *Titus Flavius Vespasianus* (Tit) vl. 79-81. god. n. e.

3. *Titus Flavius Domitianus* (Domicijan) vl. 81-96. god. n. e.

²⁵ Ulomak are (od natpisa se sačuvalo nekoliko slova u dva dijela ovog trodijelnog žrtvenika / [---]ae[---] // [---]cate[---] // [---]) se kod Imamović 1977, 474-475, Sl. 275 smješta u Rogaticu. Međutim ovaj nalaz je iz okolice Ustikoline. Sergejevski 1936, 5-6 i sl. 3; O drugim antičkim spomenicima s rogatičkog područja, uključujući i one izgubljene v. Bojanovski 1967a, 158, napomena 31.

²⁶ Sergejevski 1936, 11-12, Tab. 2, 12-13; Bojanovski 1967a, 155-157, Sl. 17-18; Imamović 1977, 410-411, Sl. 175.

²⁷ Imamović 1977, 410-411, Sl. 176.

3. Cipus s prikazom genija. Prednja strana s natpisom odbijena (lokalitet Stari Brod)²⁸.

Potrebno je napomenuti da ovi prikazi genija na tri spomenika imaju određene zajedničke karakteristike, što ukazuje na postojanje klesarske radionice u antičkoj Rogatici.

4. Žrtvenik obrađen s tri strane²⁹

5. Anepigrafska ara³⁰

6. Fragment stupa ili miljokaz³¹

7. Nadgrobni cipus bez natpisa³²

8. Ploča s nadgrobnog spomenika s motivom Hadovih vrata³³

9. Figuralna stela bez natpisa³⁴

10. Odlomak nadgrobnog cipusa³⁵

12. Nadgrobna kocka od krečnjaka³⁶

PRILOG I.

Antički arheološki lokaliteti u romanijskom i rogatičkom području – po Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine

Paljanska oblast

1. Crkvište, Gornji Pribanj – Brdo, Pale, kasnoantički fortifikacioni objekt (broj u AL BiH 15.55), Mazalić 1939, 18; Bešlagić 1971, 263

2. Gradina, Gradina, Pale, rimska utvrda (broj u AL BiH 15.114), Mazalić 1939, 25-28; Bešlagić 1971, 265

Romanijsko – šire rogatičko područje

1. Vražići, Vražići, Sokolac, kasnorimski grob (br. u AL BiH 17.339); Fiala 1893, 738-741; Čović 1987.

2. Pohovac (Puhovac), Baltići, Sokolac, kasnoantička utvrda (br. u AL BiH 17.277); Truhelka 1891, 313; Govedarica 1985, 15-27.

3. Potpećine, Kusače, Sokolac, rimski grob (br. u ALBIH 17.279); Truhelka 1890, 387-388; Fiala 1892, 430-435; Isto 1893, 752-758; Benac / Čović 1957, 19-22; Čović 1983, 149-150; Čović, 1987.

²⁸ Imamović 1977, 412-413, Sl. 177.

²⁹ Bojanovski 1967a, 152-153, Sl. 11; Imamović 1977, 476-477, Sl. 276.

³⁰ Imamović 1977, 476-477, Sl. 277.

³¹ Bojanovski 1967a, 153, Sl. 12.

³² Sergejevski 1936, 10, Sl. 6-7; Bojanovski 1967a, 153-155, Tab. 3, 13-15.

³³ Sergejevski 1936, 9-10, Sl. 5; Bojanovski 1967a, 155, Sl. 16.

³⁴ Bojanovski 1967a, 157-158, Sl. 19-20.

³⁵ Sergejevski 1936, 13, Tab. 3, Sl. 17; Bojanovski 1967a, 158, Sl. 21.

³⁶ Sergejevski 1936, 10-11 i Sl. 8-9.

4. Čitluci, Čitluci, Sokolac, tri naknadna ukopa iz rimskog doba, (br. u AL-BiH 17.53); Fiala 1892, 399-406; Benac / Čović 1957, 15-17; Čović / Mikić 1973, 29-92; Čović 1979, 143-160; Drechsler / Bižić 1983, 263; Čović 1987.

5. Hreljin Grad, Čitluci, Sokolac, kasnoantička utvrda (br. u AL BiH 17.149); Truhelka 1891, 313-314; Govedarica 1985, 15-27.

6. Hrastovača, Kula, Sokolac, kasnoantička naknadna sahrana (br. u AL BiH 17.147), Fiala 1892, 395-399; Benac / Čović 1957, 19.

7. Crkvina, Klečkovac, Sokolac, rimski spomenik sa prikazom konjanika (br. u AL BiH 17.40); Sergejevski 1943, 10; Bešlagić 1971, 243.

8. Borovsko, Borovsko, Rogatica, naknadni kasnoantički ukop (br. u AL-BiH 17.22); Fiala 1892, 438-440; Fiala 1893, 748-752; Benac / Čović 1956, 19-20; Čović 1981, 113-117; Čović 1987.

9. Bradva, Kramer Selo, Rogatica, kasnoantička naknadna sahrana (br. u ALBiH 17.23); Truhelka 1890, 390-391; Čović 1981, 109.

10. Planje, Planje, Rogatica, grob iz rimskog doba (br. u AL BiH 17.264); Fiala 1895, 542-546; Benac / Čović 1956, 22; Čović 1981, 101, 124-129; Čović 1983a, 418, 426-428.

11. Rusanovići, Rusanovići, Rogatica, naknadni ukopi iz rimskog i ranog srednjeg vijeka (br. u AL BiH, 17.293); Fiala 1892, 437-438; Fiala 1894, 729-743; Fiala 1895, 533-538; Fiala 1896, 429-435; Benac / Čović 1956, 12; Benac / Čović 1957, 7; Čović 1983, 187; Drechsler / Bižić 1983, 261-264; Čović 1987.

12. Drijenjak, Vragolovi, Rogatica, rimska stela sa likom Atisa (br. u AL-BiH 17.61); Bešlagić 1971, 252.

13. Groblje, Zakomo, Rogatica, rimski nadgrobni spomenik sa prikazom ljudskih figura (br. u AL BiH 17. 138); Bešlagić 1971, 248.

Uža zona Rogatica

1. Crkvina, Plješivica, Rogatica, ostaci rimske građevinske djelatnosti na desnoj obali Rakitnice (br. u AL BiH 17.42); Sergejevski 1936, 13; Bojanovski 1967a, 157-158. Rimska *villa rustica* je uobičajeno bila situirana pored ceste, a iznad tekućice, i to na jednom obronku koji se blago spušta prema vodi, a ujedno je i izložen suncu³⁷. Takva je i bila situiranost rimskog imanja u selu Plješivica, kao i rimskog imanja u Krivoglavcima kod Vogošće.

2. Plješivica 1, Plješivica, Rogatica, jedan naknadni grob iz ranog srednjeg vijeka (br. u AL BiH 17.266); Fiala 1895, 540-542; Benac / Čović 1956, 17; Čović 1981, 110-117; Čović 1983a, 424-425.

3. Plješivica 2, Plješivica, Rogatica, nekoliko rimskih kamenih spomenika u sekundarnoj upotrebi (br. u AL BiH 17.267); Bešlagić 1971, 251.

4. Rogatica, Rogatica, antički grad na ravnom prostoru između brda Ljuna i potoka Rakitnice – s nizom spomenika – (br. u ALBiH 17.288); Patsch 1907, 467-469; Bojanovski 1967, 41-51; Bojanovski 1967a, 143-164; Bešlagić 1971, 253; Vego 1981, 42-43, Sl. 3.

³⁷ Sergejevski 1936, 13.

5. Ciganska Sokolovina, Rogatica, kasnoantički rimski grobovi (br. u AL BiH 17.36); Fiala 1895a, 199.

Istočno od Rogatice

1. Mramorje, Okruglo, Rogatica, dva naknadna kasnoantička groba (br. u AL BiH 17.227); Fiala 1896, 448-449; Čović 1981, 119; Čović 1983a, 424-425.

Prema višegradsko-podrinjskom području (municipalna jedinica Malvesiatium)

1. Brankovići, Brankovići, Rogatica, dva naknadna kasnoantička ukopa (br. u AL BiH 17.24); Fiala 1896, 453-457; Fiala 1897, 586-591; Čović 1987.

2. Živaljevići (Pribićevac), Živaljevići, Rogatica, rimski spomenik – ara posvećena Junoni (br. u AL BiH 17.350); Fiala 1897, 599-601; Benac / Čović 1956, 21; Čović 1981, 109-110; 113-117; 129; Čović 1983a, 418; 423-424; Drechsler / Bižić 1983, 261-264; Bešlagić 1971, 248.

Sudeći na osnovu ovih lokaliteta i konteksta nalaza mogli bi se izvući sljedeći zaključci :

1. Najveća koncentracija rimskih nalaza (posebno period II-IV st. n. e) nalazi se u užoj rogatičkoj zoni duž Rakitnice.

2. Na glasinačkom platou kasnoantički i ranosrednjovjekovni ukopi nalaze se u kontekstu naknadnih ukopa u tumule Glasinačke kulture.

3. Dio antičke baštine je bio iskorišten prilikom dizanja stećaka

4. Dosta antičke baštine se nalazi u sekundarnoj ili tercijarnoj upotrebi

5. Kasnoantičke utvrde se nalaze situirane na mjestima nekadašnjih gradinskih naselja.

6. Na glasinačkom platou skoro svi antički nalazi su iz njenog kasnoantičkog perioda. Ovo bi govorilo da se u kasnoj antici stanovništvo iz uže rogatičke zone povuklo u sigurnije oblasti glasinačkog platoa.

PRILOG II.

Rogatičko-romanijsko područje u kasnoj antici

V i VI st. n. e. su sigurno bili nesigurnija razdoblja pa je polako dolazilo do povlačenja u dublju romanijsko-glasinačku unutrašnjost³⁸. Ova oblast je sama od sebe pružala dobre zemljopisne uvjete za refugij, a sustav autarijatskih gradina, napušten skoro 1000 godina, mogao je poslužiti i kao osnova za podizanja kasnoantičkih utvrda. Nakon konačnog sloma romejske vlasti početkom VII st. n. e. u unutrašnjosti Zapadnog Balkana, romanijsko-glasinačko područje je mogla biti i zona sklanjanja i koncentracije starosjedilačkog romaniziranog i poluromaniziranog stanovništva³⁹. U ovom kasnoantičkom periodu (kraj IV – početak VII st.) došlo je i do razaranja i napuštanja urbanog jezgra *Ris*..... Romanska i poluromanska populacija rogatičkog područja bi u tom slučaju prešla i na niže oblike privrednog života, jer je ova oblast sama od sebe pružala mogućnosti samo

³⁸ Period Justinijanove vladavine (527-565. god. n. e.) Romejskim Carstvom može se nazvati smatrati vremenom konačne razgradnje antičke kulture. Justinijanov sindrom da povrati ono što je izgubljeno (umjesto da se okrene novim putevima razvitka kao što je to u drugoj i trećoj deceniji VII st. učinio car Heraklije), posebno preko razarajućeg Ostrogotskog rata (535-552 god. n. e.) oslabilo je unutarnju snagu kasnoantičkog društva. Tome je sigurno dodatno doprinijela i katastrofalna pandemija (u moderno doba nazvana "Justinijanova kuga") koja je harala u Konstantinopolisu 541-542 god., a raširila se po čitavom Mediteranu i Evropi (povremeno je izbijala sve do sredine VIII st.). Ova pandemija je imala velike negativne socijalne, privredne, političke i psihološke efekte, a prilično je decimirala populaciju. Nesumnjivo je i ova pandemija utjecala na smanjenje otpornosti ilirskih provincija koje su od sredine VI st. n. e. izložene sustavnom pustošenju slavenskih i drugih prodora. Ona je decimacijom populacije omogućila i lakše slavensko naseljavanje u župskim predjelima. Justinijanova odluka o zatvaranju Akademije u Ateni 529. god. n. e. zapečatila je i intelektualizam antike.

³⁹ Slavenski prodori, prisutni još od prve polovine VI st., posebno se pojačavaju s pojavom azijskog naroda Avara (Obri) koji su okupljanjem oko svoga etničkog jezgra mnogih slavenskih, germanskih (Gepidi) i zaostalih i novodošlih azijskih tursko-mongolskih naroda stvorili moćan plemenski savez. Nakon ubistva romejskog cara Maurikija 602. god. granica je i definitivno popustila i nastupile su godine posvemašnjeg uništavanja institucija i načina živoga antičkog društva u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva i prekida kontinuiranog razvitka mediteranske civilizacije. Izuzev u primorju, najveći dio gradova, centara municipalnog života na tlu današnje Bosne i Hercegovine je razoren, a može se slobodno reći da je došlo i do kulturnog i civilizacijskog naglog i dubokog pada. Najvažnija posljedica događaja iz godina kada se konačno urušila antička civilizacija bilo je ustaljivanje novog etničkog faktora, poglavito slavenskog elementa, iako ima i primjera manjeg naseljavanja Avara (toponimi Obri) pa možda ne bi trebalo isključiti i nastanjanje nekih germansko-gepidskih skupina na prostoru koji danas zahvata Bosna i Hercegovina. Međutim, novodoseljeno stanovništvo, nagli diskontinuitet koji je u sebi sadržavao i neke elemente kulturnog i civilizacijskog šoka i promjena političkog okvira iz uređene države u pravom smislu (romejskog-vizantijskog Carstva) u neki politički entitet neko vrijeme pod supremacijom Avara, nisu značili da je tradicija ranijeg života bila apsolutno prekinuta. Starije provincijalno stanovništvo preživjelo je u velikom broju, a tu i tamo se može osjetiti i tihi, prigušeni kontinuitet s nekim elementima ranijeg načina života. A polako nastupa i proces simbioze starosjedilačkog stanovništva, više ili manje kristijaniziranog i paganskog doseljenog slavenskog i drugog stanovništva.

za stočarstvo i niže oblike općekulturnog života. U kontinentalnoj unutrašnjosti se provincijalno stanovništvo djelomično uspjelo spasiti povlačenjem u refugije i planinske utvrde, o čemu svjedoči i Ljetopis popa Dukljanina. Ako bi se vjerovalo riječima dukljanskog svećenika, mogli bismo tvrditi da su ove u planine izbjegle zajednice uspjele sačuvati kakvu takvu samostalnost⁴⁰, pa i kontinuitet kristijaniziranog načina života. Ti utvrđeni refugiji, koji su činili i Justinijanov limes, jednim su dijelom bili smješteni i na mjestima nekadašnjih gradina. Ti utvrđeni refugiji, koji su činili i Justinijanov limes, jednim su dijelom bili smješteni i na mjestima nekadašnjih gradina⁴¹.

Sam naziv Romanija bi možda mogao dati reminiscenciju na preživljavanje starosjedilačkog provincijalnog stanovništva. Toponim Romanija ne treba mnogo tumačiti; jasno je da on proizlazi iz ustaljenog naziva za Romejsko – Istočno rimsko carstvo Romania, (rimska zemlja), odnosno ono što pripada Rimljanima, u našem slučaju Romejima kao “nasljednicima” starog Rimskog Carstva. Analogiju našoj Romaniji imamo ne samo u nazivu države Rumunije (Romania), koji je novijeg datuma, nego prije svega u imenu italijanske regije Romanja (Romania), Svoje ime Romanja duguje činjenici da je ona nakon langobardske invazije na Italiju 568. god. bila dva stoljeća najvažnija i najveća oblast koja je preostala Romejima (Bizantiji) na prostoru Italije, pa je tako dobila i naziv Rimska (romejska) zemlja, nasuprot susjedne Lombardije koja svoje ime duguje doseljenim germanskim Langobardima (u italijanskoj verziji Lombardi). Može se pretpostaviti da je i naša Romania zahvatala sigurno čitavu romanijsku regiju, što podrazumijeva, pored same planine, i glasinačku visoravan i poriječje Prače. Pred nas se postavlja pitanje koji su to razlozi zbog kojih je ovo područje dobilo naziv Romanija, zemlja Rimljana. Sam toponim je baš zbog upotrebe termina Romania sigurno dosta starog datuma, vjerovatno iz VII st. kada je i kod još uvijek Slavena i u jeziku starosjedilačkog stanovništva još bio živ termin Romania za vizantijsku državu, a iz tog naziva i za sve izvedenice koje bi se odnosile na život populacije koja bi se na bilo koji naziv vezivala ili za još živuće Romejsko Carstvo ili za tradiciju nestalog Rimskog carstva i uopće za vrijeme prije dolaska Slavena. Kasnije su Slaveni za Vizantiju i njeno stanovništvo upotrebljavali izraze Grčko Carstvo i Grci. Naša Romanija je tako morala da izražava neku određenu etničku i jezičku, pa možda i kulturnu i religijsku specifičnost u odnosu na novodoseljeni etnički i kulturni element, a koja u svome korijenu ima starosjedilački, rimskoprovincijalni element. Za razliku od italijanske Romanje, zbog prilične geografske izolovanosti bosanske romanijske regije u kontinentalnoj unutrašnjosti zapadnog Balkana, tako udaljenoj od vizantijskih preostataka u primorju i ostrvima, teško bi bilo pretpostaviti da je Vizantija uspjela sačuvati svoju vlast u našoj Romanii, okružena političkim entitetima proisteklim iz avarske invazije i slavenskog naseljavanja. Naravno, ne bi opet, sa druge strane trebalo isključiti ni činjenicu da se provincijalno stanovništvo koje je živjelo na prijelazu iz antike u srednji vijek na prostoru naše Romanije uspjelo više-manje oduprijeti invazorima i doseljenicima i održati kontinuitet samostalnosti (kao neka vrsta ranosrednjovjekovne politije) ili bar autonomije još neko vrijeme, dok se s okol-

⁴⁰ Ljetopis popa Dukljanina, VI; VII; IX

⁴¹ O kasnoj antici i ranom srednjem vijeku v. Mesihović 2007, 719-740.

nim područjima ne utopi u jezgro iz kojeg je nastala buduća bosanska srednjovjekovna politija, kasnije i država. Da li je možda postojala i neka granica između bosanske Romanije i drugih političkih entiteta, i kuda se ona protezala; da li je, ako je i postojala samostalna ili autonomna Romanija, ona možda svoje porijeklo vukla iz tradicije neke antičke administrativno-upravne cjeline (kolonija *Ris...*, *R. P. Aquae S...*, *Malvesiatium*, *Domavia*); koliko je dugo postojala; na koji način je funkcionirala; kada se ona stopila u bosansku politiju i druga slična pitanja će tražiti mnogo studiozniji i svestraniji pristup kako bi se moglo odgovoriti na sva pitanja vezana za bosansku Romaniju. Bez obzira na ove kombinacije koje se tiču političkih pitanja bosanske Romanije, jasno je da, za razliku od Trebevića⁴², Romanija svoje ime duguje većem prisustvu starosjedilačkog stanovništva. To stanovništvo je u sebi sadržavalo ne samo tradiciju antičkog života nego i onog predrimskog, ilirskog elementa, za koje bi se moglo reći da je većim dijelom činilo i samu srž provincijalnog stanovništva kojeg su zatekli Slaveni.

Summary

Figures from the epigraphic monuments from Rogatica – Romania area

The area of Rogatica had a special significance in the development of the ancient province of Dalmatia. It contained the urban and administrative core of a colony whose name is fragmentarily preserved only with the first three letters

⁴² Naziv Trebević je nedvosmisleno slavenskog porijekla i označava deminutiv slavenskog glagola *trebiti*, *trijebiti*, koji je, izuzev u kolokvijalnom govoru, u svakodnevnom govornom jeziku zamijenjen glagolima *žrtovati*, *uništavati*. Trebević vodi porijeklo od izraza Trebišta, pod kojim se u staroslavenskom jeziku označavao žrtvenik. Iz toga bi se moglo zaključiti da su neka mjesta na Trebeviću, najvjerovatnije vrhovi, u prvo vrijeme po doseljavanju Slavena služili kao prostor na kome su se izvodili paganski obredi u kojima se, između ostalog, primjenjivalo i ritualno žrtvovanje. Inače slavenske religijske misterije i obredi povezani s planinama ne predstavljaju specifikum. Pored primjera Trebevića, na prostoru današnje Bosne i Hercegovine postoji čitav niz planinskih vrhova, uzvisina i padina za koje je evidentna tradicija religijskih obreda, vjerovatno vezana za kult slavenskog boga Peruna, koji je i do danas preživio u vjerovanju naroda u kršćanskoj verziji kao sv. Ilija gromonosac i u muslimanskoj verziji kao Alija, kome je posvećen i poseban dan (2. avgust) Ilindan (kod kršćana) ili Alidun (kod muslimana). Najilustrativniji je primjer vrha planine Treskavice koji nosi naziv Mala čaba i čije samo ime direktno indicira da je tu postojao kontinuitet hodočašća, koji je ne samo preživio rekristijanizaciju nego je na kraju uspio naći i svoje mjesto u duhovnom životu dijela stanovništva koje je primilo islam. Čak je i danas, poglavito kod bosanskohercegovačkih muslimana, prisutan kult vrhova kao reminiscencija na staru slavensku religiju, što se simboliziralo i hodočašćima (dovišta) na planinu Konjuh na čijem vrhu su prvog utorka iza Aliduna Kladanji obavljali dovu. Kada je riječ o pitanju planine Trebević, sve već navedeno dovoljno govori o ritualnom i religijskom značenju vrhova planine Trebević za pagansko stanovništvo slavenskog porijekla.

RIS... The found epigraphic material also implies the presence of inhabitants of this "Rogatica" municipal unit. On eight epigraphic monuments eight different people have been identified. In the area of Rogatica and Romanija individuals with an Aelian gentile name are predominant (5 individuals), while two individuals carry Ulpian gentile names, and one a Claudian name. These persons performed a number of different municipal duties. As can be seen from their gentile names, the municipal aristocracy of the Ris... colony is dominated by people of native descent. Apart from epigraphic monuments, a number of other ancient remains were also found in the areas surrounding Rogatica. In the Early Middle Ages this region had a significant meaning for the local Romanic populations, which is additionally confirmed by the name of the mountain Romanija.

Bibliografija

Kratice

- AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris
AEM – Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn, Wien
ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH Sarajevo
CIL – Corpus Inscriptiones Latinarum
ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ILJug – Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia
MH – Matica Hrvatska, Zagreb
N. S. – Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954 god.) naziva se n. s. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
PJZ – Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom I-V, glavni urednik Alojz Benac, Sarajevo: ANUBiH, CBI
SANU – Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd

Izdanja izvora

- Ljetopis popa Dukljanina 1950, *Ljetopis popa Dukljanina*, Jaroslav Šidak, MH Zagreb.
Plinije Stariji 1866, *Naturalis historia*, (ed. Weidmannos), Berlin.
Plinije Stariji 1976, prijevod Mate Suića u dodatku "Antički pisci" u knjizi "Antički grad na istočnom Jadranu" str. 297, Zagreb.
Plinije Stariji 2003, prijevod Brune Kuntić Makvić u dodatku "Izvori" u knjizi "Antički grad na istočnom Jadranu" (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje) str. 421, Zagreb.

Plinije Stariji 2004, *Plinije Stariji, "Zemljopis starog svijeta"*, Uroš Pasini, Književni krug, Split.

Svetonije 1978, *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, Stjepan Hosu, Naprijed, Zagreb.

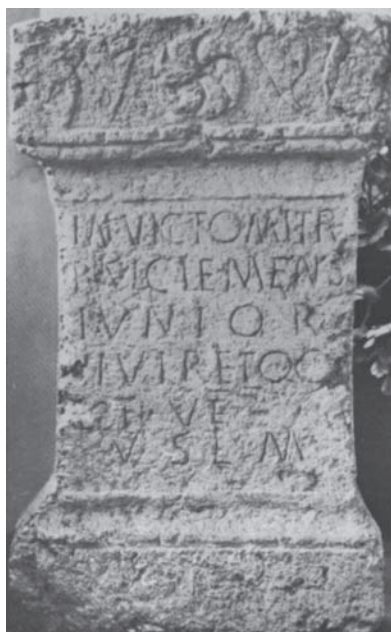
Tacit, Anali 1970, *Tacit, Anali*, Jakov Kostović, MH, Zagreb.

Literatura

- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III; Mape 1-4; Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
- Barać, L. / Perić, M. / Martinović-Klarić, I. / Rootsi, S. / Janićijević, B. / Kivisild, T. / Parik, J. / Rudan, I. / Villems, R. / Rudan, P. 2003, Y chromosomal heritage of Croatian population and its island isolates, *European Journal of Human Genetics* (2003) 11, 535-542.
- Benac, A. / Čović, B. 1956, Glasinac I – Bronzano doba, Sarajevo 1956.
- Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac II – Željezno doba, Sarajevo 1957.
- Bešlagić, Š. 1971, Stećci, Kataloško topografski pregled, Sarajevo 1971.
- Bojanovski, I. 1967, Arheološko-epigrafska bilješka sa Drine, ČGT, VII, Tuzla 1967, 41-53.
- Bojanovski, I. 1967a, Rimski kameni spomenici iz Rogatice, Naše starine, XI, Sarajevo 1967, 143-164.
- Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela, XLVII, CBI, 2, Sarajevo 1974.
- Bojanovski, I. 1981, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni. ANUBiH, XIX, CBI, 17, Sarajevo 1981, 125-197, Tab. 1-3 + Krt. 1.
- Bojanovski, I. 1987, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, ANUBiH, XXV, CBI, 23, Sarajevo 1987, 71-182 + Tab. I-III + Prl. 2.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela, LXVI, CBI, 6, Sarajevo 1988.
- Cabanes, P. 2002, Iliri od Bardileja do Gencija, Zagreb 2002.
- Čović, B. 1979, Kneževski grobovi glasinačkog područja, Zbornik radova prikazanih na naučnom skupu "Sahranjivanje kod Ilira". Zlatibor 10-12 maj. 1976, SANU – Balkanološki institut (Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka 2), Beograd 1979, 143-169.
- Čović, B. 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, GZM, n. s. Arheologija, XXXV/XXXVI, Sarajevo 1981, 99-140.
- Čović, B. 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, PJZ, IV, Bronzano doba. 114-190.
- Čović, B. 1983a, Glasinačka kulturna grupa, PJZ, IV, Bronzano doba, 413-432 + Tab. LXII-LXIV
- Čović, B. 1987, Glasinačka kultura, PJZ, V, Željezno doba, 575-643 + Tab. LX-LXV
- Čović, B. / Mikić, Ž. 1973, Praistorijske lubanje iz grobova glasinačkog područja. ANUBiH, XI, CBI 9, Sarajevo 1973, 29-92 + Prl. 2.

- Drechsler-Bižić R.* 1983, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, PJZ, IV, Željezno doba, 242-270 + Tab. XXXVI-XLI
- Fiala, F.* 1892, Rezultati prehistoričkog ispitivanja na Glasincu u ljetu 1892, GZM, sv. 4, god. IV, 389-444.
- Fiala, F.* 1893, Uspjeh pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1893, GZM, sv. 4, god. V, 717-763.
- Fiala, F.* 1894, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, GZM, god. VI, sv. 1. 107-140.
- Fiala, F.* 1895, Rezultati pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, GZM, sv. 4, god. VII, 533-565.
- Fiala, F.* 1895a, Rimski grobovi s paljevinom kod Rogatice, GZM, VII, 199-205.
- Fiala, F.* 1896, Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896, GZM, sv. 2, god. VIII, 429-461.
- Fiala, F.* 1897, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih gromila u jugoistočnoj Bosni (do Glasinca) godine 1897., GZM, sv. 4, god. IX, 585-619.
- Govedarica, B.* 1985, O istraživanju glasinčkih gradina, Materijali XX, Savez arheoloških društava, Arheološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1985, 15-27.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977.
- Lopandić, D.* 2007, Purpur Imperije. Rimski carevi sa prostora Srbije i Balkana, Book & Marso, TV advertising, Beograd 2007.
- Mazalić, Đ.* 1939, Starine po okolini Sarajeva, GZM, god. LI, sv. 1 (Za historiju i etnografiju), 15-35.
- Mesihović, S.* 2007, Dezidijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, (rukopis doktorskog rada), Zagreb.
- Mesihović, S.* 2007a, Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata (rukopis magistarskog rada), Zagreb.
- Patsch, C.* 1907, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, GZM, god. XIX, 431-470.
- Patsch, C.* 1915, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos-herc. Zemaljskom muzeju, Sarajevo 1915.
- Sergejevski, D.* 1936, Novi kameni spomenici iz Ustikoline i Rogatice, GZM, god. XLVIII, sv. 1, 3-14.
- Sergejevski, D.* 1943, Nekoliko neizdatih antičkih reljefa, GZM, god. LV, 1-20.
- Smith, W.* 1890, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Little Brown and Company, Boston 1943.
- Stipčević, A.* 1989, Iliri, povijest, život, kultura, I (1974) i II dopunjeno izdanje (1989), Zagreb.
- Syme, R.* 1988, Journeys of Hadrian, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 73, Köln 1988, 159-170.
- Syme, R.* 1991, Journeys of Hadrian, Roman Papers VI. Oxford: Clarendon Press, Oxford 1991, 346-357.
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1963, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Situla 5, Ljubljana 1963 (ILJug I).
- Šašel, J. / Šašel, A.* 1978, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, Ljubljana 1978 (ILJug II).

- Šašel, J. / Šašel, A.* 1986, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MC-MII et MCMXL repertae et editae sunt, Situla 25, Ljubljana 1986 (ILJug III).
- Truhelka, Č.* 1890, Iskopine na predistorijskome grobištu na Glasincu u godini 1890, GZM, sv. 4, god. II. 386-401.
- Truhelka, Č.* 1891, Prehistoričke gradine na Glasincu, GZM, sv. 3, god. III, 306-315.
- Vego, M.* 1981, Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne, Naše Starine XIV-XV, 38-64.
- Wilkes, J. J.* 2001, Iliri, Split 2001.
- Zotović, L.J.* 1973, Mitraizam na tlu Jugoslavije, Arheološki institut, Beograd 1973.

Tab. 1 1. Ara od vapnenca, Rogatica (preuzeto iz: Imamović 1977, 375, Sl. 116);
 2. Ara od sivobjelkastog pješčara, Živaljevići-Rogatica (preuzeto iz: Imamović
 1977, 385, Sl. 131); 3. Votivna ara posvećena Mitri, Rogatica (preuzeto iz:
 Imamović, 1977, 459, Sl. 243); 4. Ara od vapnenca, Rogatica (preuzeto iz:
 Imamović 1977, 375, Sl. 117)

Tab. 2 1. *Dvostruki žrtvenik posvećen Jupiteru i Liberu, Rogatica* (preuzeto iz: Imamović 1977, 377, Sl. 118); 2. *Ara od vapnenca, Rogatica*, (preuzeto iz: Imamović 1977, 375, Sl. 115); 3. *Nadgrobni cipus od krečnjaka, Rogatica* (preuzeto iz: Imamović 1977, 445, Sl. 220a)

“Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija

Danijel Džino
Adelaide

Dezidijati nisu imali “sreću” poput nekih drugih željeznodobnih skupina zapadnog dijela jugoistočne Europe da privuku veću pažnju suvremenih znanstvenika. Za razliku od “popularnijih” Delmata ili Japoda, postoji svega nekolicina temeljnih studija koje su se bavile arheologijom željeznodobne srednjobosanske arheološke kulture ili povijesti skupine koja se u antici nazivala Dezidijatima¹. Nekolicina je razloga za to – ponajviše nedostatan kvalitet i kvantitet istraživanja ostataka materijalne kulture, ali također i minimalna zastupljenost ove skupine u antičkim pisanim vrelima. Kroz primjer dezidijatske skupine, ovaj rad će nastojati upozoriti na šire probleme koji se sve više nameću prigodom izučavanja indigenih zajednica kasnog željeznog doba u regionu koji je tijekom vremena rimski kolonijalni zemljopis konstruirao kao “Ilirik”. Najveći problem predstavlja raskorak između trenutačno dominirajućih modernističkih gledanja na pretpovijesne identitete ovog regiona i suvremenog pristupa izučavanju srodnih zajednica kontinentalne Europe, odnosno mediteranskog svijeta. Ova nesuglasnost sprječava uspješno uključivanje regionalne znanosti u širi dijalog o procesu integracije ovih željeznodobnih skupina u globalni mediteranski svijet antičkog doba kroz širenje političkog okvira rimskog carstva².

Temeljno pitanje koje ovaj rad postavlja jeste: što se zapravo skriva iza termina “Dezidijati”? Tko su uopće bili Dezidijati? Da li je taj termin konstrukt antičkih vrela i/ili suvremene interpretacije, ili je pak nekada postojao kao povijesna “realnost”, i čiju je “realnost” taj termin mogao predstavljati? Trenutačno prevladavajuće viđenje je da termin “Dezidijati” predstavlja homogenu etničku ili narodonosnu zajednicu koja se razvijala od kraja brončanog doba do dolaska Rimljana u I stoljeću pr. Kr., prolazeći kroz različite

¹ Čović 1965; 1976, 187-237; 1987; Mesihović 2007; Paškvalin 1996; 2000; 2002; 2008; Perić 1995; 2002.

² Ranije diskutirano u drugim kontekstima u Džino 2008a, te 2009.

stupnjeve društvene organizacije, da bi na kraju svog razvitka rezultirala jedinstvenim identitetskim narativom – “narodom”. Ovakvom interpretacijom se implicira da je razvoj društvene organizacije u kasnom željeznom dobu doveo do uspostavljanja jedinstvenog identitetskog narativa kojeg su pisana vrela prepoznavala kao Dezidijate, odnosno dezidijatski narod, a čiji su se pripadnici samoizjašnjavali kao Dezidijati, što se može zaključiti iz spominjanja Dezidijata u antičkim pisanim vrelima i epigrafskim natpisima³.

Problemi s ovakvom interpretacijom, koja je više-manje prisutna i u slučajevima drugih zajednica kasnog željeznog doba u regionu, uzidani su u same njezine temelje. To se ponajviše odnosi na modernističko viđenje skupnih identiteta kao monolitičnih društvenih jedinki, ali također i na ideju neumitnoga progressa koja se provlačila kroz zapadnu misao od renesansnih vremena. Ova dva kognitivno-teorijska okvira najbolje su ocrtana u postavci da se skupni identiteti “prirodno” razvijaju od jednostavnijih prema kompleksnijim, što primjerice ilustrira progresivna sekvenca socijalno-taksonomskih kategorija: rod-pleme-narod-nacija. Također, značajna uporišta ovih gledanja predstavlja i pretpostavka da je identitet objektivna rađa no subjektivna kategorija, koja se time može “objektivno” i znanstveno utvrditi. Konačno, valja spomenuti i duboku ukorijenjenost Kossina-Childe *Culture-History* metodologije u arheološkoj interpretaciji, koja podrazumijeva da se kroz materijalne artefakte ili ukopne običaje može “objektivno” odrediti etnicitet i religija ljudi koji su koristili te artefakte, odnosno prakticirali određene ukopne običaje. Kako je to Kaiser odavna zamijetio, etnička povijest, bilo kao organizacioni princip političke organizacije država jugoistočne Europe, ili kao spoljna percepcija povijesti “Balkana” kao skupa etničkih povijesti, (ne)svjesno se prenosi u prošlost regiona koja se, shodno tomu, etnicizira i vidi primarno kao povijest etničkih skupina⁴. Time se kroz povijesno-arheološku interpretaciju postojećih vrela dobija kognitivna percepcija regiona nastanjenog pretpovijesnim “narodima” čija “etnička baza evoluirala” kroz željezno doba u različitim proto-, pra- i konačno potpuno “definiranim” stadijima njihova japodstva, dezidijatstva, delmatstva, itd⁵.

Teorijska razmatranja

Problemom interpretacije pretpovijesnih identiteta do 1980-tih uglavnom je dominiralo shvatanje etniciteta i skupnih identiteta kao objektivnih i uopćeno nepromjenjivih društvenih struktura. Postupno uvođenje u povijesnu interpretaciju novog diskursa o identitetu, koji se temelji na radovima norveškog antropologa Bartha, francuskih poststrukturalista te anglo-američkog postkolonijalnog kritičizma, dovelo je do radikalnog preispitivanja do-

³ Vidi Mesihović 2007, 9-10 i 180 dalje, na tragu ranijeg Čovićevoga mišljenja, gdje se začeci formacije “dezidijatskog naroda” lociraju u sredinu-kraj IV stoljeća pr. Kr.

⁴ Kaiser 1995, 102-104.

⁵ Benac 1964b, i sa sličnim pristupom Benac 1987b i Čović 1986.

sadašnjeg “znanja” o prošlosti i značajno izmijenilo percepciju pretpovijesnih i antičkih identiteta⁶. Nadam se da nije više potrebno nadugačko obrazlagati viđenje da etnicitet nije isto što i kultura, osobito ne materijalna kultura. Stoga etničke skupine iz pretpovijesti i antike treba vidjeti prevashodno kao samoopisne i kontekstualno utemeljene socijalne formacije, koje često same produciraju, ili pak dobijaju od spoljnih promatrača “etničke” etikete u periodima konflikata. Granice među ovim skupinama su porozne, a monolitčnost “etničkih” etiketa izloženih u pisanim vrelima obično skriva stvarnu heterogenost skupine na koju se opis odnosi. Pisana vrela iz antičkog doba prezentiraju nam percepciju mediteranske elite, osobito nepouzdanu za opise skupina izvan njihovog kulturnog kruga, viđene kroz antički pseudoantropološki diskurs o “barbarima” kojim dominiraju stereotipi i “etničke” etikete⁷.

Etničke skupine u bilo kojemu periodu, iako u osnovi izuzetno kompleksni politički i društveni sustavi, nemaju u sebi ugrađeno posjedovanje osjećaja zajedničkog podrijetla, religije ili mitova. Skupine stiču svoj etnicitet i izgrađuju ideološke i diskurzivne identitetske mehanizme da bi se prilagodile nestabilnim političkim i gospodarskim okolnostima u kojima se nalaze u danom trenutku. Etnicitet je, prema tomu, stalni proces izbora, manipulacije i repozicioniranja pojedinaca i zajednica, rađe no nasljedna identitetska etiketa. Ljudske zajednice, kako danas, tako i kroz povijest, posjeduju i manipuliraju istovremeno između više identiteta i često se klanskoj, regionalnoj ili klasnoj pripadnosti pridaje mnogo više značaja negoli etnicitetu. Etnička pripadnost postaje značajna tek u par posljednjih stoljeća sa stvaranjem nacionalnih država i prevashodno iz tog razloga je etnocentrično viđenje socijalnih skupina tako snažno ugrađeno u viđenje prošlosti u prijašnjoj znanosti. Na kraju, valja također pripomenuti da je etnicitet sam po sebi često izum kolonijalnih sila, poput antičkog Rima, koje produciraju etničke etikete da lakše birokratiziraju populacije kojima nastoje politički dominirati.

Suvremena arheološka interpretacija kronološki komparativnih pretpovijesnih i protopovijesnih zajednica željeznog doba u kontinentalnoj Europi i mediteranskom svijetu ubrzano se odmiče od etničkih i etnografskih jedinki kao temeljne osnove za izučavanje. Fokus istraživanja se prebacuje na antropološke koncepte, te izučavanje društvenih i regionalnih identiteta. Jedan od razloga za ovu znakovitu promjenu fokusa je to što, poznajući bolje fluidnu prirodu etniciteta i skupnih identiteta, postaje izuzetno teško, ako ne i nemoguće uspješno raspravljati o etnicitetu društava koja nam nisu ostavila zapis o sebi⁸. Možda je ova Hallova izjava donekle preoštra, ali činjenica je da materijalna kultura može nešto više reći o identitetu svojih tvoraca samo ako je promatrana kroz kontekste u kojima je postojala u prošlosti.

⁶ Tematika je već obrađivana u radovima Džino 2006; 2007a; 2007b; 2008a; 2008b, pa se čitatelj upućuje na temeljnu bibliografiju citiranu tamo.

⁷ Čitanje vrela iziskuje razumijevanje ne samo vrela, njegova autora, žanra i konteksta, već i posrednika koji su živjeli u oba svijeta prenosivši informacije iz indigenog u rimski svijet, kako je nedavno diskutirano u Woolf 2009.

⁸ Hall 2002, 11-12.

Primjerice, tipologija keramike ili nakita sama po sebi ne znači ništa, jedino kontekst u kojemu se ta keramika ili nakit koristila može (ali ne mora) pomoći istraživaču da dozna više o identitetu ljudi koji su je koristili.

Znanstveni diskurs koji se izgrađuje posljednjih godina pokazuje da je proces ekspanzije Rimskog političkog okvira dovodio do transformacije zajednica na njegovu rubu, u koje možemo ubrojati i indigene zajednice budućeg Ilirika. Kako je pokazano na komparativnim primjerima interakcije indigenih zajednica i kolonijalnih sila u Amerikama i Africi na “nasilnom rubu imperija” (*violent edge of the Empire*), kolonijalne sile trebaju indigene vođe da uspostave ili održe svoju dominaciju, dok su indigenim elitama neophodne kompleksnije državne strukture da utvrde svoju prevlast i autoritet⁹. Sličan je proces transformacija indigenih identiteta vidan u ostalim dijelovima antičkog svijeta gdje je dolazilo do kontakta između indigenih zajednica i rimskih političkih struktura, kao primjerice u Galiji, Britaniji, Daciji ili sjevernoj Africi¹⁰. Ovo je bio vrlo heterogen proces, ali zajednički element se može nazrijeti u činjenici da su indigene elite počele rabiti rimske i mediteranske kulturne template da bi legitimizirale i učvrstile prevlast unutar svojih zajednica. Novi identiteti su se počeli razvijati u procesu interakcije s mediteranskim svijetom, tako da su se i politička i etnička slika kontinentalne Europe značajno izmijenile u periodu između c. 200. pr. Kr. i 50. po Kr., ovisno o regionu, i vrlo je teško, ako ne i nemoguće govoriti o kontinuitetu indigenih identiteta kroz ovaj period.

Vrijedi pripomenuti da se još uvijek u popularnom diskursu, a pokatkad čak i znanosti, bilo postjugoslovenskoj, bilo izvan postjugoslovenskog jezičkog kruga, pokatkad barata terminima kao što su primjerice: “Iliri”, “Ilirske zemlje”, “Ilirski etnički kompleks”!? Treba još jednom podsjetiti da je termin Ilirik (*Illyricum*) produkt rimskog kolonijalnog zemljopisa koji je konstruirao ovaj region jednako kao i druge zemljopisno-političke cjeline kontinentalne Europe, kao što su Galija, Germanija, Hispanija itd. Konstrukcija Ilirika se temeljila na rimskim političkim potrebama, ne na “objektivnom” viđenju kulturne homogenosti zajednica koje su tamo obitavale, ili zajedničkom identitetu koje su te zajednice dijelile¹¹. Samim time sva terminologija povezana s “Ilirima”, dakako izuzev kada se radi o Ilirskom kraljevstvu helenističkog doba ili zajednicama koje su ga sačinjavale, trebala bi biti korištena vrlo oprezno, ako ne i biti konačno izbačena iz znanstvene literature, jer predstavlja suvremenu taksonomsku kategoriju, a ne stvarni identitet ljudi koji su živjeli u predrimsko doba.

Povećana svjesnost o heterogenosti željeznodobnih zajednica i sofistikacija pristupa njihovom izučavanju još uvijek nije uklonila temeljne probleme teorijskog pristupa njihovom nastanku i socijalnoj organizaciji. Tu

⁹ Ferguson / Whitehead 1992, posebice 1-30 i 127-150.

¹⁰ Wells 1999, 33, 57; 2001, 31-2. Vidi također Nash 1978 (Galija); Slofstra 2002; Roymans 2004 (Batavi u Belgijskoj Galiji); Papworth 2008 (Durotrige u Britaniji); Oltean 2007, 41-53 posebice 46 (Dacija); D. Whittaker 2009 (sjeverna Afrika), itd.

¹¹ Šašel Kos 2005, 219-244; Džino 2008b; 2010a, 36-43.

primarno mislim na pretpostavku da etničke zajednice nastaju kroz proces “etnogeneze”. Revizijom njemačkog Panilirizma na Sarajevskom simpoziju 1964. dominira interpretativni okvir “etnogeneze” koja inzistira na ideji da skupine nastaju tijekom duga vremena od stabilnog “etničkog središta”, što u svojevrsnom socijalnom vakumu evoluira prolazeći kroz različite oblike društvene organizacije¹². Ovaj pristup je podudaran, mada se ne razvija direktno iz studija Yulijana Bromleya i sovjetske “etnogenetske” škole koja je odavna kritizirana za svoje objektivističko viđenje etniciteta, svoj etnocentrizam i primordijalizam. Etnogenetski “proces” su dakle znanstveni, teorijski konstrukt, koji podrazumijeva da etnicitet postoji u svojevrsnom vakumu, teološki pretpostavljajući postojanje socio-političkog “progres” od obiteljskih do etničkih skupina, a pri tom zanemarujući značaj drugih društvenih formacija, te interakcije s drugim skupinama. Termin “etnogeneza” u gornjem smislu ne smije se pobrkati s Wenskusovom etnogenezom koja želi pokazati da su ranjosrednjovjekovne identitete prenosile elitne ratničke skupine, i koja je uz znakovite izmjene uglavnom prihvaćena metodologija u studijama ranosrednjovjekovnih, a odnedavna i ponekih antičkih identiteta¹³.

Dezidijati: materijalna kultura

Dakle, uzevši u obzir gore navedena gledanja na pretpovijesne zajednice kontinentalne Europe i sveprisutno preispitivanje dosadašnjeg “znanja” o prošlosti, vrijedi se s razlogom zapitati: što mi zapravo znamo o Dezidijatima, što sve zapravo sačinjava popularno i znanstveno “znanje” o Dezidijatima?

Prvi segment toga “znanja” neosporno je materijalna kultura predrimskog perioda. Čović, najutjecajniji znanstvenik za pretpovijesnu materijalnu kulturu ovog regiona, definirao je postojanje srednjobosanske kulturne skupine od c. XII stoljeća pr. Kr., koju je identificirao kao Dezidijate, skupinu spomenutu u vrelima iz povijesnog perioda i lociranu u približno istom području. Postojanje ove arheološke kulture uglavnom je određeno kroz specifičnu tipologiju keramike i uporabu određenih ornamenata na predmetima, u skladu s tada prevladajućim pogledima na povezanost materijalne kulture i identiteta¹⁴. Tipologija keramike ili metalnih objekata neosporno je zgodna alatka za određivanje kronologije materijalnih nalaza, ali danas nažalost nije previše korisno uporište za određivanje skupnoga identiteta ili etniciteta, osobito ako je uzeta izvan konteksta u kojemu je postojala. Što se drugih elemenata ove materijalne kulture tiče, naseobinska struktura je nešto jasnija kroz lociranje brojnih željeznodobnih gradina i nekolicine nizinskih nastambi u ovom regionu, dok je problem nedostatka nekropola vidan, što se ne bi trebalo pripisivati samo nedovoljnoj istraženosti ili nenastanjenosti

¹² Benac 1964b; 1987b; Čović 1964a; 1986.

¹³ Wenskus 1961. O sovjetskoj antropologiji etnosa vidi Banks 1996, 17-24. Kritiku sovjetske etnogeneze je sveobuhvatno izložio Curta 2002, usp. Kohl 1998, 230-233.

¹⁴ Čović 1965; 1976, 187-237; 1987, kroz materijalnu kulturu (keramika, metalni predmeti).

prostora u pretpovijesti, već i mogućnosti arheološke nevidljivosti ukopnih običaja, kao što bi bilo primjerice hipotetsko rasipanje pepela od kremacije.

Izuzev samog lociranja, gradinski kompleksi u ovom regionu nedovoljno su arheološki istraženi, osobito glede njihove funkcije i bližeg datiranja kontinuiteta korištenja, koje je za sada pouzdanije ustanovljeno samo za naselje i gradinu Pod pokraj Bugojna¹⁵. Sugeriraju se 6, moguće 7 glavnih zona prostorne koncentracije željeznodobnih gradina centralnobosanske skupine: sarajevsko polje, dolina Lepenice i njezino ušće u Fojničku rijeku, šire okruške visoke doline s odgovarajućim tokom rijeke Bosne, šire kakanjsko područje, zenička kotlina, lašvansko-travničko područje s tokom rijeke Bile te gradinska koncentracija južno od ušća rijeke Krivaje u Bosnu¹⁶. Sam raspored ovih prostornih zona otkriva značajnu razinu decentralizacije prostora i posredno potvrđuje postojanje i organiziranje više različitih zajednica u pretpovijesti. Četiri kompleksa se mogu istaći kao najdominantniji: zenička kotlina, srednji i donji tok Lepenice (Kiseljak), istočni dio sarajevskog polja, te dolina rijeke Lašve, s regionalnim centrima, kao što su: Pod pokraj Bugojna, Debelo Brdo-Zlatište — kompleks pokraj Sarajeva, ili gradina Oštrik-Kiseljak. Značajno je istaći da pozicioniranje ovih naseobinskih kompleksa pokazuje blizinu prirodnih komunikacija i obradive zemlje kao glavne prioritete¹⁷. Možemo s izvjesnom sigurnošću pretpostaviti da su ova četiri naseobinska kompleksa predstavljala vodeće zajednice srednjobosanske skupine u predrimskom periodu, politički i gospodarski gledano¹⁸. Konstrukcija gradina pokazuje stupanj homogenosti, s izuzetkom zona srednjeg i donjeg toka Lepenice, gdje dominira specifičan tip ovalne gradine, koji se razlikuje od oblika gradina u drugim regionima¹⁹.

Značajan problem pri diskutiranju o predrimskim zajednicama srednjobosanske skupine jeste nedovoljno poznavanje njihova ritusa sahranjivanja. Generalno govoreći, prevladava sahranjivanje u ravne grobove koje se ne razlikuje previše od južne delmatsko-goričke skupine, no njihova istraženost je do danas cjelokupno gledajući vrlo skromna²⁰. Nekropole u Brezi i Visokom stoga predstavljaju do sada jedine temeljnije istražene arheološke cjeline koje mogu nešto više reći o ritusu sahranjivanja među ovim zajednicama. Nažalost, ovi nalazi su locirani u relativno perifernom regionu koji ne predstavlja ni jedan od vodećih naseobinskih kompleksa u predrimsko doba

¹⁵ Čović 1964b; 1975.

¹⁶ Vidi Mesihović 2007, 781 za ovu podjelu.

¹⁷ Mesihović 2007, 961-976

¹⁸ Valja, dakako, pristupiti s velikim oprezom jednakžbi: veća gradina = veća populacija = kompleksniji gospodarski i društveni sustav (princip poleogeneze definiran u Suić 1976). Izuzev kao utvrda/naseobina, gradina se može uopćeno vidjeti kao nastojanje da se označi prostor za privremene potrebe zajednice (ceremonijalne, ritualne), odnosno kao simbol zajednica koje su snažno zainteresirane za obilježavanje međusobnih granica... vidi Hill 1995 na primjeru britanskih željeznodobnih *hillforts*.

¹⁹ Anđelić 1963, 156-160.

²⁰ Čović 1987; Vidi također Perić 2002, 193 koji s pravom kritizira generaliziranje u ranijim diskusijama o ukopnim običajima centralnobosanske skupine.

– njegov značaj se uvećava tek u rimsko doba – tako da se zbog nedostatka komparativnog materijala za sada ne može reći koliko su ove nekropole reprezentativne za čitavo područje srednjobosanske skupine.

Nekropola iz Gračanice kod Visokog je nažalost uništena ranijim površinskim radovima. Jedino je moguće sa sigurnošću reći da se radi o inhumacijskom sahranjivanju u ravne grobove u dva kronološka perioda: kraj VIII / početak VII stoljeća pr. Kr. i druga polovica V / početak IV stoljeća pr. Kr.²¹. Nekropola Vratnica-Gornji Skladovi kod Visokog sastoji se od zajedničke inhumacijske grobnice dvadesetak muškaraca(?) za koje se pretpostavlja da su žrtve oružanog sukoba, i koji su preneseni s mjesta originalne pogibije, te naknadno sahranjeni skupa. Pronađeni su naizgled skromni grobni prilozi poput nakita, keramike, životinjskih kostiju, željeznih kopalja, ulomaka mačeva, a tretman sahranjenih izgleda jednak, bez vidne socijalne diferencijacije. Stoga izgleda osnovana tvrdnja da je izgradnja grobnice rezultat zajedničkog napora cijele zajednice da komemorira svoje poginule pripadnike. Grobnica se datira uglavnom u drugu polovicu IV stoljeća pr. Kr.²².

Nedavno objavljeni nalazi iz obližnje nekropole Kamenjača kod Breze, datirane u kontinuitetu od III stoljeća pr. Kr. do rimskog doba, ostavljaju mnogo prostora za interpretaciju, osobito kada se usporede s nalazima iz Visokog. Nalazi iz Kamenjače otkrivaju nekropolu u kojoj dominiraju dva običaja kremacije: predrimski i rimski. Predrimske kremacije uglavnom ne koriste urne (mogućnost nije isključena za dva groba), ali pokazuju značajan strupanj heterogenosti po pitanju grobnih konstrukcija. Locirana su četiri različita oblika grobnih konstrukcija, ali je također uočeno i postojanje grobova bez ikakvih konstrukcija. Usporedo s ovim kremacijama pronađen je na istom mjestu inhumacijski grob ženske osobe iz II stoljeća pr. Kr. Grobni prilozi sugeriraju snažan naglasak na spolnim identitetima, što je osobito vidno u čestim nalazima oružja, posebice kopalja, odnosno sitnog nakita. Istraživač Paškvalin snažno naglašava sličnost ove nekropole s glasićkim krugom, a nađeni predmeti, posebice fibule, pokazuju također utjecaj latena iz panonske nizine, ali i prisutnost helenističke keramike sa Ise²³.

Za razliku od one u Visokom, nekropola u Brezi pokazuje opipljiviju socijalnu diferencijaciju, proces socijalnog natjecanja između kompleksnijih grobnih konstrukcija s grobnim prilozima, koje bi mogle predstavljati staleški i klanski identitet, postojanje kremacija bez grobnih konstrukcija, ali i višestrukih kremacija²⁴. Inhumacijski grob Paškvalin vidi u aspektu *Culture-*

²¹ Čović 1987, 484-490, 496-502.

²² Čović 1984, 37-48; 1987, 512, kontra Perić 1994/95, 125 datirajući grobnicu u kasno III stoljeće pr. Kr.

²³ Paškvalin 2008. Datiranje početaka sahranjivanja na nekropoli oprezno je stavljeno u sredinu III stoljeća pr. Kr., Paškvalin 2008, 141, cf. Paškvalin 2002, 340, ali kasnolatske fibule po kojima je inhumacijski grob datiran, datirane su c. 350-250 pr. Kr. tako da se gornja granica može teorijski pomaći i prema kasnom IV / ranom III stoljeću pr. Kr.

²⁴ Istraživanje pokazuje mogućnost postojanja višestrukih kremacija čiji grobni prilozi sugeriraju ratničke attribute. Paškvalin 2008, 114-115.

History metodološkog pristupa kao pasivni odraz drugog “etniciteta”, ili “preživljavanje starije tradicije”²⁵. Suvremeni pristup izučavanju ukopnih običaja u antici i srednjem vijeku pokazuje da način ukopa nema mnogo zajedničkoga s pasivnim odražavanjem etniciteta ili religije preminule osobe, već da se radi o aktivnom društvenom procesu koji nam govori o društvenoj strukturi i načinima na koji zajednica projicira identitet sahranjene osobe²⁶. Bogata oprava inhumirane žene prije se odnosi na prikazivanje njezinog društvenog staleža, negoli na njezin etnicitet, dok česti prilozi ratničke oprave mogu sugerirati spolnu i klasnu pripadnost rađe negoli profesiju sahranjenih osoba.

Postojanje određene željeznodobne skupine koju znanost naziva srednjobosanskom ne implicira samo za sebe postojanje zajedničkog etniciteta ili snažno izraženog specifičnog skupnog identiteta. Kao što je već pripomenuto, nedovoljna istraženost je problem sama po sebi. No, sa sadašnjim znanjem, može se s oprezom ustvrditi da arheologija ne potvrđuje postojanje značajnih pretpovijesnih političkih tvorevina u ovom regionu, već rađe regionalni kulturni identitet koji se formira široko otvoren prema utjecajima s istoka, juga i sjevera reinterpetiranim u specifičnom regionalnom kontekstu – što se posebice vidi u nalazima s nekropole u Kamenjači, gdje je prisutna isejska keramika, utjecaj latena iz panonske nizine, te naglašena sličnost s nešto ranijim kremacijama na Glasincu.

Arheologija sama za sebe ne ukazuje na postojanje jedinstvenog identitetskog narativa: prostorna koncentracija gradina svjedoči o razvoju i formaciji različitih regiona unutar srednjobosanske skupine. Nekropole su nažalost pronađene unutar svega jednog od ovih regiona, tako da s postojećim saznanjima ne možemo (za sada) govoriti o jedinstvenom načinu sahranjivanja, a ne možemo niti diskutirati o ukopnim običajima u komparativnom kontekstu. Postojanje istovremene kremacije i inhumacije u visočkom regionu u kasno željezno doba pokazuje različite pristupe konstrukciji identiteta (klanskog, staleškog, spolnog) u ovom periodu. Naglasak na prezentaciji identiteta muškaraca s ratničkim atributima te pojava skupnog sahranjivanja poginulih ratnika može sugerirati postojanje značajnog političkog natjecanja između pojedinačnih zajednica srednjobosanske skupine, posebice između četiri najznačajnija kompleksa. Širenje latenskog društvenog i kulturnog habitusa, rađe no posljedica imaginarnih masivnih “keltskih seoba” u jugoistočnoj Europi²⁷, zacijelo je utjecalo na povećanje političkog natjecanja među ovim zajednicama, a i postupnu društvenu stratifikaciju unutar njih²⁸.

²⁵ Paškvalin 2002; 2008, 142.

²⁶ Literatura se stalno uvećava – ovo je vrlo selektirana bibliografija: Morris 1992; Williams 2003; 2007; Hope 2001, etc.

²⁷ Vidi Džino 2007c, o masivnim “keltskim migracijama” u jugoistočnu Europu kao literarno-povijesnoj konstrukciji. Perić 1994/95, 125-130 maštovito interpretira vratnički skupni ukop kao posljedicu pretpovijesnih migracija u područje srednjobosanske skupine izazvanu “Keltskim migracijama”, no bez temeljnih dokaza.

²⁸ Utjecaj latena na centralnobosansku skupinu vidan je kroz materijalnu kulturu, Perić 1994/95; 2002, 190-192; Paškvalin 2008, 141, što nije iznenađenje kada se uzmu u obzir nalazi oružja latenskog tipa u grobovima u susjednoj Semberiji, Jovanović 1987, 826-828.

Grubo govoreći, arheologija srednjobosanske kulturne skupine u kasnom željeznom dobu pokazuje nam jedinstvo i heterogenost u isto vrijeme. Ovaj region izgleda široko otvoren i aktivan u interakciji s mediteranskim i latenskim svijetom, dok u isto vrijeme izgrađuje specifične regionalne oblike. Regionalni identitet može biti viđen kroz korištenje određenih motiva na keramici ili metalnim predmetima, no ovaj identitet izgleda iznutra znakovito fragmentiran na zasebne zajednice koje su u međusobnom natjecanju za dominaciju i kontrolu prirodnih komunikacija. Da nemamo pisanih i epigrafskih vrela, teško da bi se sa sadašnjim nalazima uopće moglo diskutirati o postojanju jedinstvene etničke zajednice ili “naroda” u predrimsko doba. Arheologija sama po sebi ne svjedoči o postojanju “naroda” Dezidijata u predrimsko doba, već o postojanju određenog kulturnog habitata, možemo ga nazvati i regionalnim identitetom, znakovito fragmentiranog među individualnim zajednicama, koji ni po čemu ne pokazuje postojanje objedinjujućih diskurzivno-ideoloških struktura koje bi se mogle nazvati etnicitetom. Zato se u ovoj kratkoj potrazi za Dezidijatima valja okrenuti svjedočenju pisanih i epigrafskih vrela, koja se uglavnom odnose na proces uključivanja ovog regiona u rimske političke strukture i na rimski administrativni *civitas Daesitiatum*.

Dezidijati: pisana vrela

U pisanim vrelima imamo prvi spomen skupine Daisioi iz 33. pr. Kr. u Apijanovoj *Ilirike*, koji se uglavnom danas u literaturi identificiraju kao Dezidijati²⁹. Sljedeći spomen datira iz perioda Batonova rata 6.-9. po Kr., odnoseći se na skupinu koju naša vrela Kasije Dion, Velej Paterkul i Strabon nazivaju Dezidijatima³⁰. Problem ovih pisanih vrela jeste da oni zapravo predstavljaju pačvork različitih svjedočanstava iz perspektive različitih žanrovskih i kronoloških konteksta. Nijedno od njih ne precizira bliže tko su Dezidijati o kojima se govori, time dovodeći modernog istraživača pred simplificirajući teleološki zaključak da svi oni zapravo govore o jedinstvenom dezidijatskom narodu koji nastaje iz srednjobosanske arheološke kulture željeznog doba i preživljava u formi rimskog peregrinskog civitasa.

Najstariji pisani spomen su Apijanovi Daisioi (Desii). Oni se pojavljuju u kontekstu Oktavijanove kampanje protiv Japoda, Segestana i Delmata 35.-33. pr. Kr., kao jedan od njegovih najznačajnijih protivnika, navedenih u redosljedu između Delmata i Peona (Panona). Njihova lokacija nije dana, i mada je izjednačavanje Daisioi = Desidijati u znanstvenoj literaturi pozitivistički-zdravorazumsko razmišljanje koje ima svoju težinu, bez više podataka ne možemo s apsolutnom sigurnošću ustvrditi njihovu povezanost, jer zapra-

²⁹ Appian, *Illyrike* 17 (49).

³⁰ Kasije Dion, *Povijest Rima* 55.29.2; Velej Paterkul, *Historia Romana* 2.115.4; Strabon, *Geographia* 7.5.3.

vo ne znamo o kojoj skupini Apijan govori. Ako i prihvatimo da njihovo nabranje iza Delmata i ispred Panonaca kognitivno smješta skupinu Daisioi u kontinentalnu Dalmaciju, to i dalje ne znači da ih neizbježno moramo identificirati sa skupinom nazvanom Dezidijati iz perioda Batonova rata. Vrlo je vjerojatno da su Daisioi bili jedna od političkih zajednica srednjobosanske željeznodobne skupine³¹, koja se suprotstavila Oktavijanovim legatima u svojstvu saveznika, klijenata ili pripadnika Delmatskog saveza, ali samo na osnovu Apijanovog svjedočanstva nećemo nikada biti posve sigurni u to. Niti Dezidijati, niti bilo koja druga zajednica centralnobosanske skupine nije spomenuta u kontekstu panonskog rata (12.-9. pr. Kr.), izuzev pod rimskim kolonijalnim identitetom Dalmatinaca, tako da nismo u stanju odrediti što se dešavalo u ovom periodu, i koje su zajednice iz ovog regiona uopće učestvovala u sukobu s Tiberijem. Indicija Dalmatinske “pobune” u vrelima može sugerirati da su ove zajednice kapitulirale (tj. napravile *deditio*) još u sukobu s Oktavijanom, tako da je panonski rat viđen kao gušenje pobune u našim vrelima, no to je ponovno ništa više do još jedna od mnogih spekulacija³².

U kontekstu Batonova rata Dezidijati su spomenuti kao jedna od skupina kojoj je vođ izvjesni Baton. Dion veli da je rat počeo prigodom regrutacije Dalmatinaca, na inzistiranje Batona od Dezidijata, dok Velej spominje Dezidijate poimence također samo jednom, skupa s Pirustama, kao Dalmatince³³. Niti Dion niti Velej Paterkul ne preciziraju tko su Dezidijati o kojima govore, da li se taj termin odnosi na etničku, političku ili socijalnu grupaciju. Oba autora uglavnom preferiraju identitete Dalmatinaca i Panonaca, koji su produkti rimskog kolonijalnog zemljopisa koji je kreirao Dalmaciju i Panoniju kao zemljopisno-administrativne jedinice. Postojanje (He)duma, dezidijatskog kaštela u Dolabelinom natpisu iz 19./20. po Kr., koji nikada nije lociran precizno, pokazuje da je (He)dum centralno mjesto Dezidijata, ali nam ponovno ne može poslužiti da ustanovimo tko su oni, da li su Dezidijati klan, regionalni identitet, “narod” ili politička formacija³⁴.

Strabon pak Dezidijate vidi u kontekstu svoje etnografije kao jedne od Panonskih *ethne* čiji je hegemon Baton, mada iz teksta nije potpuno jasno da li Strabon titulira Batona kao vođu svih Panona ili samo kao dezidijatskog vođu³⁵. Strabonovo djelo funkcionira u kontekstu znatno različitom od prethodno navedenih: ono se temelji na ugrađivanju romanocentričnog koloni-

³¹ Šašel Kos 2005, 459. Takva pretpostavka ima nešto više težine kada znamo fragmentaciju prostora kojim se odlikuje srednjobosanska skupina. Zemljopisno, regioni Travnik-Bugojno ili Kiseljak izgledaju hipotetično najzgodniji da budu Daisioi.

³² Džino 2010a, 113-114. Za tijek sukoba vidi Domić-Kunić 2006: 102-109; Džino 2010a, 129-134.

³³ Vel. Pat. 2.115.4 *Perustae et Desidiates Delmatae*.

³⁴ CIL 3.10159 (korigirani CIL 3.3201). (He)dum je lociran na različita mjesta poput Breze, Bojanovski 1988, 152. Pridružio bih se nagađanju Mesihovića (2007, 941-988) koji ga locira među južne zajednice srednjobosanske skupine: region Kiseljaka (Višnjica-Podastilje) ili sarajevskog polja (Zlatište).

³⁵ Strabon, 7.5.3: “Panonske ethne su: Breuci, (i) Andizeti, (i) Dicioni, (i) Piruste, (i) Mezeji, i Dezidijati čiji hegemon je (ili bješe) Baton.” (prijevod: autor).

jalnog zemljopisa u zemljopisno i etnografsko “znanje” njegovoga doba kroz uporabu postojećih žanrovskih templatata (standardizacija) helenističkog zemljopisa i etnografije. U okviru ovih templatata Strabon vidi identitete populacija izvan mediteranskog kulturnog kruga, koje ne temelje svoje identitete na gradu-polisu, kao *ethne* – što je termin prevashodno rezerviran za političke identitete. On je prvi autor za kojeg znamo da je političku konstrukciju Ilirika “upisao” u antičku literarnu baštinu, pretvarajući politički konstrukt Ilirika u literarni kulturno-zemljopisni konstrukt³⁶. Strabon određuje Panone kao zajednice koje su učestvovala u Batonovom ratu: Piruste, Mezeje, Breuke, Amantine i Dicine, tako da možemo reći da je njegov kriterij politički, ne etnički³⁷. Strabon također na istom mjestu veli da on nabroja samo najznačajnije zajednice – mnoštvo drugih postoji u Dalmaciji.

Antička vrela nam ne pokazuju “objektivnost”: ako Strabon veli za određenu skupinu da su Panoni, da li to automatski znači da on koristi iste parametre kao i suvremena arheologija, tj. žarna polja³⁸? No, određeni zaključci mogu se izvesti vrlo oprezno iz pisanih vrela koja sva govore o periodu u kojemu je centralnobosanska skupina priključivana rimskom političkom okviru. Dolabelin natpis pokazuje da je postojalo centralno uporište Dezidijata odmah nakon Batonova rata kao značajna postaja na novoizgrađenoj cesti. Ali niti ovaj natpis, niti Dion, niti Velej Paterkul ne pokazuju tko su zapravo Dezidijati o kojima se govori, da li oni predstavljaju rod, obitelj, region, političku ili etničku skupinu. Strabon vidi Dezidijate kontekstualno kao jedan od dominantnijih Panonskih *ethne* – *ethne* u smislu političke skupine – među brojnim drugim skupinama, time donekle sugerirajući pretpostavku da su Dezidijati u Batonovom ratu predstavljali prevashodno politički savez, a ne etničku zajednicu.

Civitas Desitiatum

Dezidijate u Rimskoj administrativnoj strukturi nešto je lakše “dotaći” od Dezidijata iz doba Batonova rata. U listi peregrinskih civitates dalmatinske provincije kod Plinija starijeg imamo spomen *civitas Desitiatum* s njegove 103 *decuriae*, što ga čini komparativno najvećim u Naronitanskom konventu, a četvrtim po brojnosti *decuria* kada se uzmu u obzir *civitates* iz Salonitanskog konventa³⁹. Epigrafska potvrda postojanja ovog civitasa utvrđena je u natpisu iz Breze na kojemu se nalazi ime njegova indigenog princepsa: T. F(lavius) Valens f., te u natpisu koji komemorira centuriona legije XI *Claudia pia fidelis* Marcela, koji je bio prefekt Mezeja i, ako je vjerovati

³⁶ Džino 2008c

³⁷ Nedavno je sugerirano da je Strabon naveo listu Panonaca u 7.5.3 povodeći se za naslovom Tiberijevog trijumfa, Colombo 2007, 7.

³⁸ Paškvalin 2008, 135-138.

³⁹ Plinije, *Historia Naturalis* 3.143 (*civitas Desitiatum*). Veličina *decuria* ostaje nepoznatom.

Mommsenovoj rekonstrukciji, vjerojatno Dezidijata⁴⁰. Pokazivanje Dezidijatskog identiteta evidentirano je samo u dva slučaja do sada: na nadgrobnom spomeniku augzilizara Temansa, sina Platora iz Garduna, i otpusnoj diplomi legionara Nerve, sina Laide iz Herculaneuma⁴¹.

Problemi koji se nameću s ovim segmentom vrela tek su onedavna jasnije formulirani u historiografiji koja se bavila odnosom predrimskih identiteta i rimskog administrativnog ustroja. U najkraćem: ranija historiografija je podrazumijevala da su rimski administratori uglavnom poštivali kontinuitet identiteta iz predrimskog doba i prilagođavali provincijalni administrativni ustroj prijašnjem stanju stvari. Bez obzira na znakovitu heterogenost zajednica koje su spadale pod rimski administrativni ustroj diljem imperija, generalno govoreći Rim nije bio previše zainteresiran za identitete indigene populacije, niti za njihova prijašnja etnička niti za politička razgraničenja⁴². Postojeće političke jedinice, koje su po mišljenju lokalnih guvernera funkcionirale, prihvatane su, ali često one nisu funkcionirale po želji administratora i bile su restrukturirane shodno okolnostima na terenu. Peregrinski civitas je time bio značajan instrument rimskog imperijalizma, birokratski instrument koji je organizirao postojeće zajednice u nove administrativno-identitetske jedinice i komponirao ih unutar novostvorenih provincijalnih mehanizama⁴³. Samim time, administrativne jedinice unutar rimskog carstva ne mogu se i ne smiju po automatizmu gledati kao kontinuitet predrimskih identiteta, niti etničkih niti političkih. Studije različitih provincija pokazuju da Rim nije vodio računa o poštivanju prijašnjeg stanja, izuzev kada im je to odgovaralo⁴⁴.

Spomen dezidijatskog *princepsa* Tita Flavija Valensa na natpisu iz Breze pokazuje zvaničnu Valensovu titulu i dužnost koju je shodno tituli obnašao unutar administrativne strukture dezidijatskog civitasa, prije nego li njegov osobni etnicitet. Epigrafička vrela indiciraju da su *principes*, u značenju kolegijskih indigenih starješina/dužnosnika⁴⁵, postojali i u ostalim za-

⁴⁰ Škegro 1997, broj 126 (*princeps* T. Flavius Valens f.); CIL 9.2564 *praefect* Marcellus: [... pr]AEF/ CIVITATIS MAEZE[iorum/ et civitat/is Daesit]IATIUM/.

⁴¹ CIL 10.1402 (Herculaneum); CIL 3.9739 (Gardun). Mada je većinu vojnog roka proveo kao mornar, u trenutku sticanja otpusne diplome Nerva je bio legionar legio II Adiutrix koja je formirana od mornara Ravenatske flote c. 70. po Kr.; Ritterling 1925, col. 1438-1439; Dio 55.24.3; usp. Tacitus Hist. 3.50.3

⁴² Strabon, 13.4.12 je lijep komentar očevica upoznatog s prijašnjim stanjem; vidi također 12.3.6, i 12.3.12 o stanju u Maloj Aziji.

⁴³ C. Whittaker 1997. Administrativne intervencije u Iliriku nakon Batonova rata izgledaju značajne: Bojanovski 1988, 63-64; Wilkes 1996, 576-578; Džino 2010a, 160-167.

⁴⁴ Alföldy 1987, 111. Vidi na primjerima: Jones 1997, 29-39 (Britanija); Curchin 2004, 53-61 (Hispania); Alcock 1989, 90-2 (Grčka); Mitchell 1993, 1.87-93 (Mala Azija); Sartre 1991, 109-116, (istočne provincije uopće); D. Whittaker 2009 (sjeverna Afrika).

⁴⁵ Ovo mišljenje potječe od Patscha (Patsch 1899, 176-179) i prihvaćeno je od strane kasnijih autoriteta. Ono se temelji na dvojnosti titule *praepositus et princeps* u Japodskoj civitas, ali je bez epigrafičke potvrde drugdje i stoga se treba prihvatiti s dužnim oprezom, jer s postojećim stanjem vrela nije u potpunosti pokazano da li se radi o kolegiju dužnosnika ili o položaju rezerviranom samo za jednu osobu.

jednicama Dalmacije i Panonije, i to na različitim razinama: od lokalne/regionalne, kasnije municipalne, do razine cjelokupnog civitasa⁴⁶.

Privatno pokazivanje Dezidijatskog identiteta očituje se u dva do sada poznata primjera pripadnika rimske vojske. Mora se pripomenuti da ovdje imamo posla s vrlo specifičnim kontekstom konstrukcije identiteta unutar zatvorenih socijalnih institucija u dijaspori, kao što su rimska mornarica i rimski augzilijari, odnosno legionari. Identitet na formalnim i privatnim natpisima pokazuje da je imperijalna institucionalizacija “etničkih” imena u rimskoj vojsci bila prihvaćena od strane samih vojnika. Mornari podrijetlom iz Dalmacije i Panonije na nadgrobnim natpisima pokazuju formiranje specifičnog dalmatinskog i panonskog identiteta (*natione Delmata* i *natione Pannonius*) od flavijevskog perioda nadalje, dok augzilijari u pravilu ističu svoj peregrinski civitas, odnosno municipalni identitet⁴⁷. Oba slučaja gdje nalazimo dezidijatski identitet u privatnom kontekstu uklapaju se u konvenciju predstavljanja augzilijarskog/legionarskog identiteta kroz navođenje civitasa rođenja. Stoga pokazivanje Dezidijatskog identiteta na natpisima treba vidjeti u dva konteksta: kao dio administrativne konvencije, osobito u slučaju formalne diplome legionara Nerve, ali također i prihvaćanje institucionaliziranog “etnika” kao vlastitog identiteta u slučaju Temansa iz Garduna.

Dakle, vidimo da niti ovaj skup vrela ne pokazuje postojanje “naroda” Dezidijata u rimskom periodu. Vrela jasno pokazuju postojanje administrativne jedinice, dezidijatskog peregrinskog civitasa i jednog od njegovih indigenih dužnosnika – princepsa Tita Flavija Valensa. Koliko ova administrativna jedinka korespondira sa skupinom koju pisana vrela nazivaju Dezidijatima u Batonovom ratu – ne može se odrediti bez više podataka. Epigrafička potvrda dezidijatskog identiteta na natpisima rimskih vojnika pokazuje da se rimski administrativni etnik implementirao od strane rimske administracije, ali i da je bio prihvaćen od strane vojnika. Identitet nametnut od strane kolonijalne sile stoga je postao obilježje identiteta njegove populacije, osobito u dijasporskom kontekstu.

Što ćemo sad?

Kako je ova diskusija pokazala, ako поближе pogledamo vrela na koje se pozivamo kada diskutiramo o “narodu” Dezidijata, vidimo da su ona krajnje segmentirana, kronološki i kontekstualno. Ova segmentiranost odaje različite povijesne narative: spoljnu percepciju pisanih vrela, administrativni for-

⁴⁶ Rendić-Miočević 1989, 860-864; Bojanovski 1988, 60-62, usp. Wilkes 1969, 185-190.

⁴⁷ O formaciji identiteta augzilijara na natpisima: Speidel 1986; Hope 2001; Roymans 2004; Derks 2009. Uopćeno o mornarima i augzilijarima iz Panonije i Dalmacije s natpisima vidi Domić-Kunić 1988 (augzilijari); Domić-Kunić 1994/95; 1996 (mornari). O formaciji dalmatinskog identiteta u ovim zajednicama vidi više u Džino 2010b.

malizam u epigrafskim vrelima i materijalnu kulturu – obuhvatajući potpuno različite vremenske periode i kontekste pod jedinstvenom etničkom etiketom. S jedne strane imamo materijalnu kulturu, koja nam ne govori mnogo o identitetu željeznodobne populacije, već više o raznolikosti zajednica koje su nastanjivale ovaj region u predrimsko doba u različitim prostornim zonama habitacije i snažnim regionalnim centrima. Ukopi pokazuju raznolikost pristupa identitetskoj reprezentaciji i ne idu u prilog tvrdnji da je postojao jedinstven identitetski diskurs u predrimsko doba. Reprezentacija pokojnika pokazuje društvenu stratifikaciju na jednoj nekropoli i relativnu egalitarnost na drugoj. Kulturne karakteristike srednjobosanske skupine ne određuju etnicitet, dijeljena tradicija, kultura ili kulturni habitus (ako možemo uopće govoriti o dijeljenoj kulturi prije no o regionalnom identitetu na osnovi dosadašnjih nalaza) ne pokazuju etnicitet sve dok ne komuniciraju s ‘drugim’.

Pisana i epigrafska vrela govore o najmanje tri različita identiteta. Prvi je skupina Daisioi iz 33. pr. Kr. koja može, ali ne mora biti jednaka Dezidijatima iz Batonovog rata. Drugi je politička skupina Dezidijata kojoj je Baton vođa u Batonovu ratu, dvije generacije kasnije. Treći je Dezidijatski civitas, administrativna jedinka unutar rimske provincije Dalmacije, posvjedočena u generaciji nakon Batona. Pisana vrela nam prikazuju percepciju “drugoga” od strane spoljnog promatrača koji ima specifičan kut gledanja. S izuzetkom Apijana koji govori o Oktavijanovom pohodu, sva ostala vrela govore samo o Batonovom ratu. Ona ne predstavljaju objektivnu “etničku taksonomiju” regiona, niti su zainteresirana da je uspostave. S time mi ne možemo znati da li vrela govore o političkom savezu, obitelji ili rodu kada govore o Dezidijatima. Epigrafija i Plinije nam pak govore o rimskom civitasu, specifičnoj administrativnoj tvorevini koje je iskoristila naziv jednog od značajnijih identiteta koji je zatekla i institucionalizirala ga kao etnik. Koliko je ovaj etnik bio prihvaćen unutar samog područja ne znamo, ali natpis jednog augzilijara svjedoči o tome da je prihvaćen kao identitetski amblem u određenom periodu u dijasporskom kontekstu.

Povezivanje ovih vrela koja su kontekstualno i kronološki različita dovodi do teleološkog zaključka da svi oni govore o Dezidijatima koji su nekada postojali kao “narod” ili “narodonosna skupina” te rezultira s konstrukcijom i konceptualizacijom Dezidijata kao etniciteta u znanstvenoj interpretaciji i popularnoj percepciji. Znanost je spojila nekoliko različitih vrela u svojevrsnog frankenštajnovog monstruma da bi konstruirala društvenu jedinku “narod”, namećući tako suvremena shvatanja društvenih skupina u viđenje prošlosti, i ozbiljno zamagljujući i distorzirajući viđenje te prošlosti.

Proces pojačane interakcije s Rimom u II i I stoljeću pr. Kr. najvjerojatniji je razlog za formiranje kompleksnijih političkih saveza koji su objedinili regionalne zajednice u unutrašnjosti buduće provincije Dalmacije, mada je teško vjerovati da su ovi politički savezi bili u stanju nametnuti stalnije identitetske diskurse. Postojanje ovih političkih saveza utjecalo je na rimska pisana vrela da ih etniciziraju pretpostavljajući, u kontekstu barbarske antropologije u kojemu su operirali, da ovi identiteti postoje kao stalni u bez-

vremenskom i bezpovijesnom vakumu barbarskih društava. Ovo političko objedinjavanje rezultiralo je dominacijom određenih (bolje organiziranih, brojnijih) zajednica koje nisu neophodno bile po volji svima. Time su direktni kontakti s Rimom ponudili priliku eliti jačih zajednica da uspostave i legitimiziraju dominaciju nad slabijima kroz otpor Rimljanima, dok su slabije zajednice vidjele prigodu da kroz kolaboraciju s Rimom izmijene postojeće stanje. Pobjeda Rima rezultirala je uspostavljanjem peregrinskog civitasa, koji je institucionalizirao percepciju dezidijatskog etniciteta unutar provincijalne strukture. U određenom periodu ove promjene rezultirale su izgrađivanjem dezidijatskog identiteta koji je uskoro postupno zamijenjen municipalnim identitetima u II i III stoljeću, ali i provincijalnim dalmatinskim identitetom.

Ne vjerujem da je postojao jedinstven narativ dezidijatskog identiteta: ono što zovemo Dezidijatima konvencionalno je etiketiranje pretpovijesnih i antičkih zajednica u centralnoj Dalmaciji, a ne odraz njihova identiteta. Dezidijatski identitet se mijenjao shodno kontekstima od sub-regionalnog (kanskog?) identiteta, preko percepcije spoljnog promatrača u pisanim vrelima, sve do identitetskog diskursa uspostavljenog s peregrinskim dezidijatskim civitasom. Isticanje “dezidijatstva” maskira postojanje ostalih identitetskih diskursa koji nam ostaju nepoznatima. Tvrdnja da Dezidijati nisu etnicitet, već identitet koji je postojao u različitim kontekstima nije u suprotnosti s dosadašnjim istraživanjima i postojećim vrelima; naprotiv, ona omogućava da buduća arheološka istraživanja nedovoljno istraženog regiona dalmatinske unutrašnjosti budu oslobođena balasta “etnicizacije” povijesti koja je nametnula gledanje skupnih identiteta iz perspektive XIX stoljeća na prošlost.

Summary

The Daesitiates: The identity-construct between contemporary and ancient perceptions

This paper discusses the ancient identity known from the sources as the Daesitiates. The crucial question that this paper raises is: what is hidden behind the term Daesitiates? Is this term a construct of the ancient sources and modern interpretations, or did it exist once as a historical “reality”, and whose reality did that term represent? Currently the prevailing scholarly opinion is that the Daesitiates represented an ethnic or proto-ethnic community, which developed through different stages of social organisation from the late Bronze Age throughout the Iron Age to the arrival of the Romans in the first century BC, ultimately becoming a “people” or a “people-making community”.

The existing sources are analysed against the contexts in which they existed: the pre-Roman Iron Age archaeological culture (Central-Bosnian culture) and the written and epigraphic sources. The archaeology shows the existence of a specific kind of regional identity, but it does not provide evidence for the assumption that a unified identity-discourse existed in the pre-Roman era. Although the region is insufficiently explored, a few things might be deduced from the existing knowledge. The settlement pattern of known hillforts (*gradine*) shows a few different zones of habitation positioned around arable land and natural communications – usually the valleys of the rivers. Burial customs are partially known only from the Visoko-Breza sub-region and do not necessarily reflect the whole region, which is ascribed to this archaeological culture. The earlier dated Vratnica-Donji Skladovi necropole presents an inhumated group burial of warriors without visible social differences, while in the recently published and later dated Kamenjača-Breza necropolis it is possible to detect gradual social differentiations.

The written sources, Appian, Strabo, Velleius Paterculus and Cassius Dio, mention a group called the Daesitiates in relation to the events from the time of the Roman conquest in the late 1st century BC and early 1st century AD. Appian mentions a group of the Daisioi (Desii) in the context of Octavian's expedition into Illyricum in 35-33 BC, as one of his most formidable opponents. Although the scholarship assumes links between the Daisioi and Daesitiates which were known from the later *bellum Batonianum*, from this mention it is impossible to determine with absolute certainty whether these Daisioi were related to the later Daesitiates. The other sources mention a group of the Daesitiates in regards to the events from the *bellum Batonianum* of AD 6 – 9. Dio notes that one of the leaders of the uprising, the Dalmatian Bato was “of Daesitiates”, Velleius Paterculus knew that the Daesitiates and Pirustae were located in the central part of the Dalmatian province, while Strabo saw the Daesitiates as one of the Pannonian *ethne* whose leader was Bato. It cannot be concluded from the works of Velleius or Dio who were the Daesitiates they mentioned: including the people, family, class, or regional identity. Strabo on the other hand saw the Daesitiates as a political identity, one of the barbarian *ethne* from central Dalmatia. Finally, the Daesitiates were mentioned by Pliny the Elder as one of the Roman administrative peregrine *civitates* in the Naronitan *conventus* of the Dalmatian province.

The epigraphic evidence mentioning the Daesitiates exists in a few different contexts. Dollabela's inscription from Solin dated AD 19/20 mentions (*He*) *dum castellum Daesitiatum*, indicating the existence of the central stronghold of this group. Other inscriptions mention individuals carrying administrative functions inside Roman *civitas*: the Roman military *praefect* and indigenous *princeps*. Finally, one military diploma from Herculaneum and a tombstone from the military camp in Tilurium (Gardun) record the administrative identities of soldiers, in accordance with the prevailing custom of the Roman army.

This paper concludes that the earlier scholarship used contextually and chronologically different clusters of sources in order to construct the ethnicity of the Daesitiates. The archaeological evidence shows an indigenous Iron age culture. The written sources reflect the perception of the barbarian “other” from outside observers who are not concerned with establishing an “objective” ethno-

graphic taxonomy. Finally, the epigraphic evidence mostly reflects the existence of the Roman peregrine *civitas* mentioned in Pliny, not ethnicity.

From the other comparative studies of similar communities in continental Europe it is possible to establish a new view on the origins and different aspects of this identity. The Daesitiates were probably one of the political alliances that were formed from the local communities in the future province of Dalmatia as a response to Roman imperialism in the late 2nd or 1st century BC, which initially had no sense of a common identity. The existence of these political alliances influenced Roman perception and written sources to etnicise them, assuming that those identities existed in a timeless and ahistoric vacuum of "barbarian" societies. The establishment of a peregrine *civitas* institutionalised the perception of Daesitiate ethnicity inside provincial structures. After a certain time these changes resulted in the establishment of the Daesitiate identity, which was in later antiquity transformed into municipal identities and a provincial Dalmatian identity.

Bibliografija

Kratice:

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
CBI	Centar za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
ARR	Arheološki Radovi i Rasprave, Zagreb.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
GCBI	Godišnjak Centra za Balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
GZM	Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo.
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, serija III, Zagreb.

Literatura

- Alcock, S. E. 1989, Archaeology and Imperialism: Roman Expansion and the Greek City, *Journal of Mediterranean Archaeology* 2, Sheffield UK 1989, 87-135.
- Alföldy, G. 1987, Römisches Städtewesen auf der neukastilischen Hochebene: Ein Testfall für die Romanisierung, Heidelberg 1987.
- Andelić, P. 1963, Arheološka ispitivanja, u: Lepenica – priroda, stanovništvo, privreda i zdravlje, ur. E. Grin, Naučno društvo Bosne i Hercegovine: Posebna izdanja 3, Sarajevo 1963, 151-181.
- Banks, M. 1995, Ethnicity: Anthropological Constructions, London, New York 1995.
- Benac, A. (ur.) 1964a, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u prahistorijsko doba, ANUBiH – CBI: Posebna izdanja 4/1, Sarajevo 1964.
- Benac, A. 1964b, Preiliri, Protoiliri i Prailiri, u: Benac 1964a, 59-73.
- Benac, A. (ur.) 1987a, Praistorija jugoslovenskih zemalja, Vol. 5: Željezno doba, Sarajevo 1987.

- Benac, A. 1987b, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, u: Benac 1987, 737-802.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba. ANUBiH, CBI: Monografije 66/6, Sarajevo 1988.
- Colombo, M. 2007, 'Le tribù dei Pannoni in Strabone', *Tyche: Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik* 22, Wien 2007, 1-8.
- Curchin, L. A. 2004, *The romanization of central Spain: complexity, diversity, and change in a provincial hinterland*, London, New York 2004.
- Curta, F. 2002, From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology, u: *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ur. A. Gillett, Turnhout 2002, 201-218.
- Čović, B. 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, u: Benac 1964, 95-134.
- Čović, B. 1964b, Die inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, *Archaeologia Jugoslavica* 5, Beograd 1964, 25-32.
- Čović, B. 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, *GZM*, n. s., 20, Sarajevo 1965, 27-145.
- Čović, B. 1975, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze und Eisenzeit in Zentralbosnien, u: *Međunarodni Kolokvij: Utvrđena Ilirska Naselja*, Mostar 24-26 oktobra 1976, ur. A. Benac, ANUBiH, CBI: Posebna izdanja 24/6, Sarajevo 1975, 121-129.
- Čović, B. 1976, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo 1976.
- Čović, B. 1986, Die Ethnogenese der Illyrier aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte, u: *Ethnogenese europäischer Völker*, ur. B. Kandler-Pálsson, Stuttgart, New York 1986, 55-74.
- Čović, B. 1987, Srednjobosanska grupa, u: Benac 1987a, 481-52.
- Derks, T. 2009, Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes, u: *Derks / Roymans 2009*, 239-282.
- Derks, T., Roymans, N. (ur.) 2009, *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition*, Amsterdam Archaeological Studies 13, Amsterdam 2009.
- Domić-Kunić, A. 1988, Augzilizari ilirskoga i panonskog podrijetla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *ARR* 11, Zagreb 1988, 83-114.
- Domić-Kunić, A. 1995/96, Classis praetoria Misenatium: S posebnim obzirom na mornare iz Dalmacije i Panonije, *VAMZ* 28-29, Zagreb 1996, 39-72.
- Domić-Kunić, A. 1996, Classis Praetoria Ravennatium with special reflection on sailors that originate from Dalmatia and Pannonia, *Živa Antika* 46, Skopje 1996, 95-110.
- Domić-Kunić, A. 2006, *Bellum Pannonicum* (12.-11. pr. Kr.): Posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *VAMZ* 39, Zagreb 2006, 59-164.
- Džino, D. 2006, Delmati, vino i formiranje identiteta u pred-Rimskom Iliriku, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 99, Split 2006, 71-80.
- Džino, D. 2007a, Daorsi i "Daorsi": O metanarativima i paralelnim narativima povijesti, *Život: Časopis za literaturu i književnost* 55(3), Sarajevo 2007, 63-74.
- Džino, D. 2007b, 'Review of B. Olujić, *Japodi. Pristup*', *GCBI* 36/34, Sarajevo 2007, 274-281.
- Džino, D. 2007c, "The Celts in Illyricum" – Whoever They May Be: The hybridization and construction of identities in southeastern Europe in the fourth and third centuries BC, *Opuscula Archaeologica* 31, Zagreb 2007, 93-112.

- Džino, D.* 2008a, The people who are Illyrians and Celts: Strabo and the identities of the 'barbarians' from Illyricum, *Arheološki Vestnik* 59, Ljubljana 2008, 371-380.
- Džino, D.* 2008b, Deconstructing "Illyrians": Zeitgeist, changing perceptions and the identity of peoples from ancient Illyricum, *Croatian Studies Review: Journal and Bulletin of the Croatian Studies* 5, Split, Sydney, Waterloo, Zagreb 2008, 43-55.
- Džino, D.* 2008c, Strabo 7, 5 and imaginary Illyricum, *Athenaeum: Studi periodici di letteratura e storie dell'Antichità* 96(1), Pavia 2008, 173-192.
- Džino, D.* 2009, The Bellum Batonianum in contemporary historiographical narratives / In a search for the post-modern Bato the Daesitiate', *ARR* 16, Zagreb 2009, 29-46.
- Džino, D.* 2010a, *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*, u tisku kod Cambridge University Press.
- Džino, D.* 2010b Some aspects of identity-construction and cultural mimicry amongst the Dalmatian sailors in the Roman navy, *Antichthon: Journal of Australasian Society for Classical Studies* 44, Sydney 2010, 96-110.
- Ferguson, R. B. / Whitehead, N. L.* (ur.) 1992, *War in the Tribal Zone: Expanding states and indigenous warfare*, Santa Fe NM 1992.
- Hall, J. M.* 2002, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago 2002.
- Hill, J. D.* 1995, How Should We Understand Iron Age Societies and Hillforts? A contextual Study from Southern Britain, u: *Different Iron Ages: Studies on the Iron Age in Temperate Europe*, ur. Hill, J. D. / Cumberpartes, C. G., BAR International Series 602, Cambridge 1995.
- Hope, V. M.* 2001, *Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes*, BAR International Series 960, Cambridge 2001.
- Jones, S.* 1997, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*, London 1997.
- Jovanović, B.* 1987, Keltska kultura u Jugoslaviji. Istočna grupa, u: Benac 1987a, 815-854.
- Kaiser, T.* 1995, Archaeology and ideology in southern Europe, u: *Nationalism, politics and the practice of archaeology*, ur. Kohl, P. L. / Fawcett, C., Cambridge 1995, 99-119.
- Kohl, P. L.* 1998, Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and Reconstructions of the Remote past, *Annual Review of Anthropology* 27, Palo Alto CA 1998, 223-246.
- Mesihović, S.* 2007, Dezitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, neobjavljena disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Mitchell, S.* 1993, *Anatolia: Land, men, and gods in Asia Minor*, Oxford 1993.
- Morris, I.* 1992, *Death-ritual and social structure in classical antiquity*, Cambridge 1992.
- Nash, D.* 1978, Territory and state formation in central Gaul', u: *Social Organization and Settlement Vol. II*, ur. Green, D. / Haselgrove, C. / Spriggs, M. BAR Supplement 47/2, Oxford 1978, 455-475.
- Oltean, I. A.* 2007, *Dacia: Landscape, colonisation and romanisation*, London, New York 2007.

- Olujić, B. 2007, Japodi. Pristup, Zagreb 2007.
- Papworth, M. 2008, Deconstructing the Durotriges. A Definition of Iron Age communities within the Dorset environs, BAR British series 462, Cambridge 2008.
- Paškvalin, V. 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, GZM, n. s. 47, 93-116.
- Paškvalin, V. 2000, Ilirsko-panonsko pleme Dezidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, GCBI 31/29, Sarajevo 2000, 191-241.
- Paškvalin, V. 2002, Inhumirani grob žene na Kamenjači u Brezi nekropoli predrimskih Dezidijata, GCBI 32/30, Sarajevo 2002, 329-348.
- Paškvalin, V. 2008, Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mladeželjeznodobna i rimska nekropola, GCBI 37/35, Sarajevo 2008, 101-179.
- Patsch, C. 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, III Theil, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien, Sarajevo 1899, 154-274.
- Perić, S. 1994/95, Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group, Starinar 45-46, Beograd 1995, 113-131.
- Perić, S. 2002, O problemu sahranjivanja u gornjem toku rijeke Bosne tokom bronzanog i gvozdenog doba, GCBI 32/30, Sarajevo 2002, 179-197.
- Rendić-Miočević D. 1989, Iliri i Antički svijet: Ilirološke studije Povijest-arheologija-umjetnost-numizmatika-onomastika (Sabrana djela), Split 1989
- Ritterling, E. 1925, s. v. *legio*, Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft 12, Stuttgart 1925, col. 1186-1219.
- Roymans, N. 2004, Ethnic Identity and Imperial Power The Batavians in the Early Roman Empire, Amsterdam Archaeological Studies 10, Amsterdam 2004.
- Sartre, M. 1991, L'orient romain: Provinces et sociétés provinciales en Méditerranée orientale d'Auguste aux Sévères, Paris 1991.
- Slofstra, J. 2002, Batavians and Romans on the Lower Rhine. The Romanisation of the frontier, Archaeological Dialogues, 9, Leiden 2002, 16-38.
- Speidel, M. P. 1986, The soldiers' homes, u: Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle, ur. Eck, W. / Wolff, H. , Köln – Wien 1986, 467-481.
- Suić, M. 1976, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.
- Šašel Kos, M. 2005, Appian and Illyricum, Situla 43, Ljubljana 2005.
- Škegro, A. 1997, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosniae et Hercegovinae*, Opuscula Archaeologica 21, Zagreb 1997, 85-116.
- Wells, P. S. 1999, The Barbarians Speak: How the conquered peoples shaped Roman Europe, Princeton NJ 1999.
- Wells, P. S. 2001, Beyond Celts, Germans and Scythians. Archaeology and Identity in Iron Age Europe, London 2001.
- Wenskus, R. 1977 (1961) Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes, (II. izdanje) Köln, Wien 1977.
- Whittaker, C. R. 1997, Imperialism and culture: the Roman initiative, u: Dialogues in Roman Imperialism: Power, discourse and discrepant experience in the Roman Empire, ur. D. Mattingly, Journal of Roman Archaeology Supplementary series 23, Portsmouth RI 1997, 143-65

- Whittaker, D.* 2009, Ethnic discourses on the frontiers of Roman Africa, u: Derks / Roymans 2009, 189-206.
- Wilkes, J. J.* 1969, Dalmatia, London 1969.
- Wilkes, J. J.* 1996, The Danubian and Balkan provinces, u: Cambridge Ancient History 10 (II. izdanje), Cambridge 1996, 545-85.
- Williams, H.* (ur.) 2003, Archaeologies of Remembrance: Death and memory in past societies. New York, London 2003.
- Woolf, G.* 2009, Cruptorix and his kind. Talking ethnicity on the middle ground, u: Derks / Roymans 2009, 207-218.
- Zaninović, M.* 2007, Ilirsko pleme Delmati (integralna verzija ranijih radova), Šibenik 2007.

Ponovo o nalazima “komanskog” obilježja u Dalmaciji

Ante Milošević
Split

U posljednjih nekoliko godina dva autora u Hrvatskoj, na polju arheologije, okrnula su se o naša razmišljanja o “komanskim” elementima u materijalnoj kulturi kasnoantičke i ranosrednjovjekovne Dalmacije i Hrvatske¹. Učinio je to nedavno i Đ. Janković iz Srbije, no, u sasvim drugom kontekstu i iz drugačijih pobuda². Kako je problem nalaza “komanskog” obilježja tek segment građe o kojoj on u knjizi raspravlja, u ovoj prilici nećemo se na to šire osvrutati, nego uskoro na knjigu u cjelini. Kada je riječ o spomenutim hrvatskim autorima, važno je još istaći da smo naše stavove o tome pitanju u literaturi iznijeli prije više od dvadeset godina, dok smo još radili u Muzeju Cetinske krajine u Sinju, pa čudi da su predmetom interesa postali tek sada. Naše čuđenje je tim veće jer nisu potaknuti novim relevantnim nalazima i bitnim novim podacima koji mogu utjecati na naše stavove i stavove onih s kojima smo mi u to doba na neki način pokušali raspravljati.

Prvi koji je to učinio je V. Sokol koji je neargumentiranoj kritici podveo naša razmišljanja o tome problemu u svojoj knjizi ambiciozno zadanoga, ali nedosegnutoga naslova³. U jednoj našoj opširnijoj raspravi koja je nedavno objavljena, a koja tretira problematiku ranosrednjovjekovnih grobova u sinjskoj okolici s urezanim križevima na unutrašnjoj strani obložnica⁴, već smo se dijelom osvrnuli na to njegovo mišljenje. Kako je nedavno iz tiska izišao još jedan prilog koji raspravlja o istoj temi s istim stavovima kao što su Sokolovi⁵, kao da su dogovoreni, osjetili smo potrebu reagirati na oba teksta odjednom. U ovome prilogu, stoga, zbog cjelovitoga uvida u problematiku,

¹ Ovaj tekst bio je priređen i predan za tisak u “Starohrvatsku prosvijetu” br. 35 za 2008. godinu, no, nakon provedenog recezentskog (čitaj cenzorskog) postupka uredništva, rad nije uvršten u spomenuti časopis. Isto se dogodilo i u publikaciji “Studia Varvarina”, s obrazloženjem da ne odgovara konceptu toga časopisa.

² Janković 2006, 199.

³ Sokol 2006.

⁴ Milošević 2008.

⁵ Vidi u: Petrincec 2007.

djelomično ponavljamo i ono što smo već napisali u spomenutom tekstu osvrćući se na Sokolova mišljenja, a dodali smo mu i naše opservacije koje se tiču novoobjavljenog teksta M. Petrincec.

Kada je u svojoj knjizi Sokol pokušavao raspravljati o nalazima “komanskog” obilježja na području istočne obale Jadrana, spočitnuo nam je da smo ih isforsirali u interesu datiranja jednoga dijela grobova s Maklinova brda u Kašiću u 7. stoljeće, a s time i njihovo opredjeljenje “komanskoj kulturi”, tj. vjerojatnoj tadašnjoj kasnoantičkoj populaciji⁶. Za bolje razumijevanje ukupnoga problema također je nužno navesti da se u cijeloj njegovoj knjizi uporno negira svaki drugi entitet na području tadašnje Hrvatske, tvrdeći da osim arheološki dokazivih (!?) “poganskih” i “pokrštenih” Hrvata na tim prostorima nema drugoga stanovništva. Takva svoja razmišljanja nastoji utemeljiti na rezultatima istraživanja koje je postigao J. Belošević. Osim što je takav isključivi Sokolov stav po svemu nelogičan i znanstveno dvojben, on je i arheološki gledano netočan jer je u potpunosti i bez obrazloženja zanemario rezultate do kojih su, raspravljajući o tome problemu, došli drugi hrvatski autori⁷. Uostalom, i sam Belošević, na čije se rezultate Sokol najčešće poziva, dopušta mogućnost da među novodoseljenim pučanstvom tadašnje Hrvatske obitava i poneki starosjedić⁸.

Slijedeći takav svoj stav, Sokol apriorno negira i sve ono što smo mi napisali o nalazima “komanskog” obilježja s teritorija današnje Hrvatske, pri čemu se nije potrudio donijeti nikakve nove argumente kojima bi pobio naše. U našim raspravama o tim nalazima, koji su tipološki i stilski bliski onima iz okvira “komanske” kulture, mi smo raspravljali s aspekta kasnoantičkih tradicija u tada jedinstvenome kulturnome kompleksu, a ne kao o importu iz južnoga jadranskoga prostora, kako nam to inputira Sokol. Iznijeli smo, naime, tezu da su u ranoj fazi razvoja “komanske” kulture njeni elementi bili rašireni na kulturno jedinstvenom većem dijelu istočnojadranske obale i užega joj zaleđa, da su od polovine 7. stoljeća stjecajem poznatih povijesnih okolnosti bili stiješteni prema obali, a potom, u konačnici i znatno južnije⁹. U Sokolovoj knjizi (str. 109) naše se teze nastoje još omalovažiti i neistinitim iznošenjem činjeničnog stanja prema kojemu je na dalmatinskom dijelu jadranskoga priobalja do sada nađen samo jedan tip artefakata iz okvira “komanske” kulture (konkretno brončani polukružni privjesci) prema 40-ak drugih koji je karakteriziraju¹⁰. Tih Sokolovih 40-ak je iz ukupnog njenog trajanja koje gotovo da doseže 10. stoljeće, a mi smo, kako je već navedeno, razmatrali samo početnu fazu njenoga razvoja. No, i u toj ranoj fazi tipološki zanimljivi polukružni privjesci nisu jedini takvi predmeti na našim strana-

⁶ Sokol 2006, 109.

⁷ Npr. Vinski 1963, 101-115; Vinski 1964, 101-116; Vinski 1967, 5-86; Rapanić 1980, 189-213; Milošević 1995, 97-104, 272-275; Milošević 1996, 37-41; Katičić 1998, 163-227.

⁸ O tome usp. Belošević 1980, 93.

⁹ Milošević 1989, 347-356.

¹⁰ U tome dijelu jednako razmišlja i M. Petrincec, na što ćemo se osvrnuti kasnije (Petrincec 2007, 80-81).

ma. Svakako im još treba pribrojiti različite oblike nakitnih predmeta (prvenstveno varijante filigranskih naušnica i prstenje raskovanog kruništa s urezanim ornamentima – najčešće s križevima i peterokrakim zvijezdama), zatim nekoliko inačica fibula ranobizantskih osobina, potom pojasnih jezičaca i kopči i naposljetku nekoliko vrsti oružja (posebno bojnih sjekira). Sve su to artefakti koji krajem 6. i u prvoj polovini 7. stoljeća obilježavaju nalazišta i u albanskom i u dalmatinskom priobalju i u neposrednom im zaleđu, naprosto stoga jer im je i izvorište isto – u jedinstvenom i za oba područja u to doba zajedničkom kasnoantičkom i ranobizantskom nasljeđu. Te su komponente, dakle, dale početni i glavni kulturni input prvome stupnju razvoja “koman-ske kulture”, a ona je svoj razvoj na tim temeljima nastavila i u kasnijim stoljećima. O svemu tome već smo pisali¹¹. Kad je riječ o netom spomenutim bojnim sjekirama kakve su nađene jedino u Dalmaciji i u Albaniji, a za koje smo već pretpostavili da su ranobizantskoga porijekla¹², prema novim nalazima iz istočnoga Balkana, kao i prema onima za koje tada nismo znali, u to smo sada potpuno uvjereni¹³.

Danas raspoložemo i s dodatnim argumentima koji potkrjepljuju takvu našu tezu. S jednakim tumačenjem, naime, možemo gledati i na ogrlice od različitih perli koje imaju, po svoj prilici namjerno dodane ulomke antičke i kasnoantičke provenijencije kakve su nedavno iskopane u Glavicama kod Sinja. Tako koncipirane ogrlice pronađene su na još nekoliko lokaliteta u ranosrednjovjekovnim grobovima u našim krajevima, ali i u širem okruženju¹⁴. Isto se odnosi i na međusobno spojene okrugle staklene perle koje su ponekad posrebrene ili pozlaćene. Ogrlice djelomično ili cjelovito složene od ovakvih perli vjerojatna su kasnoantička tradicija jer se nalaze u grobovima još od 4. i 5. stoljeća, a evidentirane su i u grobovima iz vremena seobe naroda¹⁵. Ono što je nama ovdje zanimljivo jeste da su dosadašnji nalazi u Dalmaciji ograničeni uglavnom na solinsko-kaštelanski prostor i šire mu zaleđe (Svećurje-Žestinj iznad Kaštel Novog, Konjsko u Dogopolju i Glavice kod Sinja, Sl. 1)¹⁶.

¹¹ Vidi u: Milošević 1996, 37-41; Milošević 2006, 65-70.

¹² Milošević 1987, 107-128.

¹³ Usp. Piletić 1971, 14, Tab. XXI/95; Jeremić 1995, 201, fig. 23/b.

¹⁴ Za nalaz iz Dubravica kod Skradina usp. *Hrvati i Karolinzi*, kat. br. IV. 126, a za one iz Vinodola u: Cetinić 1998, Tab. 13/6-7. Sličnu pojavu evidentirao je i R. Jurić među nalazima iz grobova u Velimu u zaleđu Pirovca (usp. Jurić 2007, 223). Ogrlice u kojima su različite perle kombinirane s naknadno upotrijebljenim ulomcima antičke i kasnoantičke provenijencije i ulomcima antičkoga stakla otkopane su i u grobovima ranoga srednjega vijeka u alpskome prostoru (usp. Korošec 1979, 224, Tab. 2/14a-d, 8/11b-e, 15/3c-d, 19/5a-b, 20/5, 55/1a, 56/1a, 57/1b, 3j, 64/15, 70/3b).

¹⁵ Za kasnoantičke primjere usp. npr: Burger 1979, Tab. 6/5, 7/8, 8/1a, 9/2a; Riemer 2000, Taf. 19/2, 28/1, 35/1, 40/17, 52/5 78/10b, a za one iz vremena seobe naroda u: Stare 1980, Tab. XIII/1, XXVIII/3, LXXIV/8, LXXV/1-3, XCIV/2, 4, C/3, CI/1-2, CII/1, CIV/9; Bolta 1981, Tab. II/4, 9, III/3, 14/XI, 11, XII/5, XV/10, XVI/4; Ivanišević 2009, 14, 89.

¹⁶ Milošević 2008, 37-39.

Sl. 1 Ogrlice s međusobno spojenim i pozlaćenim ili posrebrenim perlama i dodacima antičke provenijencije: 1. Konjsko u Dugopolju 2. Glavice kod Sinja, 3. Svećurje-Žestinj iznad Kaštel Novog.

Drugdje u zagorskoj Dalmaciji, gdje je većina do sada istraženih grobova ranoga srednjeg vijeka, takve perlice izrazito su malobrojne¹⁷. Za problematiku koju mi razmatramo u ovome kratkome osvrtu važan je, međutim, podatak da su ogrlice s međusobno spojenim perlama, za koje smo rekli da su u našim krajevima osobitost užega primorskoga i zagorskoga prostora srednje Dalmacije, nađene i među nalazima iz dvaju grobova u Kašiću na položaju Maklinovo brdo¹⁸. Jedna je bila u grobu 8 uz keramičku posudu i nož, a druga u grobu 54 gdje je bila zajedno s keramičkim pršljenom, dvije karičice, željeznim nožem i, što je važno, polukružnim privjeskom “komanskog” obilježja. O našem viđenju i problematici nalaza iz toga ranosrednjovjekovnog groblja u Kašiću već smo pisali¹⁹ i nismo primijetili da su ti naši stavovi u stručnoj literaturi ikada osporeni. Izjave tipa “mi se s time ne slažemo” ne prihvaćamo kao argumentiranu kritiku, drugačije mišljenje ili ozbiljan osvrt. Izvan dalmatinskoga prostora i područja ranosrednjovjekovne Hrvatske nalazi međusobno spojenih okruglih perlica poznati su nam npr., još iz Kalabrije iz ranobizantskog groblja 7. stoljeća i s područja današnje Albanije iz rane faze “komanske kulture”, pa taj podatak još više učvršćuje naša ranija razmišljanja o kulturnom izvoru nalaza iz groba 54 s Maklinova brda²⁰. Tipološki vrlo slične međusobno spojene perle kao vjerojatni kasnoantički relikv ili bizantsko naslijeđe osobito su zastupljene u ranosrednjovjekovnim grobovima u alpskome i srednjopodunavskom prostoru²¹. Nalaz jedne takve

¹⁷ Usp. Belošević 1980, 90-91 s najpotpunijim pregledom o takvim nalazima. Zanimljiv nalaz je i niz od desetak različitih perli iz Biskupije kod Knina, među kojima su i dvije spojene perle kombinirane s jednom kasnoantičkom poliedarskoga oblika. Ogrlica je otkopana na položaju Bračića podvornice u Biskupiji uz još jednu keramičku posudu i željezni nož. U literaturi taj je nalaz datiran u kraj 8. ili početak 9. stoljeća (usp. *Hrvati i Karolinzi*, kat. br. IV. 24. a), no, ako tu ogrlicu, kojoj ne znamo pouzdane okolnosti nalaza, usporedimo s primjerkom iz jednoga germanskoga groba s položaja Singidunum III. (usp. Ivanišević 2009, 85-89), pitanje je u kojoj mjeri ju danas možemo odrediti kao proizvod 8. ili 9. stoljeća. Naša dvojba je tim veća jer je na pomenutome groblju u Biskupiji bilo i drugih predmeta koji pripadaju vremenu seobe naroda (usp. Jelovina 1976, 24). Nekoliko ogrlica sa spojenim perlama kombiniranim s drugim dodatcima otkopano je i na groblju Stranče u Vinodolu (Cetinić 1998, 77-78, Tab. 13/6-8, 17/7, 52/2), a nekoliko pozlaćenih i posrebrjenih u Istri, kod Buzeta, položaj Brežac (Marušić 1962, 459; Andrae 1975, str. 174) i u dolini Mirne (Mali vrh iznad Sovinjskog brda – grob 11, vidi u: Marušić 1966, 276-281, Tab. I/4).

¹⁸ Belošević 1980, T. XXXV/12, XLIV/3. Na Maklinovom brdu u Kašiću u jednome slučajno otkrivenome grobu, uz pojasni jezičac kasnoavarskih osobina, bila su još dva niza od međusobno spojenih perli (usp. Belošević 1974, 179, Tab. 10/8-9).

¹⁹ Usp. Milošević 1995, 97-104; Milošević 1996, 38-39.

²⁰ Milošević 1995, 97-104; Milošević 1996, 38-39. Za nalaze iz Kalabrije u mjestu Cropani kod Catanzara usp. Aisa / Corado / De Vingo 2003, 744-745, Tav. II/31-33, a za one iz Albanije u Anamali / Spahiu 1988, kat. br. 97 (nalaz je iz grobova podno kastruma Dalmacë).

²¹ Ogrlice s međusobno spojenim perlama osobito su brojne u grobovima ranoga srednjega vijeka na nekropoli kod mjesta Pitten nedaleko Neunkirchen-a u Donjoj Austriji (usp. Friesinger 1977, Taf. 18, 22, 27, 28, 34, 36, 40, 42, 43, 45). Vrlo često, grobne cjeline na tome groblju u kojima su pronađene ogrlice s takvim perlama sadržavale su i druge nakitne predmete kojima je izvor u bizantskome kulturnome krugu. Vrlo je slična situacija i na drugim nalazištima u širem okruženju, prvenstveno u srednjem Podunavlju,

ogrlice sa spojenim perlama, o kojemu je nedavno raspravljala Nowotny, potječe iz mjesta Hohenberg, iz ranosrednjovjekovnih grobova koji u cjelini odaju jače italo-bizantsko-mediteranske utjecaje (različiti oblici naušnica: s glatkim bikoničnim jagodama, s privjeskom u obliku stošca od pletene žice, sa “pseudo-S” petljom i one s privjescima od dvostruke usukane žice), ali i kasno-antičke tradicije (fibule u obliku golubica). S osloncem na slične primjerke nakita s područja današnje Dalmacije (!?), Nowotny te nalaze uglavnom datira u drugu polovinu 8. ili sam početak 9. stoljeća²². Hohenberg u istočnoj Austriji je i mjesto u kojemu su 1894. godine pronađeni dijelovi tipološki osebujnije pojasne garniture koja je italsko-bizantski proizvod iz polovine 8. stoljeća²³.

Istina, perlice spojene u niz, katkad pozlaćene ili posrebrene, zastupljene su i u dugačkoj ogrlici iz groba 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina koja je iz 10. stoljeća²⁴. Za nju M. Petrinc pretpostavlja da je pripadala Srpkini koja je u prvoj polovini 10. stoljeća u poznatim povijesnim prilikama izbjegla iz Srbije, te je umrla i pokopana je u Biskupiji. Taj zaključak Petrinceve temelji se i na činjenici da je ukupni sadržaj groba 29 sa Crkvine dobro usporediv sa sličnim nalazima iz drugih nalazišta u unutrašnjosti Balkana²⁵. U istom kontekstu, čini se, treba tumačiti i pojavu višedijelnih perlica na ogrlici iz groba 29 sa Crkvine. Ona je, naime, u jednakim okolnostima vjerojatno donijeta iz istih balkanskih prostora, gdje ti oblici, uz bizantsku podršku, traju duže negoli u Dalmaciji i Hrvatskoj²⁶. Višedijelne perlice iz Biskupije, dakle, nemaju puno zajedničkoga s onim starijim sa sinjskoga i slinsko-kaštelanskoga, te s kašićkoga prostora (osim možda zajedničkoga im ranijega izvora) jer ih dijeli vrlo veliki vremenski jâz. Njihova ponovna pojava u Biskupiji, i to kao jedini takav nalaz 10. stoljeća u Hrvatskoj, nije dakle stvar njihovog neprekinutog trajanja unutar materijalne kulture ranoga srednjega vijeka, nego tek epizoda objašnjiva, između ostalog, i podatkom o tada izbjeglim Srbima.

Na naša razmišljanja o nalazima “komanskoga” obilježja na širem području istočnojadranske obale nedavno se osvrnula i M. Petrinc²⁷. U nje-

za što usp. Poulik 1948, 56-61, Tab. XXXVII-XXXIX; Dekan 1976, sl. 125, 154, 155; Szöke 1992, 873-881, Taf. 2/96, 3/190, 4/225, 5/229, 230, 300, 6/339, 519, 520, 8/62 i dalje; Szöke 2000, 493-495, Taf. 12-13. U karolinškoj sferi gdje su pronađeni brojni primjerci ogrlica s različitim perlama, međusobno spojene okrugle perle (Überfangmehrfachperlen) najmanje su zastupljene. O tome usp. Andrae 1975, 101-198, a posebno karte rasprostranjenosti na str. 130 (karta 23) i na str. 159.

²² Usp. Nowotny 2005, 206-207. Datacije nakitnih primjeraka iz Dalmacije na koje se poziva autorica dvojbene su jer je uglavnom riječ o nalazima bez konteksta i pouzdanijih arheoloških podataka.

²³ Usp. Daim, 2000, 136-154

²⁴ Gunjača 1953, 32-33, sl. 7.

²⁵ Petrinc 2003, 159-175.

²⁶ Usp. npr. nalaze iz Matičana na Kosovu u: Jovanović / Vuksanović 1981, Y 240, 243, 248.

²⁷ Petrinc 2007, 79-87. Iz naslova se podrazumijeva da su “komanski privjesci” i pojasni jezičac o kojima se raspravlja pronađeni na Bribirskoj glavici, što iz teksta ne proizlazi. Nespretna je i sintagma “komanski privjesci” jer oni nisu isključiva osobina te kulturne skupine.

nome tekstu zbunjujućega naslova obrađuju se dvije vrste nalaza ranoga srednjeg vijeka s područja današnje Dalmacije. Jedna su već spomenuti polukružni srebrni i brončani privjesci, a druga jezičac tipa Hohenberg. Prilikom prve objave toga jezičca, kao mjesto nalaza najprije mu je navedena Biskupija-Crkvina²⁸, a potom Bribirska glavica²⁹. Argumenti za ovu promjenu donose se u bilj. 9 u tekstu Petrinčeve, a kao glavni razlog navode se podaci iz Marunovih dnevnika. Iz njih se, međutim, nikako ne može razumjeti da se tu uistinu radi o spomenutom jezičcu tipa Hohenberg³⁰. Drugi argument za tu promjenu je navodno "jedna fotografija iz Arhiva Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika" koja u tekstu Petrinčeve, na žalost, nije donijeta, pa nam nakon svega ostaje vjerovati autorici. Držimo da je to metodološki propust u koncipiranju spomenutoga članka, a navodimo ga jer se u posljednje vrijeme u hrvatskoj stručnoj literaturi sve se češće donose takvi podatci koji po sistemu "rekla-kazala" mijenjaju prethodne spoznaje o položaju i okolnostima nalaza važnih arheoloških predmeta. Predzadnji takav primjer je opet kod Petrinčeve, kada su brončane pozlaćene ostruge iz sarkofaga u mauzoleju ispred crkve Sv. Marije u Biskupiji (tzv. "kneževski grob mladića") premještene u Morpolaču gdje su, navodno, nađene u grobu uz keramičku posudu (!?)³¹. Mislimo da ovako važne promjene nije primjereno donositi samo prema tuđim usmenim podacima. Svaki takav novi ili drugačiji podatak, osim autorske interpretacije, trebao bi biti i dokazan faksimilom izvornih dokumenata na kojima se temelji, približno onako kako smo to mi napravili kada smo razmatrali okolnosti i položaj nalaza ranoslavenske (ili ranobizantske) brončane lavolike matrice iz ant. *Aequuma* (danas Čitluk kod Sinja)³².

O spomenutim polukružnim privjescima koji su druga kategorija nalaza u njenom članku, Petrinčeva nije rekla ništa novoga, nego je listu otprije poznatih takvih predmeta dopunila novopronađenim polukružnim privjeskom iz Velima kod Stankovaca, u šibenskom zaleđu, kojega je prije nekoliko godina pronašao R. Jurić.

Do sada poznatim, a nepubliciranim primjercima treba, međutim, dodati i još jedan iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu kojega je 1907. godine tome muzeju poklonio T. Ippen (Sl. 2)³³.

²⁸ Petrinc, u: *Hrvati i Karolinzi*, kat. br. IV, 90.

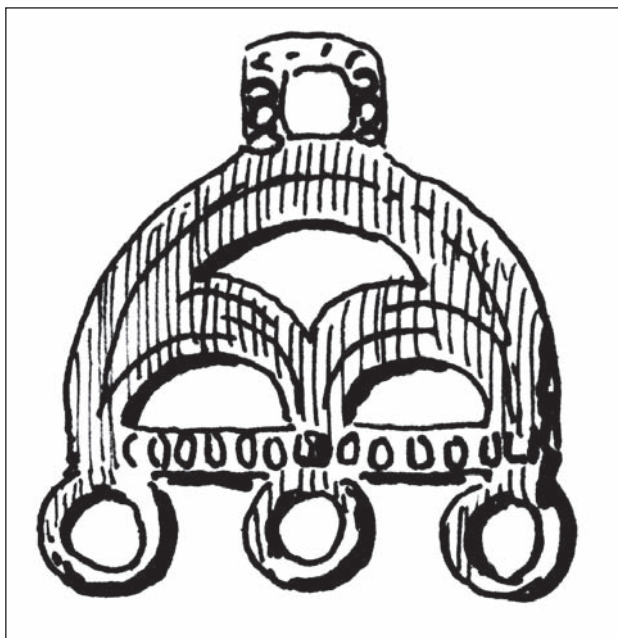
²⁹ Petrinc 2008, 81-82.

³⁰ Marun 1998, 143-144

³¹ Petrinc 2006, 27.

³² Usp. Milošević 1990, 117-124.

³³ Zemaljski muzej posjeduje ukupno tri polukružna privjeska koji su pronađeni u grobovima podno kastruma Dalmacë. Na njih nas je svojevremeno kolegijalnim pismom i crtežom upozorila pok. N. Miletić nakon što su bili objavljeni naši radovi o toj problematici. Tada nismo bili upućeni u podatak o tome da su dva od njih bila publicirana u: Ippen 1907, 18-19, Sl. 27. Nedavno smo također bili u prilici usporediti i knjige inventara Zemaljskog muzeja koji sadržavaju podatke o tim nalazima, za što zahvaljujemo kolegi A. Busuladžiću. Tada smo vidjeli da jedan od tih privjesaka iz Ippenove donacije nije objavljen, pa ga dozvolom kolege ovdje donosimo prema crtežu iz knjige inventara (Antička zbirka Zemaljskog muzeja) i to tek kao ilustraciju njegove forme potrebne boljem razumijevanju ovoga teksta.

Sl. 2 Brončani polukružni privjesak iz grobova podno kastruma Dalmacë, danas u Zemaljskom muzeju u Sarajevu (crtež prema knjizi inventara, inv. br. 809).

Grobnu cjelinu sa spomenutim privjeskom iz biritualnog groblja u Velimu, a koje je po svemu vrlo slično onome na Maklinovu brdu u Kašiću, činila je još jedna srebrna naušnica s trima dugačkim privjescima od usukane žice i dvama keramičkim loncima³⁴. Nakon publiciranih izvještaja o tim istraživanjima, nedavno se u literaturi pojavila i tvrdnja da je u grobnoj cjelini u Velimu uz privjesak bila još samo jedna naušnica s petljama i obješenim lančićima, a to je u osnovi drugačiji oblik od onoga koji je uistinu pronađen³⁵. Na to tumačenje Petrinčeve opširnije ćemo se osvrnuti kasnije, a u ovome trenutku tek izričemo našu sumnju da je stvarni nalaz *naušnice s privjescima od dvostruke usukane žice* iz Velima ciljano promjenjen u *tip s obješenim lančićima*, a sve da bi se, s pomoću prikaza takve naušnice na jednoj freski iz crkve S. Maria Antiqua u Rimu, koja je iz polovine 8. stoljeća, pomoglo datiranju polukružnih privjesaka u isto to vrijeme. Arheološki podatak o nalazu iz Velima koji donosi Petrinčeva nije, dakle, točan i ne proizlazi iz Jurićevih izvještaja. Tamo naime stoji, kada je riječ o pronađenim naušnicama, da je u grobovima na tome nalazištu, uz one u obliku običnih karičica, nađeno i

³⁴ Jurić 2004, 201-203; Jurić 2005, 318-319; Jurić 2007, 220-221, Sl. 3, i prema usmenim podacima istraživača R. Jurića, na čemu mu srdačno zahvaljujemo.

³⁵ Petrinec 2007, 79, u bilj. 4 kao dodatni izvor za nalaz takve naušnice navodi se usmeno priopćenje istraživača R. Jurića.

15 primjeraka s trima spiralnim privjescima (tj. s privjescima od dvostruke usukane žice)³⁶. Na ovu podvojenost u interpretaciji nalaza iz grobova u Velimu važno je upozoriti jer u oba slučaja nije riječ o istom tipu naušnica, a vrlo je vjerojatno da one i kronološki u potpunosti ne korespondiraju. Oblik koji navodi Petrinčeva upravo je karakterističan za ranobizantski nakit 6. i 7. stoljeća³⁷, a onaj koji navodi Jurić vjerojatno je nastao nešto kasnije prema takvim prototipovima. Dosada pronađeni primjerci s prostora Dalmacije i Hrvatske, ali i iz šireg okruženja, tek upućuju na pretpostavku da su u učestalijoj upotrebi bile u tijekom 8. i početkom 9. stoljeća. To međutim, još treba istraživati jer se naziru i drugačija rješenja³⁸. Naušnica iz Velima dodatno je zanimljiva jer je jedina među do sada pronađenim primjercima iz grobova s područja današnje Dalmacije koja je izrađena od srebrne žice. To možda može imati utjecaja na buduću raspravu o njenom datiranju, no naše mišljenje o tome ostavljamo za vrijeme kada rezultati istraživanja toga važnoga groblja budu cjelovito objavljeni.

Raspravljajući dalje o polukružnim privjescima, Petrinčeva je, kao i Sokol, bez rasprave negirala naše rezultate postignute pri ponovnoj interpretaciji groba 54 s Maklinova brda koji također sadržava sličan srebrni privjesak. Nije za to koristila nikakve nove arheološke argumente, nego je tek podržala ranija razmišljanja J. Beloševića koji je prvi pisao o tome nalazu. Opravdano ističe činjenicu da bitni dijelovi toga groblja nisu do kraja istraženi i da postignuti rezultati još uvijek nisu cjelovito objavljeni. Naglašava da zbog toga nije moguće donositi zaključke o tome groblju i odnosu pojedinih njegovih djelova (misli prvenstveno na odnos inhumiranih i incineriranih ukopa na lokalitetu). Sve to smo i mi naglasili u našim ranijim tekstovima. Ipak, odmah u idućoj rečenici zaključuje, opet bez ikakve rasprave, da je tu riječ o "običnom jednoslojnom groblju na redove", i malo dalje, da ga treba datirati u vremenski okvir od druge polovine 8. do početka 9. stoljeća. Kako za ta svoja razmišljanja nije imala novih arheoloških podataka, u pomoć je prizvala prikaz sličnoga nakita sa spomenute freske iz crkve S. Maria Antiqua u Rimu, na što je već bio upozorio F. Daim³⁹. Zbog svrsishodnosti, Daimovu crtačku interpretaciju te freske prenosimo i mi u ovome tekstu (Sl. 3, 2). Rimska crkva S. Maria Antiqua starokršćanska je građevina, vjerojatno iz vremena Justina II (564.-578.) kako je to posljednji nastojao dokazati H. Brandenburg⁴⁰.

³⁶ Jurić 2007, 220-221.

³⁷ Nakitna grupa 2.4.e kod Baldini Lippolis, 1999, 95-96.

³⁸ O problemu tog oblika naušnica u ranosrednjovjekovnim grobovima Dalmacije i Hrvatske usp. Gašparac-Gunjača / Milošević 2007.

³⁹ Daim 2000, Sl. 79.

⁴⁰ Brandenburg 2005, 231-232.

Sl. 3 Crtež ženske figure s ranobizantskim nakitom na freski u crkvi S. Maria Antiqua u Rimu: 1. prema: H. P. L'Orange – H. Torpp; 2. prema: F. Daim.

Kasnije je, osobito tijekom 7. i 8. stoljeća, dograđivana i višekratno oslikavana pa se, nakon sustavnih istraživanja pokazala kao prava riznica za proučavanje bizantskoga zidnoga slikarstva toga doba⁴¹. Nama zanimljiva freska je u kapeli Theodotus gdje je na jednoj od fresaka prikazana i porodica koja ju je donirala. Oslikana je tzv. helenističkim stilom bizantskoga slikarstva koji je tijekom druge polovine 8. stoljeća preplavio rimske sakralne gra-

⁴¹ Hubert / Porcher / Vollbach 1968, 112-131; Bertelli 1994, 209-214; Krautheimer 2000, 98-103.

đevine⁴². Razumljivo je stoga da su i svi predstavljeni članovi porodice Theodotus prikazani u odjeći bizantskih karakteristika i s bizantskim nakitom⁴³, pa tako i ženski lik na freski na kojega upozorava F. Daim. Tom liku na kraju lanca o pojasu visi trokraki polumjesečasti (ne polukružni) privjesak, a na uhu naušnica s tri obješena lančića s bisernim završetkom (ne naušnice s privjescima od usukane žice).

Mi mislimo da ta scena s rimske freske nije dovoljna, a ni relevantna za datiranje prikazanih oblika nakita (pogotovu ne onoga koji je pronađen u grobovima na našim stranama) jer je poznato da su slikari tijekom srednjega vijeka nerijetko posezali za starijim predlošcima kojima bi na različite načine nastojali bolje dočarati ili objasniti ono što su željeli predstaviti. Kada je riječ konkretno o naušnicama s obješenim lančićima koji završavaju biserima, takvo naše mišljenje dobro potvrđuje i jedan drugi njihov prikaz koji je izveden na jednome tekstilnome fragmentu koji je iz druge polovine 6. stoljeća, a danas se nalazi u zbirci Dumbarton Oaks-a u Washingtonu (Sl. 4)⁴⁴. Riječ je o upotrebnom komadu tekstila na kojemu je portret *Hestie Polyolbos*, zbog čega je nužno da je prikaz na njemu realističan, kako u karakternim crtama lica, tako i u suvremenom prikazu odjeće i nakita kojega nosi. Na pojavu da se stariji oblici nakita, odjeće, oružja i sl. upotrebljavaju na mlađim freskama već smo upozoravali kada smo ranobizantske oblike ratničke opreme i oružja 6. i 7. stoljeća prepoznavali na kasnobizantskim freskama u makedonskim crkvama 14. stoljeća⁴⁵. Istim slijedom razmišljanja pretpostavljamo da su bizantski slikari iz druge polovine 8. stoljeća, koristeći starije (radioničke) predloške, svoje likove na freski u Rimu dodatno, shematski uresili oblicima nakita koji su im izgledom i oblikom bili bliskiji, vjerojatno dekorativniji, pa i kulturno prepoznatljiviji.

Dokazivo je to i dosadašnjim arheološkim nalazima, pri čemu nakitne oblike kakvi su naslikani na freski u Rimu ne nalazimo u doba kada su oni naslikani, nego samo među ranobizantskim nakitom iz druge polovine 6. i 7. stoljeća, a jednako ih, vidjeli smo, datira i prikaz na tekstilu iz Washingtona. Od brojnih primjera takvoga luksuznoga nakita koji su do sada pronađeni u mediteranskom bazenu, upozoravamo tek na trokraki polumjesečasti privjesak na lancu koji je dio blaga iz Mitilene s otoka Lesbosa (Sl. 5), a koji je potpuno usporediv s prikazom na freski iz Rima. Depo je datiran novcem careva Foke i Heraklija u prvu polovinu 7. stoljeća⁴⁶. Tipološki zanimljivi predlošci za ovakve privjeske su i vrlo slični oblici naušnica kakve su također pronađene na većem broju mediteranskih nalazišta⁴⁷.

⁴² Krautheimer 2000, 104.

⁴³ Uz to, i donatorska porodica Theodotus vjerojatno je bizantskog porijekla jer je to ime uobičajeno upravo za istočna mediteranska područja.

⁴⁴ Usp. Stolz 2006, 547, Taf. 10/4.

⁴⁵ Milošević 1987, bilj. 64.

⁴⁶ Baldini Lippolis 1999, Sl. 14, 37.

⁴⁷ Baldini Lippolis 1999, 99, njen tip 2.II.5.c.

Sl. 4 Hestia Polyolbos na fragmentu vunenoga tekstila s naušnicama s obješenim lančićima koji završavaju biserima iz zbirke Dumbarton Oaks-a u Washingtonu, druga polovica 6. stoljeća (prema: Y. Stolz).

Sl. 5 Blago iz Mitilene na Lezbosu, prva polovica 7. stoljeća (prema I. Baldini Lippolis). Zlatni pojas s polumjesečastim trokrakim privjeskom (u donjem desnom uglu) potpuno je usporediv s onim koji je naslikan na freski u Rimu.

I one u pravilu pripadaju ranobizantskom zlatarstvu druge polovine 6. i 7. stoljeća⁴⁸, dok na našim lokalitetima kao oblik još nisu pronađene. Iz nalazišta s arheološkim kontekstom, naušnice s istim takvim privjeskom otkopane su npr. u grobovima uz temelje crkve Nostra Signora di Mesomundu u mjestu Siligo na Sardiniji uz raskošnu ranobizantsku kopču “U-tipa” (druga polovina 6. – 7. stoljeće) i u grobovima u mjestu Dolianova (Sl. 6), također na Sardiniji, u kontekstu nalaza iz kraja 6. i početka 7. stoljeća.

Pored navedenih naušnica s tipološki ujednačenim trokrakim polumjesečastim privjeskom, ranobizantsko zlatarstvo poznaje još nekoliko sličnih nakitnih formi koje su s njima načelno usporedive, a koje smo mi u ovome tekstu prikazali u izboru na Sl. 6. U pravilu su datirane u drugu polovinu 6., u 7. i sam početak 8. stoljeća⁴⁹. One, međutim, nisu izravno povezane sa zadaćom ovog našeg priloga, no na njih skrećemo pozornost jer ih je nedavno u arheološkoj literaturi iskoristio na neadekvatan način Đ. Janković raspravljajući o polukružnim brončanim privjescima “komanskog” obilježja⁵⁰. U tome svome tekstu trudi se dokazati da su ti privjesci imali isključivo nakitnu funkciju, pa ih tendenciozno, između ostaloga, poistovjećuje i s navedenim luksuznim ranobizantskim naušnicama.

To je napravio da bi postigao daleko veću rasprostranjenost polukružnih brončanih privjesaka negoli ona uistinu jest, a sve da bi ih tipološki i kulturno uopćio, umanjujući na taj način njihovu izvornu i iznimnu pojavu na relativno uskome zemljopisnome području istočnojadranske obale. Ovdje još treba primijetiti da naušnice sa sličnim privjescima kakve su ove ranobizantske poznaju i Istočni Goti⁵¹, no Janković ih je ciljano izostavio jer ničim ne bi mogao opravdati njihovo uvrštavanje u raspravu, a da bi objasnio problem “komanske kulture” kako ga on želi vidjeti. To je, dakako, u skladu i s njegovom znanstvenom arogancijom koju u knjizi dosljedno prakticira, a također i s političkom pozadinom knjige koju si je odredio.

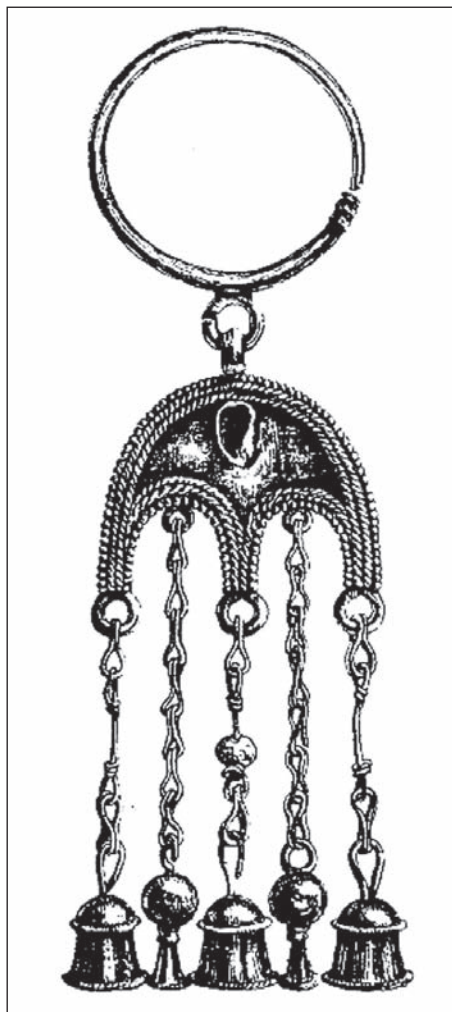
Netom raspravljani trokraki polumjesečasti, tipološki ujednačeni privjesci kakve u identičnim formama nalazimo na ranobizantskom nakitu i na nešto mlađoj freski u Rimu nemaju, dakle, ničeg zajedničkoga sa spomenutim polukružnim privjescima kakvi su iskopani u kasnoantičkim i rano-srednjovjekovnim grobovima duž istočnojadranske obale i neposrednog joj zaleđa. To donekle uočava i Petrinec pa navodi da je na rimskoj freski po-

⁴⁸ Za te nalaze usp. Riemer 2000, 469-470, Taf. 108/1-2 – za Siligo i 484-485, Taf. 115/2-3 – za Dolianovu. Naušnice s ovakvim trokrakim polumjesečastim privjeskom prisutne su i u nakitnom repertoaru Istočnih Gota iz kraja 4. i ranoga 5. stoljeća (usp. Ross 2005, 117-119, Pl. G, Pl. LXXXII/166, F), no te izlaze iz okvira ove naše rasprave.

⁴⁹ Usp. Baldini Lippolis 1999, 98-99; Stolz 2006, 560, 563, Taf. 21/4, 23/3, 25/1. Slični polumjesečasti trokraki privjesci prisutni su i na ženskom nakitu 8. i 9. stoljeća na području zapadne Panonije i srednjega Podunavlja, i to u grupi nakitnih predmeta koji u cjelini odaju jake bizantske utjecaje (usp.: Dekan 1976, sl. 153-159; Szöke 1992, Taf. 1/116; 3/190; Szöke 2000, 496, Taf. 13).

⁵⁰ Usp. Janković 2007, 198-199.

⁵¹ Npr. dio su poznate ostave zlatnog nakita iz Domagnana u Republici San Marino, usp. *I Goti* 1994, 194-200.

Sl. 6 Zlatna nušnica s trokrakim polumjesečastim privjeskom iz groba u mjestu Dolianova na Sardiniji, kraj 6. početak 7. stoljeća (prema: I. Baldini Lippolis).

lukružni privjesak prikazan shematski, a to upućuje na činjenicu da nije u potpunosti uvjerena u točnost svoga mišljenja, te da je u tome dijelu spremna na improvizaciju. To se, primjerice, nije dogodilo kada je na drugome liku s iste freske u okovu pojasnoga jezička, vrlo rasprostranjenog i čestog “U” tipa, prepoznala upravo tip Hohenberg, kao da je riječ o “kataloškom predlošku”. Taj, dakle, nije shematski prikazan.

Osim što se polukružni privjesci svojom osnovnom formom razlikuju od upravo opisanih polumjesečastih trokrakih ranobizantskih oblika, vjerojatno im je drugačija i izvorna funkcija. Pretpostavlja se, naime, da prvotna svrha polukružnih privjesaka nije primarno dekorativna, nego praktična i

funkcionalna jer su na njih, kroz niz alkica u donjoj zoni, bili obješeni različiti, vjerojatno upotrebnici predmeti⁵². Tu pretpostavku, koju podržava većina istraživača, još nije moguće dokazati jer ih je mali broj pronađen kao rezultat arheoloških iskopavanja, a niti jedan s privjescima na donjem dijelu.

Pretpostavljamo da im funkcionalnost treba tumačiti na sličan način kako to pokazuju znatno kasniji, a za našu prigodu samo ilustrativni, slični srednjovjekovni nakitni oblici kakvi su pronađeni u kurganima kod istočnih Slavena i sjevernih ugro-finskih plemena (Sl. 8, 2. 3)⁵³, a kojima je vjerojatno davno tipološko izvoriste u tamošnjim vrlo sličnim oblicima iz 5. stoljeća (Sl. 9)⁵⁴. Tim nakitnim vrstama 12.-13. stoljeća iz prostranstava u poriječjima velikih ruskih rijeka, posebno Volge (Sl. 7, 4)⁵⁵, vrlo je sličan i jedan, za balkanske prostore tipološki jedinstven primjerak naušnice iz Makedonije (Sl. 8, 1)⁵⁶. Nalaz je vremenski neodređen jer potječe iz grobova koji su bili raskopani prije istraživanja⁵⁷. Obješene tanke romboidne pločice ("trepetaljke") kakve vise na tome primjerku, u nakitu Makedonije karakteristične su za horizont grobova kasnoga srednjega vijeka i turskoga razdoblja⁵⁸. Ta naušnica, dakle, ni kulturno ni vremenski ne pripada u kategoriju nalaza "komanskog" obilježja, a ovdje na nju skrećemo pozornost jer je nedavno u literaturi upravo tako okarakterizirana. S njom se još nastoji i dokazati da su brončani polukružni privjesci "komanskog" obilježja upotrebljavani isključivo kao nakitni oblici, tj. naušnice⁵⁹, a što se dosadašnjim nalazima ne može dokazati. Takvo objašnjenje teško je prihvatiti i stoga jer su za nošenje na uhu nepraktični, s obzirom na to da su preveliki i preteški⁶⁰.

Pored prije spomenutih ranobizantskih nakitnih oblika koji imaju karakteristični trokraki polumjesečasti privjesak (Sl. 5 i 6), a koji su znatno bliži izvornome i arheološki dokazivome predlošku s rimske freske (Sl. 3), u istu kronološku i kulturnu grupu spadaju i različiti oblici naušnica kojima na donjem dijelu karičice vise lančići koji završavaju biserom (Sl. 10). I one su upravo karakteristične za ranobizantske nakitne forme druge polovine 6. i 7. stoljeća, pa njihovu pojavu na freski u crkvi S. Maria Antiqua treba tumačiti na isti način, dakle kao zakašnjelo prikazivanje prema starijim radioničkim predlošcima⁶¹.

⁵² Činjenica je da su na nekim polukružnim privjescima alkice u donjem nizu izlizane dugotrajnom upotrebom (usp. Milošević 1989, T. I, II), pa se opravdano može pretpostaviti da je na njih nešto (teže) bilo obješeno.

⁵³ Sedov 1982, 267-268, T. 77/6, 78/5.

⁵⁴ Usp. Merovingerzeit 2007, 346, 350.

⁵⁵ Sedov 1982, 194, T. LX/1-3.

⁵⁶ Maneva 1992, 211, T. 30/68-3.

⁵⁷ Maneva 1992, 211.

⁵⁸ Maneva 1992, 62.

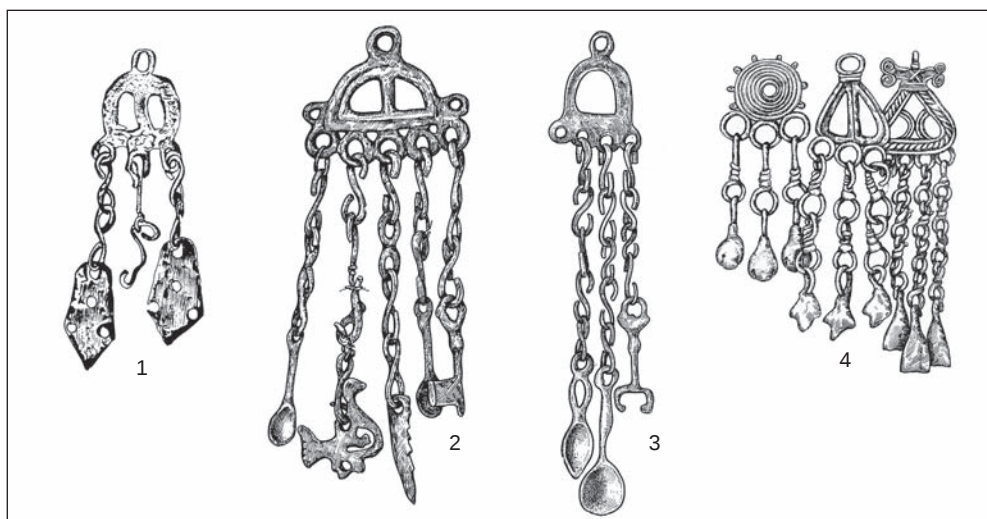
⁵⁹ Janković 2007, 199.

⁶⁰ Dva primjerka iz Dalmacije koja su pronađena tijekom arheoloških iskopavanja bila su u predjelu prsiju i pojasa. Za privjesak iz Velima usp. Jurić 2007, Sl. 3, a za onaj iz Kašića s položaja Maklinovo brdo usp. Belošević 1980, 44-46, 93.

⁶¹ Prema Baldini Lippolis 1999, 95-96, rekli smo, takve naušnice razvrstane su u tip 2.4.e. O svemu tome ponešto smo već napisali.

Sl. 7 Zlatne ranobizantske naušnice iz druge polovice 6. i 7. stoljeća:
a. Cleveland Museum of Art – Cleveland; b. Freer Gallery of Art – Washington;
c. British Museum – London (prema: Y. Stolz).

Sl. 8 1. Kasnosrednjovjekovna naušnica iz Prilepa (prema: E. Maneva);
2-4. Specifični nakitni oblici istočnih Slavena i ugro-finskih plemena,
11.-13. stoljeće (prema: V. V. Sedov).

Sl. 9 *Okrugla brončana spona i dva dodatka za odjeću s privjescima iz grobova 5. stoljeća u Rusiji (prema: Merowingerzeit 2007.).*

U više puta citiranom tekstu Petrinčeve još je nekoliko dvojbenih opservacija. Tako npr. u činjenici da je na ženskoj osobi na freski iz Rima naslikan privjesak na pojasu i samo jedna naušnica na desnom uhu⁶² Petrinčeva vidi podudarnost s arheološkim nalazom iz Velima gdje je u grobu isto tako nađena jedna slična naušnica i jedan sličan privjesak. Izvodi iz toga dalekosežan zaključak o podudarnosti “načina nošenja privjeska i naušnice” u Rimu i Velimu polovinom 8. stoljeća⁶³.

Slijedeći, međutim, takva razmišljanja zaključci se mogu izvoditi do neslučenih razmjera, uglavnom bez ikakvoga oslonca na osnovne postulate arheološke znanosti. Tako bi npr., prateći takav misaoni trag, bilo dobro upozoriti Petrinčevu da je zaboravila primijetiti da na drugome liku s iste freske u Rimu, na jednoj figuri dječaka, stoji pojas na kojemu su viseći kožni dijelovi od kojih samo jedan završava metalnim okovom, a koji je ona, slijedeći F.

⁶² Interpretacija u Petrincec 2007, 80 (prema crtežu kojega donosi F. Daim) zanemaruje činjenicu da je freska s lijeve strane glave potpuno oštećena, a ne uvažava se ni podatak o starijoj crtačkoj interpretaciji iste ženske figure s freske iz crkve S. Maria Antiqua u Rimu (Sl. 2. 1) na kojoj se naušnica djelomično vidi i na drugom uhu (usp. L'Orange / Torpp 1979, 86-87, Sl. 37). Također smo već pokazali da i ženska osoba na našoj Sl. 3 nosi par takvih naušnica, na svakom uhu po jednu.

⁶³ Petrincec 2007, 80.

Sl. 10 Zlatne naušnice iz Egipta s obješenim lančićima koji završavaju biserima:
a. 6. stoljeće (prema: I. Baldini Lippolis); b. 6.-7. stoljeće (prema: G. Zahlhaas).

Daima, protumačila kao tip Hohenberg⁶⁴. Kako je na Bribiru također nađen samo jedan jezičac istoga tipa, razmišljajući načinom Petrinčeve, također bi bilo logično izvesti i zaključak o podudarnosti “načina nošenja takvih poja-snih jezičaca” u Rimu i na Bribiru u to doba. No, ona zna i za puno složeniju

⁶⁴ Dobro je ovdje upozoriti na činjenicu da jezičac na pojasu dječaka ima jednostavni “U” oblik kakav je u različitim izvedbama uobičajen i najčešći u materijalnoj ostavštini poglavito kasnoantičkoga, ranobizantskoga i ranosrednjovjekovnoga doba. Stoga nam se njegovo određenje kao tip Hohenberg čini presmionim i sa strane Daima i Petrinčeve jer je to utvrđeno prema autorskom crtežu koji donosi F. Daim, a taj je nastao prema interpretaciji podataka koje pruža inače ne osobito dobro sačuvana freska.

već spomenutu pojasnu garnituru iz Hohenberga u Austriji koja ima više istih takvih jezičaka, pa je od toga odustala. Ovakav način postizanja znanstvenih rezultata, dakako, nema previše smisla. Međutim, kad bi ga i bilo, mogla bi se onda postavljati i druga pitanja, na primjer, tko je u Rimu, a tko u Velimu i na Bribiru nosio takvu stilski, pa onda kulturno i etnički prepoznatljivu odjeću i na njoj iste takve nakitne oblike? Jesu li to na onodobnim prostorima istočnojadranske obale, na primjer, bili romanski starosjeditelji ili novodoseljeno slavensko stanovništvo? Kako odrediti i prepoznati jedne, a kako druge? Mislimo da su to neka od važnih pitanja na koja samo arheologija može dati prihvatljiv odgovor. Svakako ih stoga nije dobro do kraja relativizirati i raspravu o njima završiti na način kako je to napravljeno u tekstu Petrinčeve⁶⁵ jer takvi paušalni zaključci remete i negiraju samu bit arheološke struke. Nije, naime, ni metodološki ispravno, ni vjerojatno, a ni moguće da pojedini nakitni oblici, koji su svojstveni isključivo jednoj kulturnoj skupini ili jednome etniku, nisu u velikoj većini slučajeva relevantni za prepoznavanje i kulturno određenje te skupine ili etnika, kako to u svome tekstu nastoji ustvrditi Petrinec. Prihvaćanjem njenoga načina razmišljanja, primjerice, ne bi bilo moguće utvrditi da li su na freski u crkvi S. Maria Antiqua u Rimu prikazani npr. pripadnici romanske, germanske, slavenske, avarske ili koje druge populacije, premda su svi naslikani likovi odjeveni u bizantsku odjeću i urešeni bizantskim nakitom, a i ime Theodotus je toga porijekla. Upitno bi, također, prema njenom načinu razmišljanja, bilo i Gotima npr. pripisati grobove u kojima su nađene gotske kopče ili Langobardima one u kojima su bile langobardske fibule itd. Isto se dakako, odnosi i na nositelje priloga u spomenutim grobovima 7. stoljeća s Maklinova brda i iz Velima gdje su pronađeni materijalni ostaci jasne kasnoantičke i ranobizantske provenijencije koji ih kulturno, pa onda vjerojatno i etnički određuju. Samo zbog sebi svojstvenoga načina domišljanja Petrinec se je dovela u mogućnost neosnovano ih pripisati Hrvatima i proizvoljno datirati u drugu polovinu 8. stoljeća.

Summary

Again on the findings of “komani” type in Dalmatia

The author discusses the attached views of V. Sokol and M. Petrinec who recently commented in his writings on his thoughts on the origin and nature of the findings “komani” type in the wider area of East Coast. Warns wrongly interpreted the data for the study of this problem provides one fresco in Rome, and which served Petrinec.

⁶⁵ Petrinec 2007, 82.

Literatura

- Aisa, M. G. / Corado, M. / De Vingo, P.* 2003, Note preliminari sul sepolcreto altomedievale di Cropani (CZ) – località Basilicata: i materiali rinvenuti nelle sepolture, Atti del III Congresso Nazionale di Archeologia Medievale – Salerno ottobre 2003, I-II, (ur. R. Fiorillo / P. Peduto), Firenze 2003, 741-746.
- Anamali, S. / Spahiu, H.* 1988, Stoli arbërore, Tirana 1988.
- Andrae, R.* 1973, Mosaikaugenperlen – Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa, Acta Praehistorica et Archaeologica, 4/1973, Berlin 1975, 101-198.
- Baldini Lippolis, I.* 1999, L'oreficeria nell'Impero di Constantinopoli tra IV e VII secolo, Bari 1999.
- Belošević, J.* 1974, Über einige Besonderheiten in der Entwicklung der Keramik auf dem Gebiet Dalmatiens, Balcanoslavica, 3, Beograd 1974, 161-181.
- Belošević, J.* 1980, Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća, Zagreb 1980.
- Bertelli, C.* 1994, La pittura medievale a Roma e nel Lazio, u: La pittura in Italia, Milano 1994, 206-242.
- Bolta, L.* 1981, Rifnik pri Šentjurju. Poznoantična naselbina in grobišče. Ljubljana 1981.
- Brandenburg, H.* 2005, Die Frühchristlichen Kirchen in Rom, Milano 2005.
- Burger, A. Sz.* 1979, Das spätrömische Gräberfeld von Somogyuszil, Budapest 1979.
- Cetinić, Ž.* 1998, Stranče – Gorica starohrvatsko groblje, Rijeka 1998.
- Daim, F.* 2000, "Bizantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts, in Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. u: Monographien aus Frühgeschichtliche und Mittelalterarchäologie, 7, Innsbruck 2000, 77-204.
- Dekan, J.* 1976, Vel'ká Morava. Doba a umenie, Bratislava 1976.
- Die Welt von Byzanz. Europas Östliches Erbe. (ur. F. Daim), München 2004.
- Friesinger, H.* 1977, Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich, I-II, Mitteilungen der Prahistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Bd. XVII-XVIII/1975-1977, Wien 1977.
- Gašparac-Gunjača, V. / Milošević, A.* 2007, Dva zanimljiva srednjovjekovna grobna nalaza iz okolice Sinja / Zwei neue interessante Gräbfunde aus der Umgebung von Sinj, Prilozi Instituta za arheologiju, 24, Zagreb 2007, 443-452.
- Gunjača, S.* 1953, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950., Ljetopis JAZU, 57, Zagreb 1953, 9-49.
- Hrvati i Karolinzi. Katalog, (ur. A. Milošević), Split 2000.
- Hubert, J. / Porcher, J. / Vollbach, W. F.* 1968, L'Europa delle invasioni Barbariche, Milano 1968.
- I Goti, (ur. V. Bierbrauer / O. von Hessen / E. A. Arslan), Milano 1994.
- Ippen, T.* 1907, Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien, Wissenschaftliche Mittheilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, 10, Sarajevo 1907, 3-69.
- Ivanišević, V.* 2009, Nekropole iz epohe seobe naroda u Singidunumu, Beograd 2009.
- Janković, Đ.* 2007, Srpsko pomorje od 7. do 10. stoleća, Beograd 2007.
- Jelovina, D.* 1976, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine, Split 1976.

- Jeremić, M.* 1995, Balajnac – agglomération protobyzantine fortifiée, *Antiquité tardive*, 3, Brepols Publishers 1995, 193-207.
- Jovanović, V. / Vuksanović, Lj.* 1981, Maticane – Nécropole sud-slave de X^e et XIe siècle, *Inventaria archaeologica*, 25 (Y 239-248), Priština 1981.
- Jurić, R.* 2004, Velim – Velištak, *Hrvatski arheološki godišnjak* 1, Zagreb 2004, 210-203.
- Jurić, R.* 2005, Velim – Velištak, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb 2005, 318-319.
- Jurić, R.* 2007, Ranosrednjovjekovno groblje u Velimu kod Benkovca, *Diadora* 22, Zadar 2007, 217-234.
- Katičić, R.* 1998, *Litterarum studia*, Zagreb 1998.
- Korošec, P.* 1979, Zgodnjosrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, *Dela SAZU*, 22/1-2, Ljubljana 1979.
- Krautheimer, R.* 2000, Rome. Profile of a City, 312-1308, Princeton University Press 2000.
- L'Orange, H. P. / Torpp, H.* 1979, Il Tempietto longobardo di Cividale. La scultura in stucco e in pietra del Tempietto di Cividale, Roma 1979.
- Maneva, E.* 1992, Srednovekoven nakit od Makedonija, *Skopje* 1992.
- Marun, L.* 1998, *Starinarski dnevnici*, Split 1998.
- Marušić, B.* 1962, Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih vrata ispod Buzeta u Istri, *Arheološki radovi i rasprave*, 2, Zagreb, 1962, 453-469.
- Marušić, B.* 1966, Tri ranosrednjovjekovna nalazišta iz Istre, *Jadranski zbornik* VI, Rijeka – Pula 1966, 275-294.
- Merowingerzeit – Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts, (ur. W. Menghin) Berlin 2007.
- Milošević, A.* 1987, Ranosrednjovjekovna bojna sjekira iz Vedrina kod Trilja i drugi nalazi sjekira tog vremena na području Hrvatske, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. 20, Zagreb 1987, 107-128.
- Milošević, A.* 1989, Komanski elementi i pitanje kasnoantičkoga kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Diadora*, 11, Zadar 1989, 347-362.
- Milošević, A.* 1990, Mjesto nalaza i porijeklo ranosrednjovjekovne brončane matrice u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Veritatem dies aperit, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 83, Split 1990, 117-124.
- Milošević, A.* 1995, Komanski elementi i pitanje kasnoantičkog kontinuiteta u materijalnoj kulturi ranosrednjovjekovne Dalmacije, *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1995, 97-104, 272-275.
- Milošević, A.* 1995, Die spätantike territoriale und kulturelle Kontinuität in der frühmittelalterlichen Cetinagegend, *Hortus artium medievalium*, 1, Zagreb – Motovun 1995, 169-175.
- Milošević, A.* 1996, O kontinuitetu kasnoantičkih proizvoda u materijalnoj kulturi ranoga srednjeg vijeka na prostoru Dalmacije, u: *Rađanje prvoga hrvatskoga kulturnoga pejzaža*, Zagreb 1996, 37-41.
- Milošević, A.* 2006, Nekoliko primjera kasnoantičkih bojnih sjekira iz Sinjskoga polja, *Histria antiqua*, 14, Pula 2006, 65-70.
- Milošević, A.* 2008, Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolicu Sinja / La problematica delle croci incise sulle lastre di rivestimento delle tombe medievali nell'area di Signa, *Dubrovnik – Split* 2008.

- Nowotny, E.* 2005, Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Hohenberg, Steiermark – mit Exkursen zur historischen und archäologischen Situation im Ostalpenraum, *Archaeologia Austriaca*, 89, Wien 2005, 177-250.
- Petrinec, M.* 2003, Grob 29 na Crkvini u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 30, Split 2003, 159-175.
- Petrinec, M.* 2006, Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 33, Split 2006, 21-36.
- Petrinec, M.* 2007, "Komanski privjesci" i pojasni jezičac s Bribirske glavice, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. 3, sv. 34, Split 2007, 79-87.
- Piletić, D.* 1971, Rimsko oružje s teritorija gornje Mezije, *Vesnik Vojnog muzeja*, 17, Beograd 1971, 7-40.
- Poulik, J.* 1948, *Staroslovanská Morava*, Praha 1948.
- Riemer, E.* 2000, Romanische Grabfunde des 5.-8. Jahrhunderts in Italien, u: *Internationale Archäologie*, Bd. 57, Bonn 2000.
- Rapanić, Ž.* 1980, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 74, Split 1980, 189-213.
- Ross, M. C.* 2005, *Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Vol. 2, Washington 2005.
- Sedov, V. V.* 1982, *Vostočnije slavjane v VI-XIII v v. Moskva* 1982.
- Sokol, V.* 2006, *Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština od Jadrana do Save*, Zagreb 2006.
- Stare, V.* 1980, *Kranj – nekropola iz časa preseljavanja ljudstev*, Ljubljana 1980.
- Stolz, Y.* 2006, Eine kaiserliche Insignie? Der Juwelenkragen aus dem sog. Schaftzfund von Assiut, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 53/2, Mainz 2006, 521-603.
- Szöke, B. M.* 1992, Die Beziehungen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck, u: *Awaren Forschungen II*, (ur. F. Daim), Wien 1992, 841-968.
- Szöke, B. M.* 2000, Das Archäologische Bild der Slawen in Südwestungarn, u: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze*, Ljubljana 2000, 477-505.
- Vinski, Z.* 1963, Kasnoantička baština u grobovima ranoga srednjeg vijeka kao činjenica i problem, *Materijali SADJ*, 1, Ljubljana 1963, 101-115.
- Vinski, Z.* 1964, Betrachtungen zur Kontinuitätsfrage des autochtonen romanisierten Ethnikos im 6. und 7. Jahrhundert, u: *Problemi dell' civiltà e dell'economia longobarda*, (zbornik G. P. Bognetti), Milano 1964, 101-116.
- Vinski, Z.* 1967, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 69, Split 1967, 5-86.

O Povelji Kulina bana – *“Bez’ v’sega z’loga primysla”*

Zenaida Karavdić,
Sarajevo

Uvod

8 иМЕ ОЦА И СІНА

Prije tačno 820 godina napisana je i izdata čuvena Povelja Kulina bana. O njoj je, kao o najstarijem sačuvanom pisanom spomeniku na starobosanskom jeziku, objavljen veliki broj tekstova¹. Oni se bave Poveljom s različitih stanovišta, od historijskih, preko filoloških, do čisto lingvističkih – fonetski, morfološki², čak i leksikološki aspekt Povelje uzima se u razmatranje³. Međutim, lingvistički pregledi uglavnom su egzemplarnog tipa – njima se ukazuje na određene aspekte jezika tog vremena, ali nijedan se ne bavi iscrpnom analizom samog jezika Povelje. S obzirom na važnost ovog dokumenta koja mu pripada budući da je najstariji svoje vrste, mislim da je ovakva interpretacija neophodna, posebno zbog toga što je od devedesetih godina Povelja postala naročito popularna i korištena u mnoge, prvenstveno političke svrhe, što je rezultiralo mnogim interpretacijama koje se ne mogu nazvati stručnim ili dovoljno stručnim⁴, a učitavanje novih značenja redovno vodi udaljavanju od

¹ v. Bibliografija u Gošić 1989, 57-59.

² Peco 1989.

³ Vukomanović 1989.

⁴ Ovaj je rad ponukan prvenstveno greškama koje sam uočila samo letimičnim pogledom na neke prijevode Povelje koje sam pronašla na internetu:

http://bs.wikipedia.org/wiki/Povelja_Kulina_bana Citirana na stranicama:

http://www.bosnjakuz.si/index.php?option=com_content&task=view&id=381&Itemid=34

http://www.efs.edu.jonkoping.se/bos_od_kulina_bana.htm,

<http://www.bhuf.org/Default.aspx?cId=ContentList&conId=66&tId=1&mId=0601021007437&langId=ba>,

http://www.bgs.ba/e_knjige1.html; <http://bhstring.net/tuzlauslikama/tuzlarije/oldslike>.

php Citirana na stranici: <http://shmajser.wordpress.com/2008/08/>;

osnovnih, naročito kad ni osnovna nisu čvrsto uspostavljena. Stoga sam odlučila pozabaviti se samim jezikom Povelje, da bih ponudila čisto lingvistički materijal koji se može koristiti i za buduće, ne nužno lingvističke analize.

Analiza

ТАКО МИ БИЖЕ ПОМАГАТИ

Već na prvom koraku pojavio se problem: koji od tri rukopisa Povelje Kulina bana odabrati za analizu? Najautentičnijim se i danas smatra Lenjingradski, odnosno Sankt-Petersburški primjerak Povelje, premda ima i drugačijih mišljenja⁵, ali sva se ona baziraju uglavnom na nelingvističkim, ili bar ne na čisto lingvističkim činjenicama. Osim toga, u literaturi različiti autori različito zovu dva prijevise – npr. onaj koji se u zborniku *Osamsto godina Povelje Kulina bana* daje kao stariji prijevis Josip Vrana zove mlađim prijevism, i obrnuto⁶ (Sl. 3). Amira Turbić-Hadžagić ne imenuje posebno nijedan primjerak, ali daje transkripciju “neoštećenog primjerka”⁷ Povelje iz Dubrovačkog arhiva (Sl. 2), onaj, dakle, koji se u spomenutom zborniku tretira kao mlađi, i transliteraciju Sankt-Petersburškog primjerka (preuzetu od drugih autora), a i Čremošnik, prema priloženoj ilustraciji, također kao “stariji” tretira onaj koji se u zborniku zove “mlađim” prijevism⁸ (Sl. 2). S obzirom na problematičnost određivanja hronologije i autentičnosti ovih triju primjeraka i bez ovoga, ja sam se odlučila za analizu onog teksta koji se najčešće koristi, a to je, prema tradiciji, Lenjingradski, odnosno Sankt-Petersburški primjerak, uz poređenja s ostala dva primjerka, naravno, tamo gdje se javljaju razlike.

U analizi ću izostaviti sve primjedbe koje se tiču fonetskih promjena značajnih za historiju jezika, jer su one uglavnom opisane u dosadašnjoj literaturi (možda samo poneki izostavljeni primjer ili neko dodatno objašnjenje) i krenut ću analizu od morfološkog nivoa. Prvo ću opisati oblik svake pojedine riječi (izostavljajući neke nepromjenljive riječi kao što su veznici i prijedlozi jer one nisu ni nerazumljive ni problematične u povelji), i to sljedećim

<http://www.pincom.info/index.php?p=opsirnije&s=6945>,

<http://cafehome.tripod.com/serbdom.ht>,

http://www.hercegbosna.org/ostalo/srp_bosan.htm,

<http://www.odjek.ba/arhiva/12/specijalni%20prilog.pdf>.

Kao što vidimo, jednom objavljen, pogrešan prijevod prenosi se sve dalje i time dovodi u pitanje sve tekstove koji ga koriste, što zorno svjedoči o neophodnosti jedne iscrpne analize koju sam odlučila ponuditi u tekstu koji slijedi.

⁵ v. Čremošnik 1957.

⁶ Da bude još više zbunjuće, na ilustracijama oba zove “stariji prijevis” (Vrana 1955).

⁷ Navodnici su iz razloga što se onaj tekst napisan na papiru kojem nedostaje donji desni ugao ne može nazvati oštećenim u smislu teksta jer je cijeli tekst tu (v. Sl. 3).

⁸ Čremošnik 1957, 214.

redosljedom: oblik iz Povelje, latinična transkripcija, gramatičke kategorije, riječ onako kako se navodi u rječniku⁹, prijevod datog oblika, komentar. U slučaju da se neka riječ javlja u različitim oblicima u tri teksta Povelje, to ću napomenuti (i analizirati) u komentaru i/ili fusnoti (zavisno od “važnosti” te razlike). Nakon toga ću preći na sintaksičke opise sintagmatskih i rečeničnih konstrukcija, i to onim redom kojim se pojavljuju u Povelji, s tim da se neću previše zadržavati na opisu poznatih konstrukcija, naročito onih koje su i danas u upotrebi. Nakon toga ću ponuditi prijevod Povelje na savremeni bosanski jezik, uz leksikološke i stilističke komentare.

S obzirom na to da će se analiza odnositi na sva tri teksta, mislim da je najbolje započeti sa slikama te transkriptom¹⁰. Budući da se moj rad ne bavi osobinama grafema¹¹, to ću se u transkripciji koristiti najpogodnijim znakovima, izostavljajući neke, za morfologiju i sintaksu nebitne detalje¹². To, kao i razmimoilaženja s nekim postojećim transkriptima, razlog je moje odluke da dam svoje transkripcije. Oni su, istina, napravljeni na osnovu fotografija Povelje, a ne neposrednim čitanjem, ali razlike u odnosu na postojeće svakako su uglavnom na nekim slabije čitljivim dijelovima i rezultat su isključivo mog opažanja, a bojim se da se tačan oblik zasigurno ni ne može utvrditi¹³.

⁹ Za imenice: oblik nominativa i genitiva jednine, obilježje gram. kateg. roda; za lične zamjenice: oblik nominativa i genitiva jednine; za pridjevske zamjenice, pridjeve i redne brojeve: oblik nominativa jednine sva tri roda; za glagole: oblik infinitiva, prvo i drugo lice jednine prezenta; za nepromjenjive vrste riječi: vrsta riječi i oblik. S obzirom na to da ne postoji rječnik jezika iz XII st. bit ću prinuđena pretpostaviti neke oblike na osnovu onoga što se zna o njima prema ostalim sačuvanim dokumentima, kao i na temelju samih oblika iz Povelje. Zbog lakše razumljivosti koristit ću se latiničnom transliteracijom.

¹⁰ Iako postoji font bosančice, on je zasnovan na njenim kasnijim verzijama, pa je sličniji originalu font stare ćirilice koji je, usto, i čitljiviji i to je razlog zbog kojeg sam se odlučila za njega.

¹¹ Iako moram primijetiti da je rukopis Sankt-Petersburške Povelje izrazito stiliziran u odnosu na dvije dubrovačke.

¹² Dopuštajući, svakako, da npr. ligatura grafema za *t* i *i* može značiti nešto i u fonetskom smislu i sl.

¹³ Pojedinačne komentare dat ću uz analizu pojedinih riječi.

Transkripcija Sankt-Petersburškog primjerka (A):

Ѹ иѡе оѡца и сѡна : и сѡтаго дѡха · ѡ
бань : во/сѡньски кѡлинь · присезаю
тебѡ кнеже/ крѡвашѸ : и вѡсѡмь
граѡамь : дѡбровѡу/амь · ѡ правь :
приѡтель : быти вамь/ ѡмь селѡ :
и довѡка : и правь гои дръжати/
сь вами : и правѸ : вѡѡрѸ : докола
сьмь живь : вѡ/си дѡбровѡуане :
кире хѡде : по моемѸ владани/ю
: трьгѸюке : годѡ си кто : хѡе
: крѡвати : го/дѡ си кто мине :
правовь вѡровь : и правымь срь/
дѡцемь : дръжати е : безь вѡсакое
злѡди : раз/вѡ цѡ ми кто : да своевь
воловь поклонь : и да имь/ не бѡде
: ѡмь моихь : ѡвѡстѡниковь : силе : и
доколѡ : Ѹ/ мне бѡдѸ : дати имь :
сѡвѡтъ : и помокъ : какоре : и сѡ/
бѡ : коликорѡ моге : безь вѡсега :
зѡлога примь/сла : тако ми бѡже
помагаи : и сѡе сѡто еѡанѡгѡлие ·/
ѡ радѡе : дѡѡкъ бань : писахь сѡю
: книгѸ : повѡловь/ бановь : ѡмь
рожьства : хѡва : тисѸка · и сѡто :
и ѡсмь/ѡдѡсѡтъ : и дѡвѡтъ : лѡтъ :
мѡсѡѡца : авьгѸста :/ Ѹ дѡвѡдѡсѡти
: и дѡвѡты : дѡнь : Ѹсѡѡуѡниѡ : гла/
вѡ : иѡѡана : крѡститѡла ··

¹⁴ Ova se transkripcija ne razlikuje od npr. one date u zborniku Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina (v. Osamsto 1989).

In nomine patris et filii et spiritus sancti amen. Ego banus culinae locum
 comiti Gerualdo et ceteris ragusensibus rectum amicum fore perpetuo et rec-
 tam uoluntatem pacem et amicitiam ueram. et ceteris ragusensibus
 totam terram nostram abulatis mercantibus seu habitantibus et ceteris
 recta fuit et ceteris scientia uera recipere absque ulla datione nisi quod
 sua per uoluntatem in donum dare uoluerit. et apud nos dum fuerit
 manuteneret et ceteris eis plere ut nunc prout ad nos posse
 absque fraude et malo ingenio sic me de adiunget. hec sancti in eu-
 gelia.

У н м л о ц а и к а н с л о р а д х и ж в а н ь
 с ь н ь е и п о д л и н ь п р о с ь а о т е в ь и
 х ь у е г р ь к а ш ь н ь к ь в ь п ь р а д а ь
 у б р о ь у ч а т ь п р а к м и р н ь ф е а ь в ь
 р а ь а ь д ь е с а ь и ь о ь в ь e a ь н ь p a ь k ь
 a p ь k a ь c ь k a n a ь и ь p r o ь k ь p ь a o ь t a
 в ь e ь e ь k ь k ь v ь e n ь p ь o ь k ь t a n ь e n ь
 x o ь d e ь n o ь m o ь m a ь d ь a ь d ь m ь n ь o ь t p ь a ь
 i ь e ь p a ь d ь e n ь e ь r a ь x o ь n ь e ь p ь k ь k a ь t ь p o ь d ь e
 n ь e ь o ь m ь n ь e ь p r a ь d ь o ь n ь f r o ь k ь e n ь p a ь
 m a ь e ь p ь e ь a ь a ь p ь k ь a ь n ь e ь k ь v ь e n
 i ь o ь u ь l ь e ь n ь p a ь u ь k ь f ь o ь a ь k ь i ь t o ь d ь
 t ь o ь n ь o ь v ь e ь l o ь t ь p o ь i ь a ь m ь n ь d a ь n ь
 m ь e ь d ь a ь d ь o ь a ь e ь k ь x ь u ь e ь t ь n ь k ь o ь
 e ь n a ь n ь d o ь i ь o ь a ь f ь o ь m ь e ь v ь u ь a ь d ь a ь
 n ь o ь e ь e ь k ь t ь e n ь n ь o ь m ь e ь e ь s o ь e ь n ь
 e ь v ь k ь o ь a ь k ь o ь r ь m o ь p ь e ь v ь u ь e ь s ь u ь
 a ь o ь r a ь p r ь n ь m ь e ь a ь d ь t a ь i ь o ь m ь e ь n ь
 m a ь p a ь k ь n ь e ь n ь e ь o ь a ь m ь e ь n ь e ь
 t a ь n ь v ь e ь k a ь m ь e ь t ь o ь x ь e ь n ь g o ь i ь c ь n ь
 n o ь e ь l o ь k ь v a ь k o ь k ь a ь t ь p o ь j ь e ь t ь v a ь x ь
 e ь e ь d ь i ь e ь k ь e ь t ь o ь n ь o ь m ь e ь e ь s ь t ь e ь n ь
 e ь v ь e ь r ь a ь f ь t ь m ь e ь s ь p ь e ь v ь e ь d ь o ь t ь
 m a ь v a ь n ь e ь m ь e ь n ь e ь n ь e ь k ь e ь v ь e ь
 m ь k ь e ь v a ь e ь n ь o ь n ь a ь t ь e ь r ь e ь n ь e ь

Sl. 2. Povelja bana Kulina na cijelom papiru,
 Historijski arhiv u Dubrovniku (B) (Osamsto 1989, 9)

Transkripcija dubrovačkog primjerka na oštećenom papiru (C):

Ѹ име ѡца и сѡна и сѡтаго дѡха : ѿ
банѣ бо/сѣньски кѡлинь : присезаю
: тебѣ кнеже/ крѡвашѸ : и всѣмѣ
грагамѣ дѡбровѣуамѣ/ прави
приѣтель быти вамѣ : ѡтсѣль и
довѣ/къ . и правѣ гои дриѡжати сѣ
вами : и правѸ вѣрѸ докола сѡмѣ
живѣ : сѣ всѣми дѡбровѣуами :
кире хѡде по момѸ владанию триѡг/
Ѹюке : годѣ си кѡто хѡке крѣвати
: годѣ си кѡто минѣ : правовѣ
вѣровѣ : и правимѣ сриѣцемѣ/
дриѡжати є безѣ всакоє зѣлѣди :
разѣвѣ уѣ/то ми кѡто да своиовѣ
воловѣ поклонѣ : и да/ имѣ не бѡде
ѡмѣ моихѣ уѣстъниковѣ силѣ : и/
доколѣ Ѹ моєи земли бѡдѸ : дати
имѣ сѣвѣ/ть и помокъ : какорѣ и
сѣбѣ : коликорѣ моге/ безѣ всѣга
зѣлога примисѣлиѣ : тако ми бѡг/
помагаи : и сѣ сѡто єванѡгѣлиє . ѿ
радѡє диѣ/къ банѣ писахѣ сѣю книгѸ
: повѣловѣ банѡ/вѣ : ѡмѣ рошѣства
хѣрьстова : тисѡща/ : и сѣто : и
осѣмѣдѣсѣть : и дѣветѣ/ лѣть :
мѣсѣца авѣгѸста : Ѹ дѣвѣ/адѣсѣти
: и дѣвети дѡнь : Ѹсѣѣ/єниє главѣ
нована крѣсти/тѣла .

¹⁶ Ova se transkripcija ne razlikuje od (pojedinačnih) transkripcija koje daje Vrana (v. Vrana 1955).

Morfološka analiza

ГОДѢ СИ КТО : ХОКЕ : КРѢВАТИ : ГОДѢ СИ КТО МИНЕ

8 име (*u ime*) – akuz. jd. im. *ime, imene/a* n. – u ime

Pošto nemamo sigurnih dokaza za gen. jd. ovih imenica u XII st.¹⁷, to ja ovdje navodim oba moguća oblika.

оца (*oca*) – gen. jd. im. *ot'c, oca* m. – oca

A. Peco¹⁸ smatra da je sekvenca *tc* u ovom periodu već uprošćena jer je evidentno da su se poluglasi izjednačili (teško je reći u korist kojeg jer pisanje *ь* ne mora odgovarati i njegovom izgovoru, nego može biti i pisarski manir, a s obzirom na to da se poluglas kasnije vokalizirao u *a*, vjerovatnije je to ipak bio *ъ*), u tekstu A ima primjera i za razvoj sekundarnog poluglasa (*s'm'* u odnosu na stsl. *(e)sm'*), te gubljenje poluglasa u slaboj poziciji (*kto* u odnosu na stsl. *k'to, knigu* u odnosu na stsl. *k'nigy*¹⁹, *razvě* u odnosu na *raz'vě* u tekstovima B i C, *kneže* umjesto *k'neže*²⁰, *zledi* prema *z'ledi*²¹ u tekstovima B i C, kao i riječi iz istoga korijena u samom tekstu A *z'loga*), tako da bi i prema njemu gen. jd. trebao imati oblik *oca*. Ako pogledamo tekst B i C, ustanovit ćemo da se u njima poluglasi gube manje nego u tekstu A – tamo stoji *k'to, raz'vě, z'ledi*, uz *sm'* u tekstu C – istina, s titlom – što bi onda moglo značiti da se poluglas još uvijek čuva; ipak, i u tekstovima B i C imamo znakove gubljenja poluglasa – *kneže, knigu*, zatim u tekstu B i jedno *kto, roždstva*, a u tekstu C i *otseľ* umjesto *od'seľ*, s izvršenim jednačenjem po zvučnosti, te *roš'stva*, u kojoj se, istina, piše poluglas, ali je također izvršeno jednačenje po zvučnosti (nakon što se izgubilo *d*), što je već dovoljno da posvjedoči gubljenje²². Osim toga, u oba teksta (B i C) imamo razvoj još jednog sekundarnog poluglasa – u riječi *primys'la*, odn. *primis'liě*²³, a pojavu sekundarnih poluglasa izazvalo je upravo gubljenje poluglasa u slaboj poziciji, tako da s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je govoreni oblik ove imenice bez poluglasa, dok prema obliku *sr'cem'* u tekstovima B i C²⁴, uz opaske historičara koji su ustanovili da su povelje pisane u približno isto vrijeme²⁵, te (nepotrebne) title i u tekstu A (koju Vrana tumači pisarevom nepažnjom – hti-

¹⁷ Belić 1972, 28-29.

¹⁸ Peco 1989, 70-72.

¹⁹ Nikolić 1971, 91.

²⁰ isto

²¹ up. i Nikolić 1971, 87.

²² Jednačenje po zvučnosti dešava se tek kad dva konsonanta dođu u neposredan dodir, što znači da između njih definitivno nema poluglasa.

²³ up. Nikolić 1971, 93.

²⁴ Istina, opet s titlom, ali u ovim tekstovima titla je korištena uz svako vokalno *r*, i kada u riječi nije ništa izostavljano: *tr'gujuke, dr'žati* (v. Sl. 2 i 3).

²⁵ v. npr. Vrana 1955, 54.

jući napisati govoreni oblik, on je stavio titlu, ali pošto je na pola riječi morao preći u sljedeći redak, zaboravio je, i napisao “pravilni” oblik²⁶), možemo biti sigurni da je sekvenca *tc* uprošćena u *c*, te da gen. jd. ove imenice glasi upravo ovako.

СІНА (*s(i)na*) – gen. jd. im. *sin*, *sina* m. – *sina*

U sva tri teksta iznad riječi **syna* stoji titla i izostavljen je upravo vokal između *s* i *n* pa je ovdje potrebno opredijeliti se za etimološko *y* ili njegovog nasljednika *i*. Tekst A nudi mogućnost za promjenu *y* > *i* samo iza *k* i *t* – *bos'n'ski*, *kire*, *tisuka*, *d'vadeseti*, pa bi ovdje, prema tome, trebalo očekivati ipak *y*. Međutim, tekst B (pored riječi kao u tekstu A) ima *y* na mjestu na kojem etimološki ne pripada – u instr. mn. l. zamj. za 2. l. – *s'vamy*²⁷, dok je u tekstu C *y* prešlo u *i* na još tri mjesta – u riječima *pravi(m')* i *deveti*, što svodi pojavu *y* na samo 2 mjesta – u riječima *byti* i *primys'liē*, što je sve dovoljno da se pretpostavi da se *y* u ovom periodu potpuno zamijenio s *i* i da je njegovo pisanje samo tradicija²⁸, te da riječ *sin* izgleda upravo ovako.

СІТАГО (*s(ve)tago*) – gen. jd. m. r. odr. vida pridj. *svet*, *sveta*, *sveto* – svetog(a)

Premda je poznato da je nastavak *-ago* u ovo vrijeme u govoru već prešao u *-oga*²⁹, ipak je iznenađujuće što se kao takav javlja u tekstu C kad se zna da je riječ o uvodnoj formuli koja se najsporiје prilagođava govornom jeziku (premda Povelja ima i druge odlike govornog jezika u samoj formuli – *ja* umjesto *az'*, *u ime* umjesto *v'ime*, za razliku od

²⁶ Vrana 1955, 45.

²⁷ v. Hamm 1974, 133.

²⁸ Interesantno je na ovom mjestu uporediti i (gramatički isti – ak. jd. rednog broja m. r.) oblik *devety* koji slijedi odmah iza ovog oblika u tekstu A, što je još jedan dokaz o kolebljivosti vokala *y*. Osim toga, poznato je da se *y* gubio prvo iza velara (Peco 1989, 64), što je i logično. Naime, praslavenski vokalizam bio je izuzetno složen, kao i sistem deklinacija i konjugacija, što dokazuje i njihovo uprošćavanje u svim slavenskim jezicima, i što navodi na vezu između ove dvije grupe – s obzirom na to da je bilo potrebno razlikovati određene oblike od (mnogobrojnih) drugih, bilo je potrebno i postojanje više glasova. Međutim, kad je krenulo morfološko, krenulo je i fonološko uprošćavanje – manji broj oblika zahtijevao je manji broj glasova za razlikovanje. Mislim da presudnu ulogu nisu mogli odigrati vokali u korijenu riječi jer iz podataka koje imamo gotovo da i nije bilo riječi kod kojih su npr. *y* i *i* igrali distinktivnu funkciju, tj. da bi supstitucija jednog vokala drugim izmijenila značenje. Međutim, s oblicima je bilo drugačije – u paradigmi imenica muškog roda, *-i* je označavalo nom. ili vok. mn., a *-y* akuz. ili instr. mn., tako da je njihova funkcija bila distinktivna i opravdavala njihovo postojanje. Međutim, kod imenica m. r. koje su se završavale na velar, postojao je, za razliku od ostalih imenica, još jedan pokazatelj padeža, a to je palatalizacija – u nom. i vok. mn. imamo oblik *bozi*, *vlōci*, *dusi*, a u akuz. i instr. mn. *bogy*, *vlōky*, *duhy* (palatalizacija se nije vršila ispred *y*), pa se time umanjuje značaj opozicije *y* : *i* za distinkciju jer se distinkcija palatal : velar puno bolje opaža u govoru nego distinkcija *y* : *i*, uzevši u obzir još i da su oba visoki, čime (ne)palatalizacija postaje dovoljan pokazatelj padeža. Naravno, samim prestankom djelovanja palatalizacija distinktivna funkcija *y* nestaje i u ostalim slučajevima kada se nađe iza velara, jer nema više nikakvog razloga da se ono ne zamijeni s *i*, pošto *i* više ne palatalizira velar i ne unosi nikakve promjene koje bi utjecale na nerazumljivost.

²⁹ Belić 1972, 148.

kasnijih povelja koje, iako inovativne u samom tekstu, u uvodnim formulama čuvaju *v'* ili *va*, *ot'ca* i *svetago*³⁰)

ДѢХА (*d(u)ha*) – gen. jd. im. *duh'*, *duha* m. – duha

ѣ (*ě* [ja]) – nom. jd. l. zam. za l. l. *ja*, *mene* – ja

Iako se tekstu A za gen. jd. javlja oblik *mne* (premda je na tom mjestu oštećen rukopis, pa se ni ne može sa sigurnošću utvrditi tačan oblik), s obzirom na uobičajeni oblik koji se čuva od praslavenskog do danas, te na oblik iz teksta B³¹, ja i ovdje pretpostavljam *mene*³².

БАНЬ (*banь*) – nom. jd. im. *ban*, *bana* m. – ban

БОСЪНЬСКИ (*bosъnъski*) – nom. jd. m. r. odr. vida pridj. *bos'n'sk(i)*, *bos'n'ska*, *bos'n'sko* – bosanski

U tekstu C ovdje imamo zamjenu poluglasa s *e*, što je utjecaj staroslavenskog jezika. Što se tiče određenosti ovog pridjeva, nemamo pouzdanih podataka da utvrdimo da li je on tad mogao biti i u određenom i u neodređenom vidu, pa sam s toga za nom. jd. pretpostavila oba oblika.

КУЛИНЬ (*Kulinь*) – nom. jd. im. *Kulin*, *Kulina* m. – Kulin

ПРИСЕЗАЮ (*prisezaju*) – 1. l. jd. prez. gl. *prisezati*, *prisezaju*, *prisezaješ* – obećavam

U ovo vrijeme, 1. l. jd. prezenta još čuva stari nastavak (*e* > *u*), dok se u 2. l. jd. krajnje i izgubilo³³.

ТЕБѢ (*tebě*) – dat. jd. l. zam. za 2. l. *ti*, *tebe* – tebi

S obzirom na to da je u tekstu A došlo do zamjene *y* > *i* na dva mjesta poslije *t*, a u tekstu B i na drugim mjestima (v. komentar uz *sina*), kao i na to da je l. zam. za 2. lice veoma frekventna riječ, ovdje sam također pretpostavila oblik s *i* umjesto s *y*.

КНЕЖЕ (*kneže*) – vok. jd. im. *knez*, *kneza* m. – kneže

U ovoj riječi je u sva tri teksta izgubljen poluglas između *k* i *n*³⁴ pa ga ja ne stavljam ni u navod riječi.

КРЪВАШЪ (*Krvašu*) – vok. jd. im. *Krvaš*, *Krvaša* m. – Krvašu

S obzirom na to da je poluglas iza *r* samo način obilježavanja izgovora vokalnog *r*, to ga ja ne stavljam u navod riječi.

ВЪСѢМЬ (*vъsěmь*) – dat. mn. m. r. zam. *v's*, *v'sa*, *v'se* – svim

ГРАДѦМЬ (*gradamь*) – dat. mn. im. *građanin*, *građanina*³⁵ m. – građanima

ДЪБРОВЪЧАМЬ (*Dubrovčamь*) – dat. mn. im. *Dubrovčanin*, *Dubrovčanina* m. – Dubrovčanima

³⁰ up. npr. povelju Stjepana Kotromanića iz 1933. (Miklošič 1858, 89) ili Vladislava Hercegovića iz 1451. (Miklošič 1858, 361).

³¹ U tekstu C ovdje stoji *u moei zemli* (v. komentar uz *u mne*).

³² više o ovom obliku gen. jd. u komentaru nakon *mne*.

³³ poluglas se piše po tradiciji, ali se, sudeći po izostavljanju u nekim riječima i u samoj Povelji (v. komentar uz *oca*), vjerovatno ne izgovara (Belić 1973, 57), pa ga zato ne stavljam ni ovdje ni drugdje u navodima riječi na kraju, kao ni u slaboj poziciji (o jakoj i slaboj poziciji poluglasa v. npr. u: Vuković 1974, 30-32).

³⁴ up. Nikolić 1971, 91.

³⁵ O ovom obliku, kao i o sljedećem, v. Bošković 1985, 44.

правы (*pravu*) – nom. jd. m. r. odr. vida pridj. *prav, prava, pravo* – pravi³⁶
приѣтель (*priětelъ* [prijatelʹ]) – nom. jd. im. *prijatelʹ, prijatela* m. – prijatelj
быти (*byti*) – inf. gl. *biti, budu, budeš* – biti

Iako u tekstu u infinitivu stoji *y*, ja kao pravi oblik pretpostavljam onaj *s i* jer je na osnovu gubljenja *y* u tekstu A i C, a još i više u tekstu B, evidentno da je *y* u ovom periodu već prešlo u *i*.³⁷

вамь (*vamъ*) – dat. mn. l. zam. za 2. l. *ti, tebe* – vam

ѡъ селѣ (*odъ selě*) – pril. *od selě* – odsada³⁸

до вѣка (*do věka*) – pril. *do věka* – zauvijek

U tekstu C na ovom mjestu imamo oblik *do věk'* što bi onda moglo insinuirati vokalizaciju poluglasa u tekstu A, ali vjerovatnije će biti zamjena padeža (odnosno broja) – do koje dolazi i u *v'semi dubrov'čami*, u odnosu na *v'si dubrov'čane* u tekstu A – jer se prve vokalizacije javljaju tek u XIV st.³⁹ Dakle, najvjerovatnije je naprosto riječ o tome da su u pitanju dva priloga – jedan, u tekstu A i C, nastao od gen. jd., i drugi, u tekstu B, nastao od gen. mn.⁴⁰

правь (*pravъ*) – akuz. jd. m. r. neod. vida pridj. *prav, prava, pravo* – pravi

гои (*goi*) – akuz. jd. im. *goj, goja* m. – mir

дръжати (*držati*) – inf. gl. *držati, držu, držiš* – držati

съ вами (*sъ vami*) – instr. mn. l. zam. za 2. l. *ti, tebe* – s vama⁴¹

правѣ (*pravu*) – akuz. jd. ž. r. (ne)odr. vida pridj. *prav, prava, pravo* – pravu

S obzirom na to da su se mnoge asimilacije vezane za određeni vid pridjeva desile već u dohistorijskom periodu⁴², to se ovdje ne može sa sigurnošću, čak ni uz kontekst, utvrditi da li je riječ o određenom ili neodređenom vidu (premda (ne)određenost vida utiče na značenjsku nijansu u ovakvim primjerima).

вѣру (*věru*) – akuz. jd. im. *věra, věre* f. – vjeru

S obzirom na to da se na osnovu drugih dokumenata⁴³, kao i primjera gen. jd. im. ž. r. na *-e* u samoj povelji (*sile, glave*) zaključuje da su se *-a-* i *-ja-* deklinacija imenica ženskog roda svele na samo jednu, s preovladavanjem nastavaka *-ja-* deklinacije kod nas, to ja i ovdje pretpostavljam taj oblik za gen. jd.

до кола (*do kola*) – pril. *dokola* – dokle⁴⁴

самь (*samъ*) – 1. l. jd. prez. pom. gl. *jes'm, jesi* – sam

³⁶ U tekstu C umjesto *y* stoji *i* (ostalo v. u komentaru uz *sina*).

³⁷ v. komentar uz *sina*.

³⁸ U tekstu C ovdje stoji *otseľě*, što svjedoči o gubljenju poluglasa u slaboj poziciji (v. komentar uz *oca*).

³⁹ Vuković 1974, 29.

⁴⁰ O razvoju priloga v. Belić 1972, 248-258.

⁴¹ U tekstu B ovdje imamo (neetimološki) oblik *s y – s vamy* (v. komentar uz *sina*).

⁴² Belić 1972, 151.

⁴³ Belić 1972, 38.

⁴⁴ U tekstu B imamo varijantu *s ě* na kraju, ali izgovorna vrijednost je ista.

U tekstu C na ovom mjestu nema sekundarnog poluglasa – *sm'*, ali postoji titla, što znači da je sekundarni poluglas već razvijen.

живѣ (*živě*) – nom. jd. m. r. neod. vida pridj. *živ*, *živa*, *živo* – živ

вѣси (*věsi*) – nom. mn. m. r. zam. *v's*, *v'sě*, *v'se* – svi

Дубровѣчанѣ (*Dubrovčane*) – nom. mn. im. *Dubrovčanin*, *Dubrovčanina* m. – Dubrovčani

U tekstu C na ovom mjestu stoji *se v'sěmi dubrovčami*, što je oblik instrumentalnala množine (s prijedlogom *se* – s(a) u kojem je poluglas, opet pod utjecajem staroslavenskog, zamijenjen s *e*).⁴⁵

кире (*kire*) – nom. mn. m. r. zam. *ki*, *ka*, *ke*⁴⁶ – koji

ходе (*hode*) – 3. l. mn. prez. glagola *hoditi*, *hođu*, *hodiš* – hodaju

по владанію (*po vladaniju*) – lok. jd. im. *vladanije*, *vladanija* sr. – po zemlji (kojom on vlada)

моѣмѣ (*moemu*) – lok. jd. sr. r. zam. *moj*, *moja*, *moje* – mojoj

U tekstu C ovdje imamo kontrahirani oblik *momu*, svakako bliži govoru jeziku.

трѣгѣуке (*trǣgujke*) – part. prez. akt. mn. gl. *trgovati*, *trguju*, *trguješ* – trgujući

Ovdje postoji dilema da li ovaj oblik nazvati participom ili gl. prilogom sadašnjim, budući da je ovo vrijeme kada particip prezenta aktivnog prelazi ili u pridjeve ili u priloge⁴⁷. Oni participi koji su prešli u priloge već su izgubili deklinaciju i imaju, očito, u ovom vremenu i na ovom prostoru samo nastavak *-e*, stari nastavak za nom. mn. m. r., pa bismo ih mirne duše mogli proglasiti priložima. Ipak, kako pokazuje oblik *moge* nešto niže, još uvijek se čuva kategorija broja, premda ne u izboru nastavka, nego u izboru osnove – množina se, kao u ovom primjeru, tvori uz formant *-uć/eć-*, koji je i prije pripadao množini, dok se jednina tvori dodajući nastavak direktno na osnovu. Zato sam se ja ipak opredijelila za particip, budući da ovaj oblik još uvijek čuva i vezu s imenicom (*trgujke*, s množinskim formantom, i odnosi se na Dubrovčane, dakle na imenicu u množini, dok se *moge*, bez množinskog formanta, odnosi na bana Kulina, dakle na imenicu u jednini). Za kategoriju roda u samoj Povelji nemamo potvrdu, pošto su obje imenice na koje se odnosi particip muškog roda, ali na osnovu ostalih spomenika utvrđeno je da od prvih pisanih spomenika participi ni na koji način nemaju kategoriju roda⁴⁸, pa ga zato ja ovdje ni ne navodim.

⁴⁵ Istina, moglo bi se govoriti i o srednjem rodu pokazne zamjenice *s'* koja u nom. i ak. jd. ima ovaj oblik, ali onda to semantički nema smisla (premda je i semantika ovog instrumentalnala vrlo upitna – v. niže). Osim toga, u samoj Povelji imamo potvrdu da ak. jd. sr. r. ima oblik *sije*, pa to dodatno isključuje mogućnost da je riječ o zamjenici.

⁴⁶ v. Belić 1972, 128.

⁴⁷ Belić 1973, 70.

⁴⁸ Belić 1973, 69.

родѣ (godě) – vezn.⁴⁹ bilo da

си (si) – dat. (jd.) l. zam. za sva lica. *sebe* – (sebi, si)

Premda bi se ova riječ mogla tretirati i kao nom. jd. pok. zamj. *si, sija, sije*, ovdje bi igrala ulogu odnosne zamjenice, a pošto ona nikad nije bila odnosna (u stsl. se kao odnosna javljala *iže*, odn. *ky*, dok u starobosanskom imamo *ki* – v. niže), premda se čak i slaže s upitno-odnosnom zamj. *kto* koja joj slijedi, te u odnosu na primjere koje daje Vrana u svom tekstu (*da si prodaju, svoiov' si dobro h'tenie, pridoh' si, da si hodite, ljubov'nomu si pris'nomu knezu, da si hode, ako si hote iti, da si idu, da si stane, što mi su si ih vlastele obetovali, i svojim' si bratom*⁵⁰, kao i s obzirom na to da je pokazna zamjenica *si* u starobosanskom predstavljala staroslavenizam⁵¹ i danas u dijalektima (osim hrvatskih) predstavlja arhaizam⁵², bit će vjerovatnije da je ovdje ipak riječ o ličnoj zamjenici za sva lica.

U pisanju ove riječi tekstovi A, B i C se razlikuju – dok tekst A daje oblik *kto*, tekst C ima oblik *k'to*, dok tekst B ima jednom *k'to*, a drugi put *kto*. U trećem pojavljivanju tekst A i dalje ima *kto*, dok tekstovi B i C imaju i poluglas⁵³.

кто (kto) – nom. jd. zamj. *kto, koga* – ko

Iako na samom početku imamo oblik *svetago*, ipak oblici *v'sega, z'loga* ukazuju na to da je u ovo vrijeme nastavak za gen. jd. *-oga/ega*, pa i ja pretpostavljam takav genitiv. (Uvodna formula sa *svetago* je već okamenjeni izraz).

хоке (hoke) – 3. l. jd. prez. gl. *htěti, hoću, hoćeš* – hoće

крѣвати (krěvati) – inf. gl. *krěvati, krěvu, krěvaš* – kretati se, boraviti

минѣ (mine) – 3. l. jd. prez. gl. *minuti, minu, mineš* – proći

⁴⁹ Interesantno je primijetiti da “prevodioci” Povelje ovu riječ konstantno tretiraju kao prilog u značenju “gdje” i to od samih početaka – već u mladem prijepisu ona je zamijenjena s *g'dě* – što govori o tome kako je ona već i u to vrijeme bila neobična. Na ovom mjestu moram se osvrnuti na tumačenja Josipa Vrane o ovoj riječi. On navodi izraz iz “isprave Dubrovačke općine bugarskom caru Mihajlu Asenu iz g. 1253. u izrazu *što im je godě* (...) koji odgovara latinskom izrazu *quod eis placet*. U toj istoj ispravi dolazi prilog *godě* i u izrazu *vrěhь koga gode člověka* (...) gdje imade isto značenje kao i u današnjem jeziku. Pored toga mogao je prilog *godě* imati isto značenje kao i *volja*, odn. *ili*, lat. *vel*, što se vidi u ispravi Stjepana Tvrtka Dubrovčanima iz g. 1378., gdje ovaj prilog dolazi u rečenici: *Volja kraljevstvo mi ne svrši i ne opravi višerečenoga i ne plati tržць, godě ne obьvarovati vlad(a)nija, ili nagje nihь некоѣ čteta za onь dohodьkv*(...) (Vrana 1955, 52). Iako se radi o istom sklopu grafema, ovdje su u pitanju zapravo tri različite riječi: u prvom primjeru očito je riječ o glagolu *goditi* u obliku aktivnog participia prezenta (v. Hamm 1970, 178) – što se vidi i iz latinskog prijevoda – dok je u drugom slučaju (koji ni nema ē na kraju!) zaista riječ o prilogu koji je ostao takav i do danas (ali opet nema veze s današnjim prilogom *gdje* kojim ga uglavnom svi prevode!), a tek treći primjer zaista korespondira s Kulinovom poveljom, samo što tu nije riječ o prilogu, nego o vezniku.

⁵⁰ v. Vrana 1955, 53.

⁵¹ Belić 1972, 126.

⁵² Belić 1972, 101.

⁵³ Za dalje v. komentar uz *oca*.

правовъ (*pravovъ*) – instr. jd. ž. r. neodr. vida pridj. *prav, prava, pravo* – pravom

вѣровъ (*věrovъ*) – instr. jd. im. *věra, věre* f. – vjerom

правымъ (*pravymъ*) – instr. jd. sr. r. neodr. vida pridj. *prav, prava, pravo* – pravim⁵⁴

сръдцемъ (*srǫdьcemъ*) – instr. jd. im. *srce, srca* n. – srcem⁵⁵

дръжати (*držati*) – inf. gl. *držati, držu, držiš* – držati

є (*e*) – akuz. mn. l. zam. za 3. l. *on, ona, ono*⁵⁶ – ih

безъ зледи (*bezъ zledi*) – gen. jd. im. *zled, zledi* f. – bez (od)štete⁵⁷

вѣсакое (*věsakoe*) – gen. jd. ž. r. pridj. zamj. *usak, vsaka, usako* – svake

развѣ (*razvě*) – pril. *razvě* – osim⁵⁸

що (*što*) – vezn. *što*⁵⁹

ми (*mi*) – dat. jd. l. zam. za 1. l. *ja, mene* – mi⁶⁰

кто (*kto*) – nom. jed. zam. *kto, koga* – ko

да (*da*) – 3. l. jd. prez. gl. *dati, dam, daš* – da

своемъ (*svoemъ*) – instr. jd. ž. r. prid. zam. *svoj, svoja, svoje* – svojom⁶¹

воловъ (*volovъ*) – instr. jd. im. *vola, vole* f. – voljom

поклонъ (*poklonъ*) – akuz. jd. im. *poklon, poklona* m. – poklon

да не бѣде (*da ne bude*) – 3. l. jd. prez. gl. *byti, budu, budeš* – da ne bude

имъ (*imъ*) – dat. mn. l. zam. za 3. l. *on, ona, ono* – im

ѡъ вѣстьниковъ (*odъ čest'nikovъ*) – gen. mn. im. *č'st'nik', č'st'nika* m. – od časnika

Neuobičajen je ovdje oblik duge množine, iz dva razloga: kao prvo, ovaj formant su dobijale u početku samo jednosložne riječi (i danas je veoma mali broj dvosložnih riječi koje imaju ovaj formant na dvosložnu osnovu – primjeri kao *tigar* – *tigrovi* u množini, nakon ispadanja nepostojanog *a* opet imaju jednosložnu osnovu), i drugo, proces dodavanja formanata u drugim pisanim spomenicima zabilježen je tek u XIV st.⁶², a i danas se još u nekim našim dijalektima čuvaju kratke množine. Svakako treba pretpostaviti da je, zbog evidentnog gubljenja poluglasa, i ova imenica barem dvosložna, ali još uvijek ovaj oblik iznenađuje ovako rano. Međutim, pošto se ispred nje nalaze čak dva signala (pri-

⁵⁴ U tekstu C ovdje imamo *pravim'* (za dalje v. komentar uz *sina*)

⁵⁵ U tekstovima B i C ovdje imamo *sr'cem*, istina, uz titlu, ali koja se pojavljuje iznad (gotovo) svakog vokalnog *r* (za dalje v. komentar uz *oca*).

⁵⁶ v. Belić 1972, 109.

⁵⁷ U tekstovima B i C ova riječ se pojavljuje s poluglasom, a u tekstu C još i prijedlog ima *e* umjesto poluglasa (*beze*), što je opet utjecaj stsl. (za dalje o *z'ledi* v. komentar uz *oca*).

⁵⁸ I ova se riječ javlja u tekstovima B i C s poluglasom (za dalje v. komentar uz *oca*).

⁵⁹ U tekstu C imamo arhaičniji oblik *č'to*.

⁶⁰ Za oblik *mene* v. komentar poslije *ě* i *mne*.

⁶¹ U tekstovima B i C imamo mladi oblik *svojov'*, nastao pod utjecajem tvrdih osnova (Belić 1072, 122).

⁶² Belić 1972, 12.

jedlog *od'* i prisv. zamj. *moiĥ*), sa sigurnošću možemo tvrditi da je i ovdje riječ o gen. mn.⁶³

МОИХЪ (*moiĥ*) – gen. mn. m. r. pris. zam. *moj, moja, moje* – mojih

СИЛЕ (*sile*) – gen. jd. im. *sila, sile* f. – sile, nasilja

8 МНЕ (*u mne*) – gen. jd. l. zam. za 1. l. *ja, mene* – u mene

Ovdje izgleda neuobičajen oblik *mne* jer je i u praslavenskom, kao i danas, oblik gen. jd. bio *mene*, što je utjecalo kasnije i na ostale padeže koji su imali osnovu *m'n-*. Moglo bi se možda govoriti o prodiranju upravo osnove *m'n-* i u gen. jd., da nije uobičajenog oblika u tekstu B, što svjedoči ili o pogrešnom čitanju (dokument je na tom mjestu prilično oštećen v. Sl. 2) ili jednostavno o *lapsus calami*.⁶⁴

БѢДУ (*budu*) – 3. l. mn. prez. gl. *byti, budu, budeš* – budu

ДАТИ (*dati*) – inf. gl. *dati, dam, daš* – dati

ИМѢ (*imĥ*) – dat. mn. l. zam. za 3. l. *on, ona, ono* – im

СВѢТЬ (*svĥetĥ*) – akuz. jd. im. *s'vĥet, s'vĥeta* m. – savjet

ПОМОКЪ (*pomokĥ*) – akuz. jd. im. *pomok, pomoki* f. – pomoć

КАКОРЕ (*kaĥore*) – pril. *kako(re)* – kao⁶⁵

СЕБѢ (*sebĥ*) – dat. jd. zamj. za sva l. *sebe* – sebi

КОЛИКОРЕ (*kolikore*) – pril. *koliko(re)* – koliko

МОГЕ (*moge*) – part. prez. akt. jd. gl. *moći, mogu, možeš* – moguće⁶⁶

БЕЗЪ ПРИМЫСЛА (*bezĥ primysla*) – gen. jd. im. *primysl, primysla* m. – bez primisli

Iako je u stsl. im. *mysl'* pripadala i-deklinaciji ž. r., kao i danas, očito je gubljenje i-deklinacije muškog roda, koja je u gen. jd. dobijala nastavak većine im. m. r., dakle -o-osnove – *-a* – “povuklo” za sobom i neke im. ž. r. -i-osn. koje su, evo, na neko vrijeme postale imenice muškog roda. Ovaj je primjer neuobičajen jer su ove imenice uglavnom ostale u svojoj deklinaciji (čak privukle sebi neke im. ž. r. -a-osn.), ili su prešle u brojniju -a-deklinaciju, a ako su i prelazile u muški rod, tamo su i ostajale (*pečat*). O kolebljivosti roda ove imenice svjedoči i varijanta u tekstu C – *primysliĥ* [primislja], gdje dolazi u srednjem rodu.

ВЪСЕГА (*vbsega*) – gen. jd. m. r. zamj. *v's, v'sa, v'se* – sve (bilo kakve)

ЗЪЛОГА (*zĥloga*) – gen. jd. m. r. odr. vida pridj. *z'l, zla, zlo* – zle

ТАКО (*tako*) – pril. *tako* – tako

МИ (*mi*) – dat. jd. l. zam. za 1. l. *ja, mne* – mi

БОЖЕ (*bože*) – vok. jd. im. *bog, boga* m. – Bože

Ovaj oblik je očiti prodor govornog jezika u pisani, pošto je vokativ umjesto nominativa karakteristika upravo govornog jezika (i danas imamo ostatke tog vokativa u nekim okamenjenim oblicima usmene književnosti). U druga dva teksta imamo tada “književni” nominativ *bog'* (s titlama).

⁶³ U tekstovima B i C, opet kao staroslavenizam, imamo zamjenu poluglasa s *e*: *čest'nikov*.

⁶⁴ U tekstu C ovdje stoji u *moei zemli* – oblik lok. jd. pridj. zamj. *moj, moja, moje* te imenice *zemla, zemle* f.

⁶⁵ -*re* je partikula, kao i u *kolikore*

⁶⁶ v. Belić 1073, 69.

ПОМАГАИ (*pomagai*) – 2. l. jd. imperat. gl. *pomagati, pomažu, pomažeš* – pomagaj

СИЕ (*sie*) – vok. jd. sr. r. pok. zamj. *si, sia, sie* – ovo

СИТО (*sveto*) – vok. jd. sr. r. odr. vida prid. *svet, sveta, sveto* – sveto

ЕВАНГЕЛИЕ (*evanġelie*) – vok. jd. im. *evangelie, evangelia* n. – evanđelje

РАДОЕ (*radoe*) – nom. jd. im. *radoje, radoja* m. – Radoje

ДИЋКЪ (*dičċk* [dijak]) – nom. jd. im. *dijak, dijaka* m. – pisar

БАЊЪ (*banъ*) – nom. jd. m. r. neod. vida pridj. *ban, bana, bano* – banov

Ovdje postoji mogućnost da je riječ o gen. mn. imenice *ban*, što bi značilo ili da je postojalo zanimanje pisara banova, tj. da je više banova koristilo jednog pisara, ili da je to bio službeni naziv za dvorskog pisara, gdje bi se množinom, eventualno, davalo na značaju te pozicije (kao kad se danas kaže za neku važnu ličnost da je bio “savjetnik kraljeva”, premda je to bio samo jednom kralju) ili je riječ o nekoj konstrukciji s množinskim oblikom koji se i inače koristio za vladare (up. *mi gospodin’ stefan’ po milosti božioi ban’ bosni i usori i soli... milost’ naša daiemo...*⁶⁷). Ipak, pretpostavljam ovdje da je *ban’* oblik pridjeva napravljen možda prema nepromjenljivim pridjevima u staroslavenskom jeziku (npr. *svobod’* – slobodan, od imenice *svoboda*), budući da se radi o završnoj formuli koja je ionako arhaična i pod utjecajem stsl., kao i na osnovu oblika *banov’* koji se pojavljuje niže i koji bi, budući da stoji uz imenicu ž. r. u instr. jd., morao imati oblik također instr. jd. ž. r. Teoretski postoji mogućnost da je imenica *povela*, kao i *primysl’*, neko vrijeme bila u muškom rodu, i čak u Povelji imamo potvrdu da za dugu množinu višesložnih imenica (*č’st’nikov*), ali s obzirom na to da se ova imenica javlja u obliku ženskog roda – i prema nastavku i prema kongruenciji – u Povelji Stjepana Kotromanića od 15. 02. 1333. godine⁶⁸ (*a tomui su 4 povelie (...) dvie latinsci a dvi sr’pskie a sve su pečakene zlatiemi pečati*), ne preostaje ništa drugo nego zaključiti da je oblik *banov’* instr. jd. ž. r. pridj. *ban, bana, bano*⁶⁹, te da je onda i oblik *ban’* pridjev, a ne imenica.

ПИСАХЪ (*pisahъ*) – 1. l. jd. aor. gl. *pisati, pišu, pišeš* – pisah

СИЮ (*siju*) – akuz. jd. ž. r. pokaz. zamj. *si, sia, sie* – ovu

КНИГЪ (*knigu*) – akuz. jd. im. *kniga, knige* f. – knjigu

ПОВЕЛОВЪ (*povelovъ*) – inst. jd. im. *povela, povele* f. – poveljom, naredbom⁷⁰

БАНОВЪ (*banovъ*) – inst. jd. ž. r. pridj. *ban, bana, bano* – banovom⁷¹

Ў РОЖЬСТВА (*odъ rožstva*) – gen. jd. im. *roštvo, roštva* n. – od rođenja

Ova riječ, inače staroslavenizam, javlja se u tekstu B u obliku *roždstva*, a u tekstu C *roš’tva* što dokazuje da su poluglas, a za njim i etimološko

⁶⁷ Povelja Stjepana Kotromanića od 15. 02. 1333. (Miklošič 1858, 105-109)

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Mogućnost da je riječ o pridjevu na -ov od imenice m. r. **povelb* semantički nema smisla

⁷⁰ Više o ovom obliku u komentaru za *banъ*.

⁷¹ Isto.

d ovdje već izgubljeni, pa ja zato pretpostavljam kao govoreni oblik iz teksta C.

хѣѡ (*hristova*) – gen. jd. sr. r. neodr. vida pridj. *hristov, hristova, hristovo* – Hristova

U tekstu C imamo oblik *h'r'stova* koji svjedoči, opet, o utjecaju staroslavenskog jezika u završnoj formuli, jer je zamjena poluglasa *s i* tipično staroslavenska odlika.

тисѡка (*tisuka*) – nom. jd. gl. br. *tisuća, tisuće* f. – tisuću

U tekstu C na ovom mjestu stoji *tisušta*, s posebnim grafemom za *št*, ali na osnovu toga što se u samom tekstu za veznik *što* koristi arhaičniji oblik *č'to* možemo zaključiti da se grafem za *št* ne mora nužno i izgovarati tako, nego možda služi upravo kao rezervni grafem za glas *ć* (koji je i inače bio problematičan, odnosno bilježio se na razne načine – ovdje, konkretno, uglavnom grafemom “k”).

сѡто (*s'to*) – gl. br. *sto, sta* n. – sto

U prasl. broj *s'to* je bio promjenljiv. U spomenicima nemamo dovoljno podataka o tome kada je izgubio promjenljivost, jer imamo oblike koji su uglavnom u nominativu ili genitivu množine: 1323. *trista*⁷², 1358-1376 *pet sat*⁷³, 1392. *tristo*⁷⁴. *Trista* je očekivani oblik u kome je *sto* u množini, i na osnovu toga mogli bismo zaključiti da je i tada još promjenljiv. *Tristo* je utjecaj (nominativa jednine) broja *sto*, što bi moglo značiti da je tad *sto* ipak nepromjenljiv, dok u *pet sat* opet ima deklinaciju. Teško da se u ovako kratkom vremenu mogla izgubiti deklinacija broja – ili je već prije bila izgubljena pa su ovo samo okamenjeni oblici (*trista* se i danas javlja u dijalektima), ili je proces još i tad bio u toku. Budući da je Povelja Kulina bana najstarija, pouzdanije se možda ipak opredijeliti za promjenljivost.

осмѡдесѡтъ (*osm'deset*) – gl. br. *os'mdeset* – osamdeset

U tekstovima B i C na ovom mjestu imamo razvijen sekundarni poluglas – u tekstu C, istina, s titlom (*osm'deset'*), a u tekstu B u punom obliku (*os'm'deset'*).

деветѡ (*devet*) – gl. br. *devet* – devet

лѣтъ (*lět*) – gen. mn. im. *lěto, lěta* n. – ljeta

мѣсеца (*měseca*) – gen. jd. im. *měsec, mēseca* m. – mjeseca

авгѡста (*avgusta*) – gen. jd. im. *avgust, avgusta* m. – augusta

ѡ днѣ (*u dn*) – akuz. jd. im. *d'n, d'ne* m. – u dan, na dan

дѡвѡдесѡти (*dvadeseti*) – akuz. jd. m. r. red. br. *dvadeseti, dvadeseta, dvadeseto* – dvadeseti

деветѡ (*devety*) – akuz. jd. m. r. red. br. *deveti, deveta, deveto* – deveti

Pretpostavljam ovdje oblik nom. jd. na *-i*, premda u povelji stoji *-y*, s obzirom na to da sama povelja nudi pretpostavke o prelasku *y > i* iza *t*,

⁷² Dizdar 1971, 78.

⁷³ Dizdar 1971, 105.

⁷⁴ Dizdar 1971, 150.

broj prije ovog broja ima taj nastavak, a i u tekstovima B i C imamo *i* (v. komentar uz *sina*), pa se može zaključiti da je u rednim brojevima *y* već prešlo u *i* i pisanje *y* je ustaljeni manir.

УСѢЧЕНІЕ (*usěčenje*) – akuz. jd. im. *usěčenje*, *usěčenja* n. – odrubljenje

ГЛАВЕ (*glave*) – gen. jd. im. *glava*, *glave* f. – glave

ИОВАНА (*iovana*) – gen. jd. im. *iovan*, *iovana* m. – Jovana

КРЪСТИТЕЛА (*krstitela*) – gen. jd. im. *krstitel*, *krstitela* m. – Krstitelja

Nakon ove analize u kojoj je, osim morfologije, dijelom razmatrana i fonetika, možemo na osnovu zaključaka pokušati apstrahirati arhaičnost ova tri primjerka:

Kriterij	A (broj primjera)	B (broj primjera)	C (broj primjera)
gubljenje poluglasa	5	4	4
sekundarni poluglas	1	2	2
jednačenja kons.	0	0	2
gubljenja kons.	1	1	2
<i>y > i</i>	4	5	7
<i>-oga</i>	2	3	2
tvrdna osnova u pridj.	0	2	1

Dakle, prema jeziku do koga možemo prodrijeti pisanim putem, najarhaičnijom se nadaje Povelja A, tj. Sankt-Petersburška Povelja, manje arhaična je Povelja B, tj. dubrovačka Povelja napisana na cijelom listu, dok je najmanje arhaična Povelja C, tj. dubrovačka Povelja pisana na oštećenom listu.

Sintaksička analiza

ПИСАХЪ СІЮ КНИГѢ ПОВЕЛЮВЪ БАНОВЪ

Što se tiče sintaksičkih odlika, može se konstatirati da je Povelja pod jakim utjecajem latinskog teksta, ali ima i dosta rješenja koja su u duhu govornog jezika. To se može lijepo vidjeti ako usporedimo oblike i red riječi u latinskom i starobosanskom jeziku:

*In no(m)ine*_{abl.jd.im.} = *u ime*_{lok.jd.im.}

*pat(ri)s*_{gen.jd.im.} *et filii*_{gen.jd.im.} = *oca*_{gen.jd.im.} *i syna*_{gen.jd.im.}

*sp(irit)u*_{abl.im.} *s(an)c(t)i*_{abl.pridj.} = *duha*_{gen.im.} *svetoga*_{gen.pridj.}

(Ablativom se u latinskom jeziku izražavalo (i) poticanje od nečega, kao kod nas genitivom.)

(a(me)n)

*Ego*_{nom.zamj.} *ban(us)*_{nom.im.} *culinus*_{nom.im.} = *ja*_{nom.zam.} *ban'*_{nom.im.} (...) *Kulin'*_{nom.im.}

*bosne*_{gen.im.} : *bos'n'ski*_{nom.pridj.}

Ovdje je prisvojni genitiv zamijenjen prisvojnim pridjevom, u duhu (staro)bosanskog jezika.

*Iuro*_{prez..} = *prizezaju*_{prez.}

*comiti*_{dat.im.} *Gervasio*_{dat.im.} *et o(mn)ib(us)*_{dat.pridj.} *raguseis*_{dat.im.} = *tebe*_{dat.zamj.} *k'neže*_{vok.}
im. *kr'vašu*_{vok.im.} *i v'sēm'*_{dat.pridj.zamj.} *građam'*_{dat.im.} *dubrovčam'*_{dat.im.}

Latinski dio pisan je općenito, kao pravni akt (*Ja, ban Kulin obećavam Krvašu i svim Dubrovčanima...*) dok je dio na starobosanskom jeziku pisan kao direktno obraćanje (*Obećavam tebi, kneže Krvašu...*), pa stoga ovdje vokativ.

*rectu(m)*_{akuz.pridj.} *amicu(m)*_{akuz.im.} *fore*_{inf.fut.} *p(er)petuo*_{pril.} = *pravy*_{akuz.pridj.} *priatel'*_{akuz.}
im. *byti*_{inf.} *vam'*_{dat.zamj.} *od' selě*_{pril.} *i do vėka*_{pril.}

Budući da je latinski poznao različite vrste infinitiva (infinitiv prezenta, futura, perfekta aktivnog i pasivnog) koje je koristio za označavanje vremenskog toka u konstrukciji akuzativ + infinitiv koja se u bosanskom jeziku prevodi izričnom klauzom, to se onda latinski infinitiv futura prevodi futurom u izričnoj klauzi.

*recta(m)*_{akuz.pridj.} *vob(is)cu(m)*_{abl.zamj.} *pace(m)*_{akuz.im.} *manutene(re)*_{inf.} *et amicitia(m)*_{akuz.im.}
*vera(m)*_{akuz.pridj.} = *prav'*_{akuz.pridj.} *goi*_{akuz.im.} *dr'žati*_{inf.} *s' vami*_{instr.zamj.} *i pravu*_{akuz.}
pridj. *vėru*_{akuz.im.}

Ovdje je samo donekle izmijenjen red riječi – zamjenica u instr., u duhu (staro)bosanskog jezika, nalazi se iza glagola, a ne između pridjeva i imenice, kao u latinskom, i posljednji pridjev, koji je u latinskom tekstu iza imenice, u Povelji je, opet u duhu (staro)bosanskog jezika, ispred imenice.

(do kolě s'm' živ' – nema u latinskoj verziji)

*o(mne)s*_{akuz.pridj.} *raguseos*_{akuz.im.} *p(er)* *tota(m)*_{akuz.pridj.} *t(er)ra(m)*_{akuz.im.} *n(ost)*
*ra(m)*_{akuz.priv.zamj.} *ambulantes*_{akuz.part.prez.} *moercantes*_{akuz.part.prez.} : *v'si*_{nom.pridj.zamj.}
*dubrovčane*_{nom.im.} *kire*_{nom.odn.zamj.} *hode*_{prez.} *po moemu*_{lok.priv.zamj.} *vladaniju*_{lok.im.} *tr-*
*gujuka*_{part.prez.jd.}⁷⁵

⁷⁵ U tekstu C na mjestu *omnes raguseos* stoji *se v'semi dubrovčami*.

*seu*_{vezn.} *habitantes*_{akuz.part.prez.} *v(e)l*_{vezn.} *transeuntes*_{akuz.part.prez.} : *godě*_{vezn.} *si*_{nom.pok.zamj.}
*kto*_{nom.zamj.} *hoke*_{prez./part.prez.} *krěvati*_{inf.} *godě*_{vezn.} *si*_{nom.pok.zamj.} *kto*_{nom.zamj.} *mine*_{prez./part.prez.}
*recta*_{abl.pridj.} *fide*_{abl.im.} *et co(n)scientia*_{abl.im.} *vera*_{abl.pridj.} *recipe(re)*_{inf.} = *pravov'*_{instr.pridj.}
*věrov'*_{instr.im.} *i pravym'*_{instr.pridj.} *sr'd'cem'*_{instr.im.} *dr'žati*_{inf.} *e*_{akuz.zamj.}
absq(ue) *ulla*_{abl.pridj.} *datio(n)e*_{abl.im.} = *bez' v'sakoe*_{gen.pridj.zam.} *zledi*_{gen.im.}

Razlika u padežima uvjetovana je razlikom u rekciji prijedloga – *absque* (= bez) traži iza sebe ablativ, a *bez* traži genitiv.

nisi *q(ui)s*_{nom.zamj.} *sua(m)*_{akuz.priv.zamj.} *p(er)* *volunt(a)te(m)*_{akuz.im.} *mi(hi)*_{dat.l.zamj.}
*donu(m)*_{akuz.im.} *dare*_{inf.prez.} *voluerit*_{fut.II} = *razvė* *što* *mi*_{dat.l.zamj.} *kto*_{nom.zamj.} *da*_{prez.}
*svoev'*_{instr.priv.zamj.} *volov'*_{instr.im.} *poklon'*_{akuz.im.}

I ovdje je praktično prilagođen samo red riječi; latinska konstr. *per* + akuz. zamijenjena je (staro)bosanskim instrumentalom bez prijedloga koji je običniji za izražavanje ovog značenja od “po svojoj volji”, kako bi glasio direktni prijevod s latinskog, a značenje futura II izraženo je prezentom perfektivnog glagola, kao i inače u bosanskom jeziku.

(i da im' ne bude od' moih' č'st'nikov' sile)

*Et aput nos*_{akuz.l.zamj.} *du(m)*_{vezn.} *fuerint*_{fut.II} = *i dokolě*_{vezn.} *u mne*_{gen.l.zamj.} *budu*_{prez.}

Ponovo je red riječi prilagođen bosanskom jeziku (i danas), prevedeni prijedlozi zahtijevaju drugačije dopune nego u latinskom, a futur II zamijenjen je prezentom perfektivnog glagola. Umjesto zamjenice u množini u latinskom tekstu, u Povelji stoji ista zamjenica u jednini. Riječ je o množini kojom se obraćaju vladari, koja se kasnije javlja i u bosanskim poveljama (*mi gospodin' stefan'*), ali ovdje preovlađuje obična govorna varijanta.⁷⁶

*manuten(re)*_{inf.} *et co(n)siliu(m)*_{akuz.im.} *eis*_{dat.zamj.} *p(re)bere*_{inf.prez.} *ut n(ost)re*_{dat.priz.zamj.}
*p(er)sone*_{dat.im.} *ad n(ost)r(um)*_{akuz.pridj.} *posse*_{akuz.im.} = *dati*_{inf.} *im'*_{dat.l.zamj.} *s'vět'*_{akuz.im.} *i*
*pomok'*_{akuz.im.} *kakore i sebě*_{dat.l.zamj.} *kolikore moge*_{part.prez.akt.}

Što se tiče riječi *posse*, iako je ovo oblik infinitiva prezenta aktivnog glagola *moći* u latinskom jeziku, u ovoj konstrukciji moguća je jedino imenica, pa sam zato pretpostavila postojanje imenice *posse*, *possis* n. moć, iako je nisam pronašla u rječniku (naravno, osim ako se ne radi o tome da je infinitiv, budući ionako po porijeklu svom glagolska imenica, ovdje u službi imenice, tj. deklinabilan – premda za imenice srednjeg roda ionako vrijedi pravilo o jednakosti nominativa, akuzativa i vokativa, a ovdje je ili imenica ili infinitiv u akuzativu zbog prijedloga ispred). Inače, i ovdje su oblici gotovo identični, s tim da je jedan latin-

⁷⁶ U tekstu C ovdje na mjestu *aput nos* stoji *u moei zemli*.

ski infinitiv u Povelji imenica u akuzativu, a drugi je particip prezenta aktivni.

absq(ue) (fraude_{abl.im.} et) malo_{abl.pridj.} ingenio_{abl.im.} = bez' v'sega_{gen.zamj.} z'loga_{gen.pridj.} primysla_{gen.im.}

Ovdje nije prevedena riječ *fraude* (*fraus, fraudis* f. – prevara), ali je zato dodat intenzifikator *v'sega*.

sic me_{akuz.l.zamj.} d(eu)s_{nom.im.} adiuet_{fut.I} et h(e)c_{nom.pok.zamj.} s(an)c(t)a_{nom.pridj.} IV^{or}_{nom.br.} evang(e)lia_{nom.im.} : tako mi_{dat.l.zamj.} bože_{vok.im.} pomagaj_{imper.} i sie_{nom.pok.zamj.} sveto_{nom.pridj.} evangelie_{nom.im.}

Dakle, možemo vidjeti da su neke konstrukcije (uzevši u obzir oblik i red riječi) dosljedno preuzete iz latinskog, pa i kad one ne odgovaraju duhu (staro)bosanskog jezika:

(prisezaju) pravy prijatel' byti vam' od' selě i do věka

Očekivani red riječi bio bi: *(prisezaju) byti vam' pravy prijatel'* – up. *dati im' s'vět'* (ako posmatramo mjesto daljeg objekta u obliku dat. zamj., naravno, pošto je u prvom slučaju riječ o imenskom dijelu predikata koji slijedi, a u drugom je bliži objekat, ali oni ionako imaju isto mjesto u rečenici), ako već ne: *(prisezaju) da vam' budu pravy prijatel'* – up. *da im' ne bude od' moih' č'st'nikov' sile*, gdje glagolski oblik prezenta svršenog glagola, koji se i inače koristio za futur⁷⁷, vjerovatno ima značenje futura.

Ovo onda baca sasvim drugo svjetlo i na pretpostavljene⁷⁸ oblike infinitiva u latinskom tekstu koji su dijelovi konstrukcije akuzativ s infinitivom (u (staro)bosanskog jeziku ova konstrukcija odgovara izričnim klauzama što pokazuje i sama Povelja – ona rečenica koja je umetnuta i nema je u latinskom tekstu ima veznik *da* kao veznik izrične klauze (i) danas). Svi oni koji se vežu za glagol *iuro* osim prvog, koji je infinitiv futura, nepotpuni su i pretpostavljena zamjena je infinitiv prezenta (*recipere, manutenre*), ali to je semantički nelogično: obećava se da će se provoditi nešto što se već provodi? Osim toga, prvi infinitiv koji se javlja infinitiv je futura, kraći oblik, pa pošto se i ostali infinitivi vežu za isti glagol, i sintaksički su naporedni, u dopuni latinskog teksta bi umjesto infinitiva prezenta *recipere* i *manutenere* trebalo pretpostaviti duže oblike: *recipeturos esse* i *manuteneros esse*. Kao što vidimo, ovi su oblici duži, i stoga je razumljivo i što su u latinskom tekstu skraćeni.

Treba napomenuti još i da ovdje *vam'*, kojeg nema u latinskom tekstu, predstavlja ipak približavanje prijevoda govornom jeziku, što opet potvrđuje gore pretpostavljeni oblik ove klauze onako kako bismo je

⁷⁷ Belić 1972, 81.

⁷⁸ Osamsto 1989, 13.

očekivali u govoru, jer pisar očito ima potrebu da “ublaži” latinski konstrukciju stranu (staro)bosanskom jeziku.

pravov' vërov' i pravym' sr'd'cem' dr'žati e

Ovdje bi očekivan bio upravo obrnut redosljed riječi: *dr'žati e pravov' vërov' i pravym' sr'd'cem'* – up. *dati im' s'vët'*. Opet je razlika između glagolskih dopuna – u prvom slučaju riječ je o dopuni u službi priloga, a u drugom o bližem objektu, ali i njihova mjesta se u uobičajenom redu riječi poklapaju, pa se na osnovu njihovog poređenja može izvesti zaključak o uobičajenom redu riječi koji je, uostalom, i danas isti).⁷⁹

(U konstrukciji *bez' v'sakoe zledi* red riječi u (staro)bosanskom jeziku poklapa se s redosljedom riječi u latinskom, tako da ne možemo izvoditi nikakve posebne zaključke na ovoj konstrukciji).

Neke od navedenih (i gore objašnjenih) konstrukcija prilagođene su donekle (staro)bosanskom jeziku, uglavnom redom riječi, kao npr. *prav' goi dr'žati s' vami i pravu vëru*; uz poneke morfološke: *ë ban' bos'n'ski kulin'*, *razvë što mi kto da svoev' volov' poklon'*, ili leksičke intervencije: *i dokolë u mne budu*, ili i morfološke i leksičke: *dati im' s'vët' i pomok' kakore i sebë kolikore moge bez' v'sega z'loga primysla*, čak i stilističke: *prisezaju tebe kneže kr'vašu*.

Napokon, ima konstrukcija koje su bliže bosanskom jeziku nego latinskom, kao *godë si kto hoke krëvati godë si kto mine*, gdje su participi prevedeni atributskom klauzom, dakle u duhu bosanskog jezika, što je još jedan dokaz o tome da su participi izgubili svoje značenje i postali gl. prilozima.⁸⁰

U usporedbi s latinskim konstrukcijama ostaje kao problematična konstrukcija *v'si dubrovčane kire hode po moemu vladaniju tr'gujuke*. To jest, problematičan je padež sintagme *v'si dubrovčane*⁸¹ jer se ona u latinskom tekstu nalazi u akuzativu, što odgovara konstrukciji akuzativa s infinitivom koji se veže uz glagol *iuro* i čini cijeli tekst Povelje (osim uvodnih i završnih formula, naravno) jednom složenom rečenicom (bila bi čak prosta – ako glagol *obećavati* shvatimo kao semantički nepotpun, naravno – da nije umetnute *nisi quis suam per voluntatem mihi donum dare voluerit* s ličnim gl. oblikom), a u prijevodu na starobosanski ta sintagma je u nominativu. Sintaksa Povelje na starobosanskom jeziku, kao što smo vidjeli, u cijelosti odgovara latinskom tekstu pa je i ona jedna složena rečenica (u njoj ima više ličnih gl. oblika od umetnutih rečenica kojima su prevedeni latinski participi i infinitivi, dakle, više klauza, te iste umetnute rečenice kao u latinskom – *razvë što mi kto da svoev' volov' poklon'*), u kojoj su, kao što smo vidjeli, iz latinskog prenošene cijele konstrukcije, pa začuđuje pojava ove sintagme u nominati-

⁷⁹ O zamj. *e = ih*, koje nema u latinskom tekstu, v. niže.

⁸⁰ Možda je tome doprinijela i činjenica da je particip prezenta za jedninu, uzevši u obzir sve gore rečeno o participima, za ove glagole imao oblik jednak 3. l. jd. prez. (pa bi se i ovi oblici mogli možda i tretirati kao participi?!?).

⁸¹ Latinski particip i ovdje je prvi put preveden atributskom klauzom, dok je drugi put ostao particip, a iz stilističkih razloga izostavljena je latinska riječ *totam* te je prisv. zamj. koja je bila u množini “kraljevskog obraćanja” prešla u jedninu.

vu, tim više što i (staro)bosanski jezik iz rekcijских razloga, zahtijeva da se ona pojavi u akuzativu – dokaz za to je l. zamj. u akuz. mn. iza glagola *držati* koja se odnosi na Dubrovčane. Jedini razlog koji se ovdje nameće jeste – pisarska greška, a ona se mogla desiti na osnovu dvije činjenice:

1) u jeziku ovog perioda za nominativ i akuzativ množine imamo nastavke *-e* i *-i*, i to za oba padeža (npr. *gradi* – *kamene* nom. i *grade* – *kameni* – akuz.⁸²), pa se lahko moglo desiti da se stari oblik nominativa imenica na *-nin*'s nastavkom *-e*, zbog velikog broja imenica s akuz. na *-e* protumači kao akuz., a da mu se nominativni oblik zamjenice doda po inerciji, zapamćen kao donekle okamenjena sintagma;

2) u latinskom tekstu izostavljeno je dosta grafema. Iako to nije slučaj s akuzativnim nastavkom *-os* koji je jasno napisan, to se dešava u mnogim drugim riječima, (kao u već spomenutim *recipe* i *manuten*). S obzirom na to da je latinski jezik imao i konstrukciju nominativa s infinitivom koja se koristila uz vrlo čest predikat u pasivu, a koji se od 1. l. jd. razlikovao samo u jednom glasu (npr. *iuro* – akt. : *iuror* – pas.), to je “prevoditelj” mogao nepažnjom pretpostaviti da je i glagol *iuro* u pasivu, pa zbog toga “vidjeti” sintagmu *omnes raguseos* u nominativu, a ne u akuzativu, te je onda kao takvu dosljedno prenijeti i u prijevod, a naknadno shvativši da je u našem jeziku tu ipak potreban akuzativ, dodati i zamjenicu *e* da bi otklonio nejasnoće.⁸³

Ovdje postoji i treći problem, a to je oblik instrumentala u tekstu C. Dok se, s obzirom na sličnost nominativa i akuzativa množine imenica muškog roda i moglo pomišljati na pisarevu nepažnju, koju je naknadno ispravio dodavši zamjenicu u akuzativu neposredno iza glagola, to se na ovaj oblik ne može nikako primijeniti – osim toga što se instrumental oblikom dovoljno razlikuje od svih ostalih padeža, dodat mu je još i prijedlog koji ga jasno određuje kao instrumental. Pošto instrumental može biti samo dalji objekat, a latinski tekst zahtijeva bliži objekat u akuzativu, ovaj oblik ne možemo objasniti nikako drugačije do li greškom. Možda bi se u prvi mah moglo pomisliti da je pisar, odnosno prepisivač, primijetio da je u tekstu s kojeg prepisuje načinjena greška u odnosu na latinski tekst pa je pokušao ispraviti, ali da se to desilo, on ni u kom slučaju ne bi pomislio da je ispravi ovim oblikom. Prije će biti da je, ponesen prethodnim dijelom teksta *prav' goi držati s' vami i pravu vëru dokola s()m' živ'*, možda napravivši pauzu u pisanju pa pročitavši samo zadnja dva reda, zaključio da je potreban instrumental i uz *pravu vëru* (pošto

⁸² Belić 1972, 11-14.

⁸³ Ukoliko bi ovo bilo tačno, mogle bi se zaključiti i druge stvari. Pasiv se inače koristi da bi pokazao kako se nad nekim vrši neka radnja bez njegove volje. Pisarovo čitanje aktiva kao pasiva bi, prema tome, moglo insinuirati da je ban Kulin bio iz nekih razloga prisiljen izdati ovu Povelju, pa je pisar, vjerovatno upoznat s tim, nesvjesno svoj jezički izraz prilagodio datoj situaciji, pa čak i kada se radi o vjerovatno ustaljenoj formi (ovakvi psihološki transferi nisu nepoznati u psihologiji – S. Freud sve lapsuse tumači upravo utjecajem podsvjesnih težnji suprotnih onim svjesnim koje nas vode da upotrijebimo neki izraz (Freud 1976)). U tom slučaju bismo čak i imenicu *mirb* mogli prevesti kao “primirje”, ali za ovo zasad nemamo pouzdanih podataka.

uz *prav' goi* već imamo instrumental – *s' vami*, što se odnosi na Dubrovčane) pa dodao, da još jednom naglasi (što je, uostalom, u duhu stila Povelje). U svakom slučaju, mislim da na osnovu ove greške možemo sigurno tvrditi da je tekst C prepisivan s već prevedenog predloška, dakle, da nije original.

Konačno, ovoliki broj konstrukcija podudarnih donekle ili u cijelosti s latinskim konstrukcijama, potvrđuje na osnovu nelingvističkih činjenica donesen zaključak da je prvi tekst bio na latinskom jeziku, dok je tekst na starobosanskom jeziku preveden s latinskog predloška.⁸⁴

Prijevod

ДАТИ ИМЪ СЪВѢТЪ И ПОМОКЪ КАКОРЕ И СЕБѢ КОЛИКОРЕ МОГЕ

Nakon svih ovih analiza, uzevši u obzir i značenja leksema i stil, konačno se može napraviti vjerodostojan prijevod Povelje na savremeni bosanski jezik:

U ime Oca i Sina i Svetoga Duha.

Ja, ban bosanski Kulin, obećavam tebi, kneže Krvašu, i svim građanima Dubrovačkim:

- da ću vam biti pravi prijatelj odsad i zauvijek,
- da ću istinski mir i povjerenje održavati s vama dok budem živ,
- da ću sve Dubrovčane koji se kreću i trguju po zemlji kojom vladam, bilo da namjeravaju boraviti, bilo da (samo) prolaze, vjerno i srdačno prihvatiti bez ikakve odštete, osim ako mi ko svojom voljom da poklon,
- da nad njima moji časnici neće učiniti nikakvo nasilje,
- da ću im, dok budu boravili u mene, dati savjet i pomoć kako bih i sebi samom, koliko bude moguće, bez bilo kakve loše namjere.

Tako mi Bog pomogao i ovo sveto Evanđelje.

Ja, Radoje, pisar banov, pisao sam ovu knjigu prema banovoj zapovijesti tisuću sto osamdeset devete godine po Hristovom rođenju, u mjesecu augustu, dvadeset deveti dan – na Odrubljenje glave Jovana Krstitelja.

- *Ja, ban bosanski*: ostavila sam neuobičajeni raspored riječi zbog toga što savremeni jezik ne “prevodi” ove stare konstrukcije, želeći im upravo sačuvati arhaičnu patinu koju one ovakve nose.
- *građanima Dubrovačkim*: imenicu iz Povelje zamijenila sam pridjevom u skladu s današnjim (premda također arhaičnim) uobičajenim izrazom.

⁸⁴ v. npr. Kovačević-Kojić 1989, 39.

- *da ću vam biti*: s obzirom na to da je u latinskom jeziku ovdje infinitiv futura, ja sam infinitiv iz Povelje također prevela futuro.
- *da ću istinski mir i povjerenje održavati s vama dok budem živ*: danas bismo klauzu oblika: *da ću pravi mir i pravu vjeru držati s vama dok sam živ* smatrali nepreciznom i neprihvatljivom – sintagme kao *držati mir* i *držati vjeru* doimaju se nepravilnim, premda se još uvijek može razumjeti značenje, *pravi mir* je neprecizno jer je riječ *pravi* vremenom očito donekle promijenila značenje i konotacije⁸⁵, a isti je slučaj i s riječju *vjera* koju danas koristimo uglavnom u religijskom smislu⁸⁶. U latinskom tekstu na ovom mjestu je *amittitia*, ali i u njemu izgleda stilski loše, jer se *amicu* javlja malo prije, pa izgleda kao ponavljanje, što je osjetio i pisar, zamijenivši *amittitia* s *vjera* pa nam ne preostaje drugo nego da mu vjerujemo u ovoj intervenciji i pokušamo prenijeti smisao i u današnjem jeziku: “da ću istinski mir i povjerenje održavati s vama”. *Dok sam živ* danas ima dijalekatski ili kolokvijalni prizvuk, pa sam ga zamijenila s “dok budem živ”.
- *kreću*: riječ “kreću” odabrala sam jer “hodaju” također zvuči rogo-batno pošto se danas koristi za konkretnu radnju kretanja pomoću nogu⁸⁷, a ovdje je značenje ipak apstraktno, samim tim što je riječ o obećanju za nešto što tek predstoji i što se odnosi na kretanje uopće, ne samo konkretno nogama (lat. *ambulantis*).
- *trguju*: riječ *tr'gjuke* mogla bi se prevesti i gl. prilogom sadašnjim, ali se oblikom prezenta približavam administrativnom stilu koji gl. priloge ne koristi, a Povelja je ipak pravni akt.
- *po zemlji kojom vladam*: *vladanje*, koje je i u Povelji arhaizam – konkretno staroslavenizam – nekad je očito imalo i konkretno značenje, dok je danas to potpuno apstraktna deverbativna imenica⁸⁸. Možda bi zgodniji prijevod bio “kraljevstvo” ili “banovina”, ali pošto ne znamo sa sigurnošću koji je pravni status Bosna imala u to doba, odlučila sam se za perifrastičnu konstrukciju. (Napokon, riječ *zemlja* data je i u tekstu C – *u moei zemli*.)
- *bilo da*: konstrukcija sa *si kto* danas je arhaična⁸⁹ (“bilo da ko sebi hoće boraviti”) pa sam jednostavno izbacila ove dvije riječi, i time dobila konstrukciju u duhu današnjeg jezika.
- *namjeravaju*: glagol *htjeti* također je vremenom dobio nešto konkretnije značenje⁹⁰, pa sam namjeru, a o tome se ovdje radi, jednostavno prevela glagolom *namjeravati*, koji ima dovoljno općenito značenje da se uklapa i u dati stil.

⁸⁵ Šonje 2000, 924.

⁸⁶ Šonje 2000, 1357.

⁸⁷ Šonje 2000, 330.

⁸⁸ Šonje 2000, 1360.

⁸⁹ Belić 1972, 101.

⁹⁰ Šonje 2000, 336.

- *samo*: ovaj je intenzifikator dodat samo zbog rečenične intonacije – druga klauza, koja je naporedna prvoj, u odnosu na nju je prekratka.
- *vjerno i srdačno*: instrumental *pravov' věrov' i pravym' sr'd'cem'* posljedica je prijevoda latinskog ablativa, a moguće je da je i u to vrijeme bio uobičajen pridjev na ovom mjestu. Bilo kako bilo, danas jeste, pa sam ga ja tako i prevela, i to prilično sretno, jer današnji pridjevi *vjeran i srdačan* čuvaju značenje ovih sintagmi⁹¹.
- *prihvatiti: držati* (lat. *manutenere*) u Povelji ima značenje kao danas u primjeru: *držati da je neko u pravu*, što je danas rijetka konstrukcija (nešto malo češća samo u hrvatskom jeziku), pa sam se opredijelila za glagol *prihvatiti* s dosta širokim značenjem, pošto glagol *smatrati*, koji je ekvivalent glagolu *držati* u ovoj konstrukciji, sintaksički ne odgovara tekstu Povelje i ne bih ga mogla upotrijebiti bez većih zahvata u sintaksu ostalih riječi, čime bih se još više udaljila od izvornog teksta.
- *ikakve*: u latinskom tekstu na mjestu *v'sega* stoji *ulla* što znači “ikakav”, i u ulozi je intenzifikacije, kao i oblik *v'sega* koji se neko vrijeme očito koristio u ovu svrhu, ali ga je danas zamijenila riječ *ikakav* za koju sam se onda i ja opredijelila.
- *odštete*: na mjestu riječi *zled'*, koja nam danas zvuči veoma negativno konotirana, u latinskom tekstu stoji neutralno *datiōne*, što svjedoči da je i ova imenica morala biti manje negativno konotirana tada i značiti dadžbine uopće (premda se iz njenog korijena može prepoznati kako su dadžbine posmatrali u vrijeme nastanka te riječi), ali ja sam se odlučila za riječ *odšteta* zato što se ona danas koristi u tom općenitom značenju “dadžbina”⁹², dok su sve ostale (*carina* (o kojoj je zapravo i riječ), *participacija*, *troškovi* – sudski, administracijski, *naknada*...) vezane za konkretan sistem današnje administracije i stoga neprikladne.
- *ako*: u izboru riječi *ako* umjesto što zapravo “čuvam obraz” banu Kulinu jer i on izborom ovog, konkretnijeg veznika, naspram apstraktnijeg *ako* implicira da zapravo želi da mu se ipak nešto plati⁹³. Osim toga, danas je apstrakcija odlika administrativnog stila, pa je i to još jedan razlog za ovaj izbor.
- *da nad njima moji časnici neće učiniti nikakvo nasilje*: rečenica *i da im' ne bude od' moih' č'st'nikov' sile* ne postoji u latinskom tekstu, pa sam prijevod riječi *č'st'nik'* potražila u stsl. gl. *č'stiti* – “poštovati”⁹⁴, pa bi *časnik* bio onaj koji poštuje vladara, dakle *podanik*, ali budući da su i časnici u današnjem smislu riječi (ljudi na visokim vojnim, policijskim ili carinskim položajima⁹⁵) ipak bili banovi podanici, a

⁹¹ Šonje 2000, 1357, 1168.

⁹² Šonje 2000, 738.

⁹³ Što opet može ići u korist teze o njegovoj prisiljenosti da napiše ovu Povelju

⁹⁴ Nikolić 1971, 114.

⁹⁵ v. Šonje 2000, 135.

obični podanici nisu ni mogli učiniti nasilje Dubrovčanima, to sam ipak ostavila ovu riječ. Istina, ova bi se rečenica mogla potpuno administrativnim stilom, i možda bliže konstrukciji u samoj Povelji, prevesti kao: *i da nad njima neće biti izvršena nikakva sila od strane mojih podanika*, ali pošto tekst Povelje, gledano s današnjeg aspekta, nije potpuno u administrativnom stilu (intenzifikatori, participi), mislim da bi ovakav prijevod odudarao od cjelokupnog stila Povelje. *Da im ne bude sile*, s druge strane, danas je dijalektalno/kolokvijalno, pa sam se odlučila za ovu, poluadministrativnu varijantu.

- *budu boravili u mene*: za ovaj izraz opredijelila sam se zbog što preciznijeg opisa značenja, kao odlike administrativnog stila (*biti u nekog* = “boraviti u nekog”).
- *kako bih i sebi samom*: budući da cijeli tekst povelje izražava namjeru bana Kulina, dakle nešto što tek ima da se desi, to sam izabrala kondicional i poredbenu klauzu kao precizniji iskaz od *kao i sebi*. Intenzifikator *samom* dodala sam prema stilu povelje koji je ekspresivan i pomalo hiperboličan (*od’ selē i do vēka, bez’ v’sega z’loga pri-mysla*).
- *bilo kakve*: premda bi ovdje moglo stajati i *ikakve*, izraz *bilo kakve* jednostavno svojom dužinom doprinosi ozbiljnosti.
- *Tako mi Bog pomogao*: iako razumijemo i izraz *Tako mi Bože pomagaj*, danas se optativ izražava gl. pridj. rad. pa sam ga tako i prevela, da bude što bliži današnjem jeziku⁹⁶.
- *pisao sam*: aorist je nekada bio puno češći, pa nije mogao nositi onu ekspresivnu pripovjedačku konotaciju koju danas ima, a pošto se u Povelji pojavljuje samo u bilješci o pisaru i datumu, stilski ovdje danas više odgovara neutralni perfekt.
- *banovoj zapovijesti (povelov’ banov’)*: značenje riječi *povelja* i jeste upravo “zapovijest”, ali vjerovatno je u to vrijeme značila i “dokument kojim se nešto naređuje”, pa stoga izbor jednog od ova dva značenja bitno mijenja smisao izraza – ako je u pitanju dokument, onda bi to značilo da je postojala i neka povelja prije, s koje onda pisar prepisuje i značenje bi bilo “na osnovu banove povelje”. Međutim, pošto je iz svega rečenog očigledno da je Povelja prevedena s latinskog, a latinski tekst je ban Kulin dobio kao predložak, onda mi vjerovatnije izgleda da je ipak smisao “zapovijest”.
- *po Hristovu rođenju*: iako se danas zapravo najčešće koristi skraćeni izraz *poslije Hrista (Hristova rođenja)*, *po Hristovu rođenju* je ekspresivnije, ali još uvijek relativno aktuelno, a pošto u Povelji ovaj izraz stoji prije godine rođenja, makar bila i završna formula, ta po-

⁹⁶ Interesantno je da u tekstu A Povelje upravo oblik vokativa predstavlja inovaciju iz govornog jezika u odnosu na ostale pisane tekstove (u tekstovima B i C na ovom mjestu imamo nominativ), ali očito ovaj oblik, za razliku od onog nekadašnjeg “književnog”, nije preživio do danas.

zicija svjedoči o tome da su ga, barem nekad, željeli posebno istaknuti, pa sam se i ja odlučila istaknuti ga na ovaj način.

- *u mjesecu augustu*: konstrukcija *mjeseca avgusta*, naprotiv, nije posebno isticanje (zašto bi bilo bitno istaknuti riječ *mjesec*?), nego je u ovom redoslijedu upravo suprotno, da privuče pažnju na ime samog mjeseca, da ga na neki način najavi, pa sam se odlučila za neutralni izraz⁹⁷.
- *Odrubljenje glave Jovana Krstitelja*: prijevod ovog praznika danas je političko pitanje. Naime, u pravoslavnoj crkvi on se naziva “Usekanje glave sv. Jovana Krstitelja”, dok je u katoličkoj to “Mučeništvo sv. Ivana Krstitelja”, uz starije “Glavosjek sv. Ivana Krstitelja”. Odabirom jednog od ova dva imena neizbježno insinuiram pripadnost crkve bosanske ovoj ili onoj crkvi, a pošto se ovaj tekst uopće ne bavi tim pitanjima, ja sam naziv ovog praznika jednostavno prevela na savremeni bosanski jezik, zamijenivši pritom riječ *usěčenie* danas aktuelnom: *odrubljenje*.

Na kraju

ЊѢ СЕЛѢ И ДОВѢКА

Činjenice da je Povelja stara 820 godina i da je prevedena s latinskog jezika ne umanjuju još davno ustanovljenu⁹⁸ “modernost” Povelje koja se ogleda u korištenju riječi i izraza koji su i danas aktuelni, a kojih još uvijek ima najviše. Ako pogledamo svih 106 riječi, koliko ih je iskorišteno u Povelji⁹⁹, ustanovit ćemo da prijevod trebamo potražiti samo za: *krěvati*, *goi*, *razvě* i *godě*, dok su ostale, ako se već i ne koriste, barem razumljive. Ovdje bi trebalo spomenuti i izraze: *od selě*, *do věka*, *do kola*, *u m(e)ne* koji se i danas koriste u bosanskohercegovačkim dijalektima, što sve skupa svjedoči o jednom mirnom, kontinuiranom razvoju bosanskog jezika od prvih pisanih spomenika do danas.

⁹⁷ Ipak, ostavila sam redosljed, jer bi posebno najavljivanje također moglo značiti i nešto drugo – s obzirom na to da je riječ o kraju mjeseca, moguće je da je postojao neki rok – vjerovatno početak septembra – do kog je trebalo poslati Povelju, a pošto ona do kraja mjeseca nije nikako mogla stići u Dubrovnik, Kulin želi istaći da je barem napisana u augustu.

⁹⁸ v. npr. Arnaut 2009.

⁹⁹ Isto.

Summary

About Povelja Kulina Bana – “Bez’ v’sega z’loga primysla”

In Povelja Kulina Bana it can be found many linguistic facts about the Old-Bosnian language from 12th century which specified it in regard of the Old-Slavic language, such as: the denasalisation of nasals ($\varrho > u$, $\varrho > e$), the equilibration and the lacking of v and b , the secondary b , the change $y > i$, the iotation of t in $\acute{c}$; $-a$ in gen. sg. and $-u$ in loc. sg. in the masculine, $-e$ in gen. sg. and $-ov$ in instr. sg. (like the intermediate form from $-o\varrho$ to $-om$) in the feminine nouns, adjectives and adj. pronouns, $-ov-$ in plural of one bisyllabic masculine noun, the cases without $-anin'$ in such kind of nouns, ja for pers. pron. for 1st pers. in nom. sg., $\emptyset$ in 3th pers. pres., $-e$ and the category of number in part. pres. act. of the verbs, the conjunction *godě*... It can't be concluded something about syntax, because Povelja was translated from the Latin, and took many constructions from there, but the form of nom. sg. in direct object is obviously the scribe's error, the more for the fact that in Latin in this place stay the form of acc. Many other's errors appear in different translations, less in interpretation, and one detailed analysis like this one correct it and offer other, non-linguistic conclusions about Povelja Kulina bana, such as those about the chronology of three available texts of Povelja, or about the circumstances in which ban Kulin issued this document.

Literatura

- Arnaut, M. 2009, Vrijednosti književnog jezika Bosne, Povodom 820 godina Povelje Kulina bana, Putokazi, Zenica 2009.
- Belić, A. 1972, Istorija srpskohrvatskog jezika. Knj. II sv. I: Reči sa deklinacijom, Naučna knjiga, Beograd 1972.
- Belić, A. 1973, Istorija srpskohrvatskog jezika. Knj. II sv. I: Reči sa konjugacijom, Naučna knjiga, Beograd 1973.
- Belić, A. 1969, Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika. Knj. I. Fonetika, Naučna knjiga, Beograd 1969.
- Bošković, R. 1968, Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika I. Fonetika, Naučna knjiga, Beograd 1968.
- Bošković, R. 1985, Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika II. Morfologija, Univerzitetska riječ, Nikšić 1985.
- Čremošnik, G. 1957, Original povelje Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. 1957 – Istorija i etnografija, Sarajevo 1957, 195-213.

- Divković, M.* 1900, Latinsko-hrvatski rječnik za škole. Izdanje treće, Zagreb 1900.
- Dizdar, M.* 1971, Stari bosanski tekstovi, Svjetlost, Sarajevo 1971.
- Freud, S.* 1976, Psihopatologija svakodnevnog života, Odabrana djela Sigmunda Freuda, knj. 1, Matica srpska, Novi Sad 1976.
- Gortan, V. / Gorski, O. / Pauš, P.* 1971, Elementa latina, Školska knjiga, Zagreb 1971.
- Gošić, N.* 1989, Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina, u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189 – 1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 23, Sarajevo 1989, 45-50.
- Kuna, H.* 2007, Neosporno svjedočanstvo, Odjek, Specijalni prilog, zima 2007, Sarajevo 2007, 78-81.
- Hamm, J.* 1974, Staroslavenska gramatika, Školska knjiga, Zagreb 1974.
- Jahić, Dž. / Halilović, S. / Palić, I.* 2000, Gramatika bosanskoga jezika, Dom štampe, Zenica 2000.
- Kovačević-Kojić, D.* 1989, Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi, u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189 – 1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 23, Sarajevo 1989, 37-44
- Miklošič, F.* 1858, Monumenta serbica, Beč 1858.
- Nikolić, S.* 1997, Staroslovenski jezik I. Pravopis. Glasovi. Oblici, Trebnik, Beograd 1997.
- Nikolić, S.* 1971, Staroslovenski jezik II. Primeri sa rečnikom, Naučna knjiga, Beograd 1971.
- Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189 – 1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 23, Sarajevo 1989. (skr. Osamsto 1989)
- Peco, A.* 1989, Povelja Kulina bana u svjetlosti štokavskih govora XII i XIII vijeka, u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189 – 1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 23, Sarajevo 1989, 61-76.
- Rječnik hrvatskoga jezika, (prir. A. Šonje) LZ Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb 2000. (skr. Šonje 2000)¹⁰⁰
- Skok, P.* 1972, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb 1972.
- Vrana, J.* 1955, Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?, Radovi staroslavenskog instituta, knj. 2, Zagreb 1955, 5-57.
- Vukomanović, S.* 1989, Leksika i gramatička značenja u Povelji Kulina bana, u: Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189 – 1989, Posebna izdanja ANUBiH, knj. 23, Sarajevo 1989, 77-97.

¹⁰⁰ Zbog toga što još nemamo iscrpan rječnik bosanskog jezika morala sam posegnuti za ovim rječnikom, iskoristivši sve ono što se u njemu poklapa s bosanskim jezikom.

Vlasi Nenkovići

Esad Kurtović

Sarajevo

Vlasi Nenkovići, u literaturi tretirani i kao Nenkovci, nemaju u cjelini poznatu srednjovjekovnu razvojnu liniju. Taj zadatak predstavlja delegirano polazište kojim se pozabavio i ovaj rad. Zna se da je kretanje po usitnjenim podacima iz vlaške problematike za srednjovjekovno razdoblje izuzetno otežano. Međutim, zna se i da veći broj prikupljenih podataka omogućava i njihovo lakše sagledavanje i kontekstualiziranje. Takvim se pokazala naša prikupljena baza podataka u kojoj je linija predstavnika jedne katunarske porodice postala prepoznatljivijom u svoja tri koljena, ali još važnije, u osnovnoj liniji nastanka vlaha Nenkovića koji su izrasli iz širih okvira vlaha Burmaza.

Krajslav Mrdenović

Rodonačelnikom Nenkovića može se smatrati vlah Burmaz, Krajslav Mrdenović, koji se pojavljuje u izvorima u drugoj polovini XIV stoljeća. Naime, krajem marta 1376. godine izvjesni Staver Gradetić, vlah iz katuna Krajslava Mrdenovića, vlaha Burmaza, obavezao se da će, po precizno ugovorenoj cijeni, prevesti so iz Dubrovnika u Goražde. Za Stavera se kao jemac javlja Bogdan Bogkitinić, vlah iz istoga katuna¹. Ovaj podatak, poznat kao prvi pokazatelj spomena Goražda u srednjem vijeku², poznat je bio i kao pokazatelj katuna, ali nije bio dalje kontekstualiziran, najviše, čini se, zbog

¹ "Stauer Gradettich vlacchus de catono Craisclaui Mergnenouich Burmas facit manifestum quod ipse obligat et promittit Iuanni Ogrea presenti et volenti portare tres salmas salis in Gorasde et ibidem consignare nomine dicti Iuanniis Breglie Bogoeuich vel Obradi Necoeuich pro salmis et precio yperperorum XII pro dictis tribus salmis salis. De quibus confessus fuit dictus Stauer habuisse a dicto Iuanno perperis X et perperis II habere debet a dicto Iuano in Ragusii quoniam veniet cum tribus salmis pellium quas portare debet de dicto loco ad ciuitate Ragusium ... Pro quibus tribus salmis pilaminis soluere ... perperos III÷ [3,5] pro qualibet salma ... et debet esse qualibet salma dictis pellium ponderis librarum 400 ... Pro quo Staueri Bogdanus Bogchitinich de dicto catono se constituit plegium" (28. 3. 1376. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (Dalje: DAD), Diversa Cancellariae, XXIV, 129.

² Kovačević 1961, 32; Ковачевић-Ћојић 1978, 44.

drugačijeg iščitavanja imena spomenutog katunara.³ To naročito dolazi do izražaja kada se ovaj katun još jednom spomene. Krajem novembra 1390. godine izvjesni Miloš Tulilović, vlah iz katona Krajslava, prodao je jednog magarca u Dubrovniku.⁴ To su jasni okviri jednog katuna, katuna Krajslava Mrdenovića, koji se izdvajao iz širih kontura vlaha Burmaza i koji je, pokazalo se kasnije, imao ime vlaha Nenkovića (Nenkovaca).

Nenko Krajsalić

U našem kontekstualiziranju vlaha Nenkovića Nenko Krajsalić predstavlja sina Krajslava Mrdenovića. Kao katunar se spominje od 1398. godine. Tada Ljuboje Sredanović iz njegovog katuna prodaje jednu kobilu za 15 perpera dubrovačkih dinara izvjesnom Bogdanu Radosaliću u Dubrovniku.⁵ Očito je da je u međuvremenu Nenko naslijedio svoga oca Krajslava u vodstvu katuna u periodu 1390-1398. godine.

U testamentu Radovca Tvrtkovića iz 1400. godine među nekoliko vlaha spomenut je Nenko Krajsalić i izvjesni Vladoje iz njegovog, Nenkovog katuna (*lo chaton Nenchou*).⁶ Novembra 1402. godine Bogeta Nenković, Milat Brajković, Radelja Lamičić i Budeč Petković, označeni kao vlasiti iz katuna Nenka Krajsalića, obavezali su se dubrovačkim trgovcima, vlastelinu Marinu Crijeviću, te građanima Vladoju Dražojeviću i Hvalecu Petroviću, da će do Konjica prevesti njihovih 18 tovara tkanina i njih same uz određenu cijenu, za tovar 4 perpera, a za njihov prevoz po konju 3 perpera i 6 dubrovačkih dinara.⁷ Vlah Bogetu Nenkovića i Budeča Petkovića susretat ćemo i dalje u ovom radu.

³ Na navedenom mjestu pročitano je kao Hruslav Mergenović, tj. Crusclau, Ковачевић 1963, 128. Kod Bogumila Hrabaka je zabilježen kao 'burmaski katun Hruslava Međeno-
vića', odnosno 'Kruslav Mrdenović', Hrabak 1981, 187; Хабака 1997, 145.

⁴ "Millos Tulillouich de catono Craysloui facit manifestum quod ipse vendidit ad currum morre solito unum eius asinum salmerium cum una vega nigra per schenam Giucho Ducianich de Zoncheto presenti et ementi pro perperis sex" (28. 11. 1390. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXIX, 158v.

⁵ "Lyuboe Syridanouich de catono Nenchi Craysalich vendidit et tradidit unam equam bayam Bogdan Radosalich precio yperperorum quindecim ... ipso emptore Goyzin Daboeuich de Ombla dixit se cognoscere" (10. 12. 1398. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXII, 206v.

⁶ "Testamentum Radoueci Tuertchouich. MIIII^c, indictione VIII, die XXVI marcii Ragusii ... Ancora dieme dar Nencho Craislauich grossos XII ... Ancora deme dar Pocraec et Pribislau del catuno de Surouichi perperi V. Ancora dieme dar Vladoie grossos XII in lo chaton Nenchou ... Ancora dieme dar Radoslau Surouich grossos III" (26. 3. 1400. g.), DAD, Testamenta Notariae, VIII, 153.

⁷ "Bogetta Nencouich, Millath Braichouich, Radepla Lamicich et Budez Petchouich vlachi chathoni Nenchi Craslaglich faciunt manifestum quod ipsi se conuenit cum ser Marino de Zrieua, Vladoie Draxoyeuich et Qualez Petrouich merchathoribus de Ragusio, hoc modo, videlicet, quod predicti vlachi promisserunt et se obligauerunt hinc ad octo dies conducere Ragusium equos bonos et sufficientis XVIII cum quibus portare debeant salmas dictorum merchathorum usque in Cognic saluas in terra in dicto loco Cognic ... dictis vlachis pro qualibet salma pannorum perperi quatuor et pro quolibet equo ad equitandum perperos III et grossos sex" (16. 11. 1402. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 178v.

Maja 1403. godine nailazimo na informaciju kojom se Nenko Krajsalić oslovljava i kao Vislović. Tada se obavezao prevesti 250 tovara olova iz Deževica u Dubrovnik.⁸ Ovaj slučaj pokazuje vezu katuna Nenka Krajsalića i njegovih pripadnika, u osnovi Burmaza, s vlasima iz katuna Gleđa Vislovića, budućih Gleđevića, koji su također iznikli iz širih kontura vlahu Burmaza.⁹

Bosansko-dubrovački rat na početku XV stoljeća donio je smetnju u prometu između Dubrovnika i zaleđa. Sa svim znacima normaliziranja stanja, pojedini vlasi i vlaške skupine izlazili su pred dubrovačku vladu sa zahtjevima za dozvolu nesmetanog prometovanja. Jednu takvu augusta 1403. godine dobili su i vlasi kralja Bosne, čiji katunar je bio Nenko Krajsalić.¹⁰ Podatak je izuzetno značajan s obzirom na to da govori o seniorima ovih vlahu.

Pokazatelj ugovora o prevozu 336 tovara soli iz Dubrovnika u Deževicu, Podvisoki ili Dubrovnik (u Bosni) iz juna 1404. godine govori o Bogeti Nenkoviću i Milatu Brajkoviću, vlasima Krajsalićima.¹¹ Ovim podacima otvorili smo još jedan problematičan segment koji se javlja među vlasima Nenkovićima (koji se još uvijek tako ne zovu), a kojeg je stvorilo predvodništvo Nenka Krajsalića. Radi se o različitom nazivanju pripadnika istog katuna. Prema podacima o Bogeti Nenkoviću, spomenutom 1402. i sada 1404. godine, uočavamo da se radi o istoj osobi, kao vlahu iz katuna Nenka Krajsalića, koji se u posljednjem podatku navodi kao vlah Krajsalić, sada po prezimenu katunara. Augusta 1404. godine Bogeta Nenković, zajedno s Bogdanom Gleđevićem označen kao vlah Burmaz, obavezao se na prijevoz oko trideset tovara tkanina i druge robe do Podvisokog.¹² Novembra 1405. godine, Bogeta Nenković,

⁸ "Nencho Craislaglich Vislouich facit manifestum quod ipse promittit et se obligat Radin Hilich procuratori Bogleslaui Bachiosochie [?] stipulanti vice et nomine dicti Bogleslaui et etiam dicto Bogleslaui abstenti ire quandocumque voluerit usque ad festum Passe Rosarum proxime venturis in Deseuiza et ibi caricare plumbum dicti Bogleslaui supra equis CCL dicti Nencho. Et cum ipso plumbo venire Ragusium et assignare dicto Radino dictum plumbum. Et hoc secundum iusto impedimento, cum hac tanquam condicione, videlicet, si dictus nencho non iuerit ad caricandum dictum plumbum ad terminum supradictum promittit et se obligat et omnia sua bona pro omni dampno expensum et interesse quod et quo eumerit dicto Bogleslaui. Renuntiando. Et de precio nauli dictus Nencho dixit esse bene in concordia cum dicto Bogleslaui et noluit de eo facere mencion. Renuntiando" (7. 5. 1403. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIV, 217.

⁹ Uporedi: Kurtović 2007, 11-31.

¹⁰ "Prima pars est de dando fidei vlahorum regis Bosne cuius est caput Nenchus Craislaglich sicut data est aliter" (24. 8. 1403. g.), DAD, Reformationes, XXXII, 165v.

¹¹ "Bogetta Nencouich et Millath Braichouich vlachi Craislaglich faciunt manifestum habuisse et recepisse hic in Ragusio sesaginta salmas salis ponderis qualibet salma librarum CCCXXXVI. Quod sal promittunt et se obligauit insolidum et ad meliustentem per aptay renuntiando portare ad partes Bosne et ponere dictum sal in uno ex tribus locis in quo dixerunt Qualez Petrouich vel Radassinus Bachuichouich, videlicet in Desseuize vel sub Vissoch vel in Doboruonich promittens dictas salmas LX consignare in uno ex dictis locis predictus Qualez vel Radasino sub pena soluendi dicto Radino pro qualibet salma yperperos decem si fuerunt contrafactum renuntiando" (11. 6. 1404. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 78v.

¹² "Bogdan Gliegieuich et Bogetta Nenchouich vlachi de Bormaxi ... leuare de Ragusio salmas treginta vel circha pannorum et aliarum mercacionum et illas salmas caricare ... et

označen kao vlah Nenković, obavezao se dubrovačkim trgovcima da će na 25 konja prevesti njihovu robu od Drijeva do Konjica uz cijenu od tri perpera po tovaru.¹³ Iako za to nismo našli direktnu potvrdu do linije patronimika i istaknute uloge, čini se vjerovatnim da je navodeni Bogeta Nenković ustvari sin Nenka Krajsalića.

U novembru 1405. godine pratimo i druge pripadnike katuna Nenka Krajsalića. Radi se o braći Ljeposavu i Srđu Pripčiću koji su trebali svjedočiti za jednu kravu koja je bila ukradena, a za čiju krađu je bio optužen Borisav, sin Srđa Pripčića.¹⁴

Tokom 1407. godine u dva navrata su registrirani vlasii iz katuna Nenka Krajsalića. U prvoj prilici, aprila 1407. godine vlasii iz katuna Nenković, Gojслав Žezić i Crijep Pripković, obavezali su se prevesti sedam tovara robe do Podvisokog uz cijenu od 4 perpera i jedan dubrovački dinar po tovaru.¹⁵ Druge prilike, oktobra 1407. godine, vlasii iz Nenkovog katuna ugovaraju prevoz 12 tovara tkanina i druge robe do Likodre ili Ljupskova uz cijenu od 5 perpera po tovaru.¹⁶ Uz tada pomenutog vlaha iz katuna Nenka Krajsalića mogle bi se povezati još neke informacije iz 1404, 1420. i 1421. godine.¹⁷

illas portare recto tramite sub castro Vissochi" (9. 8. 1404. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 95v.

¹³ "Bogetta Nenchouich vlah de catono Nenchouich facit manifestum quod ipsi promisit et se obligat Radino Thollilouich, Radasino Nenchouich et Bogdano Radouanich mercathoribus de Ragusio ... cum equibus viginti quinque ... pro salmis caricandis in mercato Narenti et ponere illas in Cogniç pro yperperis tribus pro quolibet salma" (2. 11. 1405. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 235v

¹⁴ "Lieposlaus Pripçiç vlahus chatoni Craysalich et Sergi Pripceih vlahus dicti catoni, fratres ... dicentes cum hoc sit, quod pro una vacha quam Crechxa Grubazeuich de Tersteno homo ser Gauze de Poça potebat Borissauo filio dicti Sergi predicti Crichxa et Borissaus in presentia Raduth et Radouezi Guxich famulorum regius conuenerunt quod Sergi pater et Lieposlaus patrinos suprascripti Borisauo et ipso Borissaus in festo sancti Martini quod fuit here deberent esse in Ragusio ad respondendum ad ius dicto Chreccxa pro dicta vacha" (12. 11. 1405. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 239v.

¹⁵ "Goislauus Xezich vlah de cathono de Nenchouich, Ziriep Pripchouich vlah de dicto cathono faciunt manifestum quod se obligant Radouino Millatchouich et Bogdano Radouanich ... septem equos seu caballos ... portare Sub Vissoch pro perperis quatuor et grossos I pro qualibet salma" (04. 04. 1407. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 164v.

¹⁶ "Osrissa Dobreçeuch vlah de Nencho, Milloslauo Xozich ambo vlachi faciunt manifestum in solidum et ad meliustenedem Stipcho Paulouich et Dabisiuo Latiniza mercatoribus ... ad viazium portare ... equis salmas viginti unum pannorum et mercantonum usque in Lichodra aut in Glupscouo ... pro yperperis quinque pro qualibet salma" (18. 10. 1407. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 242v.

¹⁷ "Osrissa Dobriçeuch vlah facit manifestum quod ipse promittit et se obligat dare et soluere Bochoye Radouanich Rade sorori sue et Millut Radouanich yperperos treginta in tribus terminus ... pro residio omnium racionum quos predicti vel aliquos eorum habuerit facere cum dicto Osrissa" (22. 12. 1404. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 134; "Radouoy Rachouich ... supra Radoslauum, Pripcinum et Zochan fratres Branchouich et Odri-sam et Radiuoy Dobreçeuch fratres, omnes Crassomirich de Tribigna. Eo quia his diebus propelapsis predicti in Tribigna sibi violenter abstulerunt boues duos et tres vacas et animalia minuta quindecim et ipsum accusatorem percusserunt et verberauerunt et decapilauerunt" (21. 5. 1420. g.), Lamenta de foris, IV, 200; "Dabisiuus Latiniza ...

Februara 1413. godine Bogmil Korlad, vlah iz Nenkovog katuna, primio je pet volova, tri konja i trideset grla sitne stoke od Dabinje Radohnića i njegovih sinova iz Rijeke Dubrovačke na čuvanje uz polovinu proizvoda.¹⁸ Krajem 1416. godine Radonja Milojković, vlah iz katuna Nenka (Krajsalića) obavezao se na petogodišnju službu i učenje krznarskog zanata kod Vukašina Brajkovića.¹⁹ Jedna pljačka registrirana početkom 1417. desila se septembra 1416. godine u mjestu zvanom Červan (*Zeruan*) u naselju, očito, Nenka Krajsalića²⁰, kojeg bi trebalo tražiti u hercegovačkoj toponimiji.

Vidjeli smo da je više pokazatelja koji govore o raznovrsnom predstavljanju katuna Nenka Krajsalića. Taman kada bi se pomislilo da je smjena u predvodništvu u katunu već izvršena ili da je linija pripadnosti vlasima Burmazima isključena, u 1419. godini pratimo pokazatelj kojim se obje pretpostavke isključuju. Na samom kraju juna 1419. godine Nenka Krajsalić, nazvan katunarom vlaha Burmaza, kao i Obrad Borojević iz katuna vlaha Ugara, obavezao se na vjernost i vazalnost vojvodi Sandalju Hraniću Kosači. Uz Nenka Krajsalića se kao jemci, vjerovatno pripadnici njegovog katuna, pojavljuju: Brajko Sijakotić, Milobrad Vojčinić, Radivoj Budisalić, Radivoj

supra Zochanum, Radossauum et Pripcinum Crassomirich et homines eorum et Osrisa et Radiuoi fratres Dobreueich et Dobrouoy Miolchusouich et eius filium Radič. Eo quia his diebus propelapsis predicti sibi violenter abstulerunt de Zuncheto capita animalium minutorum CLXI de quibus sibi restituerunt CXL et vigintiunum retinuerunt. Et quod propter dictam captionem et detentionem animalium mortui sunt inter agnos et odos et lactabater LXV. Item totonderunt lanam dictorum animalium de quibus habuerunt ultra cartiena X. Et lac habuerunt de dictis animalibus diebus XV quibus tenuerunt illos. Item conqueritur supra infrascriptos qui tanquam proditores dederunt ipsa animalia dictis malefactoribus qui sunt isti, videlicet, Boxin Chiunilouich de Zuncheto, Bogdan Vitich, Radoe Dragouolich, Stoissauus Metiglauch, Jurchus Bibesich, Vlachota Climcich, Bogdan homo ser Marini de Caboga" (18. 02. 1421. g.), Isto, 288.

¹⁸ "Bogmil Corlad vlah de cathono Nenchi confessus fuit habuisse et recepissee ad tenendum, pascendum et fideliter custodiendum ad voluntatem partium secundum consuetudinem contrate Dabigna Radochnich de Umbla et eis filiis capita treginta animalium minutorum et capita quinque bouum et tres equos ad medietatem fructum et lactis ex ipsius animalibus" (26. 02. 1413.g.), DAD, Diversa Cancellariae, XXXIX, 223v.

¹⁹ "Radogna Miloyxhouich de katono Nenki locat se et opera sua ad standum cum Volchassinu Braycouich pro quinque annos in mediate ... artem pillipparie" (28. 12. 1416. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 60.

²⁰ "Regoie et Obrad fratres filii Velchius coram strenuo milite domino Pasquale de Resti honor Rectoris Ragusii conqueruntur supra Borouaç et Deian fratres Bogdanouichi, Radognam Dobroieueich et Voynum fratrem eius, Gleguim Radinouich, Dobri et Dobrilum Capičichi fratres et Miomanum Omazich et Milas frater eius. Eo quod supradicti acusati malo animo et intentione derobauerunt dictos fratres acusatores in loco vocato Zeruan in una villa Nenchi Crasich de anno proximo preterito et de mense septembris proxime elapsa. Quibus acusatoribus dicti acusati dicto loco et tempore abstulerunt res infrascriptas, videlicet, ... unam sellam fulcitam valoris yperperis VI ... unam catenam ferream ab equo valoris yperperis unius ... Testes: Hreglian Radeschouich, Dobrossau Milosseuich et Pribetta Braticich} de Ragusio" (14. 01. 1417. g.), DAD, Liber maleficiorum, IV, 208v.

Bogdanić, Ivko Vladojević, Bratovac Radosalić, Radonja Pribilović, Radivoj Ružojević, Vlatko Baldovinović, Vekač Jurojević i Radelja Gorojević.²¹

Time se pojava Nenka Krajsalića ne završava. Julia 1424. godine Bogeta Nenković, vlah iz katuna Nenka Krajsalića, po našoj postavci njegov sin, obavezao se dubrovačkim trgovcima prevesti 34 tovara robe do Konjica i Vrapča po određenoj cijeni po tovaru.²² Uz jemstvo Velička Jurkovića i Pribinje Brajkovića, Budak Vlatković, vlah iz Nenkovog katuna, obavezao se na trogodišnju službu kod Nikše de Lono.²³ Augusta 1434. godine za pljačku izvršenu u Ljubinj bio je optužen Branko Baldovinović, čovjek Nenka Krajsalića.²⁴ Posljednje poznato spominjanje katuna Nenka Krajsalića je iz februara 1436. godine. Tada je spomenut kao njegov vlah Gojčin Branković iz Trebinja, koji je primio stoku na čuvanje od Ratka Pribilovića.²⁵

Prema poznatom, Nenka Krajsalića poslije 1436. godine ne spominju izvori u jasnom izrazu. Njegov sin Bogeta Nenković ne spominje se od 1424. godine. Ipak, jedan spomen iz 1443. godine, iako nije posve precizan, ubjed-

²¹ "Et similiter in omnibus et per omnia Nencho Craissaglich catthonarius de catono vocato Burmas pro se et domo sua se obligavit dicto magnifico voyuode Sandalio sicut se obligavit supradictus Obrad Boreuich pro quo Nencho et domo et familia sua et quolibet ipsorum et pro omnibus et singulis supradictis attendendis et obseruandis. Braycho Siacotich, Milobrad Vočinich, Radiuoi Budisaglich, Radiuoi Bogdanich, Iucho Vladoeuch, Bratouaç Radossaglich, Radogna Pribilouich, Radiuoi Ruzoeuich, Vlatcho Baldouinouich, Vechaç Iuroeuch, Radepla Goroieuch se constituerunt plegios et principales solutores insolidum" (30. 06. 1419. g.), DAD, Diversa Notariae, XII, 337; Ковачевић-Којун 1973, 229-233.

²² "Bogheta Nenchouich vlahus super se et super omnia sua bona obligando promisit ser Federicho Raphaelis de Goze, Dobrie Veselchouich, Nixa Vochoeuch et Voynaç Vochoeuch mercatoribus Ragusii presentibus et stipulantibus dare et conducere ... equos triginta quatuor bonos et sufficientes pro salmis portandis et personas sufficientes pro ipsis equis et salmis ... et salmas mercanciarum ... portare usque Vrapaç saluas et illesas, et si dictus mercatoribus placuerint etiam usque Cogniç ... usque Vrapaç ... yperperos tres et dimidium ... usque Cogniç ... yperperorum quatuor pro qualibet salma" (12. 7. 1424. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLII, 295v.

²³ "Budach Vlatchouich vlahus de cathono Nenchi locavit se et opera sua ad standum cum Nixa de Lono presente et ipsum conducente pro annis tribus in mediate ... bonus et legalis famulus ... Pro quo Budacho et eis precibus et instantia Veliçcho Giurcouich et Pribigna Braicouich extiterint plegii" (06. 06. 1427. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLIV, 148v.

²⁴ "Pribissauus Goychouich homo ser Mathei de Saracha ... conqueriter supra Branchum Baldouinouich de hominem Nenchi Craysalich. Eo quia ipsum verbavit manibus et per vim sibi accepit unam clamidem de raxia, unam camisia, unam cortelixiam, unum ense, unum par calligarum de raxia et biretum unum. Et hoc fuit die mercuri proxime preteriti in Liubigna" (10. 8. 1434. g.), DAD, Lamenta de foris, X, 241.

²⁵ "Goicin Branchouich de Tribigna vlahus de catuna Nenchi Craisalich confessus fuit habuisse et recepisse a Ratcho Pribilouich presenti et stipulanti equam unam, vacham unam cum vitella una anni unius et quinque capras cum quinque capretis et singula et que eis nascentus bene, fideliter et diligenter saluandum et elegendum, gubernandum, custodiendum et pascendum" (13. 02. 1436. g.), DAD, Diversa Notariae, XX, 176v.

ljivo govori o osobi istog imena.²⁶ Na sličan način jedan vlah katunar, Miliša Nenковиć, spomenut 1438. godine, kao da predstavlja vezivno tkivo koje nam nedostaje u traženju nasljednika Nenka Krajsalića u funkciji katunara.²⁷ U svjetlu ovih kombinacija ostaje problemski osnov koji nije riješen, a koji predstavlja pitanje ko je naslijedio Nenka Krajsalića u vodstvu vlaha Nenkovića. U svakom slučaju, budući Nenковиći (Nenkovci) i nisu dobili svoje ime drugačije do po Nenku Krajsaliću.

Nenковиći

Na samom početku 1444. godine Radosav Medojević je podigao tužbu zbog pljačke njegove krave koja je bila na čuvanju kod Obrada Krajkovića u Lugu. Za pljačku su optuženi braća Brajan i Radonja Cvjetković iz Ivice, ljudi Nenkovića, te Radosav Jurenović iz Žakova.²⁸

Tokom 1446. i 1447. godine zabilježen je Grubač Bogetić vlah Nenковиć kao dužnik u poslovima s Dubrovčanima. Jula 1446. godine Cvjetko Gojsalić, Radoje Pribitković i vlah Nenковиć Grubač Bogetić zadužili su se kod dubrovačkog vlastelina Marina Gučetića na iznos od 700 perpera dubrovačkih dinara.²⁹ Juna 1447. godine isto društvo, prošireno Radeljom Rakojevićem, a u kojem je Grubač Bogetić označen kao '*vlach de Nencho*', zadužuje se kod dubrovačkih vlastelina Klimenta Gučetića na 625 perpera i Mihaela Poča na

²⁶ "Stiepanus Pribisalich de Xaton coram domino Rectore ser Zupano de Bona fecit lamentum supra Bogetam Nenchouich et Gliubisam Aladinouich fantum dicti Bogete et Pomen Squaracich et eius fratrem Braiulum, dicens quod ipsi per vim acceperunt sibi unum bouem in Cotesi supra tereno vaiuode Stiepani. [Testes:] Ratchus Miloseuich, Radiuoi eius frater" (06. 01. 1443. g.), DAD, Lamenta de foris, XVI, 92v.

²⁷ "Radossaus Iuancich homo voyuode Stipani de Mirillouich facit manifestum quod ipse Radossaus vendidit unum equum Dobrillo Osmercich de Canali hominem ser Jeronimi de Poza, quem equum vendidit in platea propter carrum pro perperis duodecim" (21. 12. 1436. g.), DAD, Diversa Cancellariae, L, 215v. Sa strane: "1438 die XXV aprilis ... Pribissau Radoychouich del catono Millisse Nenchouich petentis equum contrascriptum quem ducebat esse sed sibi restitui debere", Isto.

²⁸ "Radosaus Medoeuich coram domino Rectore ser Stephano de Zamagno fecit lamentum, dicens quod dedit unam vacham ad saluandum Obrad Craichouich et quod fuit sibi furtim arrepta" (22. 01. 1444. g.), DAD, Lamenta de foris, XVII, 169v. Ispod: "Die 7 februarii 1444. Milat Dobroseuigh de Luch de Tribigna promisit suprascripto Radosauo Medoeuigh presenti et acceptanti quod ipse Milat manifestaret et demonstraui ipsi Radosauo malefactorum suprascriptum furti super se et omnia sua bona renuntiando, quia si non demonstraret quod ipse Milat obligauit se soluere et satisfacere ipsi Radosauo pro sprascripto damno dicte vace. Pro qua demonstratione et manifestacione dictorum malefactorum ipse Milat recepit a dicto radosauo yperperis tres pro integra solutione dicte sočbine renuntiando. Qui Milat dixit infrascriptos fuisse malefactores supradicti furti, videlicet, Radogna Cuietcouigh, Braianus eius frater de Iuiça homines [prazan prostor] de Nencouigh, Radosaus Giurenouigh de Sacouo", Isto.

²⁹ "Nos Cuietchus Goisalich, Radoe Pribitichouich et Grubaz Bogetich vlacchus Nenchouich confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Marino Vite de Goze yperperos septingentos" (16. 7. 1446. g.), DAD, Diversa Notariae, XXXI, 98.

121 perper dubrovačkih dinara.³⁰ Grubačevo prezime asocira vezu s ranije spominjanim Bogetom Nenkovićem.

Tokom juna 1447. godine spomenuti su Božidar, Vukota Klakor i Bratovac, vlasni Nenkovići, ljudi vojvode Stjepana Vukčića, koji su bili optuženi za pljačku izvršenu u mjestu zvanom Kotum Vukca Bogunovića (*in loco vocato Chotum de Vochaç Bogunouich*).³¹

Decembra 1453. godine Dovolja, kćerka Radelje Bogosalića iz Nenkovaca, obavezala se na četvorogodišnju službu kod Dubrovčanina Matka Turčinovića.³² Juna 1454. godine za učešće u jednoj pljački bili su optuženi, između ostalih, i Radohna Radosalić zvani Žezić i Viganj Brajanović '*de Nenchouich*'.³³

Februara 1460. godine optužen je Bogun Bogetić '*de catono de Nencouaz iurisdictionis herceg*' zbog otuđivanja jednog konja.³⁴ U radnoj postavci Bogun Bogetić bi linijom patronimika mogao biti sin Bogete Nenkovića. Ta postavka naročito dolazi do izražaja kada se poveže s još dva pokazatelja, o Bogunu Bogetiću, vlahu iz katuna Stjepana Bogetića (1453), i istoimenoj

³⁰ "Nos Cuietchus Goysalich et Radeqlia Rachoeuich et Radoe Pribitchouich Ragusin et Grubaz Bogetich vlah de Nencho confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere ser Clementi Vite de Goze yperperos sexcentos viginti quinque usque ad unum mensem proxime futuris ... Et similiter dare et soluere ser Michaeli Ni. de Poza yperperos centum viginti unum" (07. 6. 1447. g.), DAD, Debita Notariae, XXIII, 58.

³¹ "Sriedanus Braianouich coram domino Rectore ser Michaeli de Bucignolo fecit lamentum supra Bosidar suram Vuchotam Clachor et Bratouaç vlahos Nenchouzi homines voiuode Stiepani, dicens quod dum dictus Sriedanus dedisset in credentiam Radoe Braichouich et Radach Tuerdissalich mercatoribus usque ad summam yperperorum ducentorum vel circha, dum dicti mercatores irent in Bossinam quoniam fuerunt in loco vocato Chotum de Vochaç Bogunouich superuenerunt suprascripti vlahi et ceperunt omnes merchantias suprascriptis merchatoribus et ultra ipsos interfeceretur. Unde cum sit quod dictus Sriedanus non possit consequi libitum suum supra dictos merchatores, quia mortui sunt ipse protestatur et petit sibi de remedio opportuno prouideri contra suprascriptos malefactores" (19. 6. 1447. g.), DAD, Lamenta de foris, XXI, 95.

³² "Matchus Turcinouich conduxit et acordauit Douogliam filiam Radeqlie Bogossalich de Nenchouazi ... pro annis quatuor ... promittens dicta Douoglia toto dicto tempore stare et habitare cum dicto Matcho" (7. 12. 1453. g.), DAD, Diversa Notariae, XXXVIII, 170.

³³ "Milliza condam Radassina coram domino Rectore ser Zupano de Bona fecit lamentum supra Gliubissauam filiam Radouani Stoisalich de murlachis de Vlachouich eius famulam, dicens quod ab ipsa aufugit et asportauit sibi inter lintheamine fazolies, mantillia, toualeas et alia drapaninta de lino, calligas et manichas ad valorem yperperis XXX. Postea venit Nicolaus filius dicte Milize et conquestus est supra Radouanum Radognich dictum Cossier de Gliubigne, Radochnam Radossalich dictum Xezich et Vigagn Braianouich de Nenchouich, dicens quod ipsi abduxerunt suprascriptam Gliubissauam" (26. 6. 1454. g.), DAD, Lamenta de foris, XXVI, 276.

³⁴ "Radossauus Nenoeuich coram domino Rectore ser Johanne And. Mart. de Volço lamentatur contra Bogunum Bogetich de catono de Nencouaz iurisdictionis herceg, dicens quod dum haberent inter se societatem et emissent quosdam equos inter alia qui Bogunus aufugit et secum duxit equos" (25. 02. 1460. g.), DAD, Lamenta de foris, XXXIV, 18v.

osobi spomenutoj da je iz Ljubinja (1463).³⁵ Onda bi Stjepan Bogetić bio katarinar Nenkovića... Ipak, to su okviri bez dovoljno pratećih potvrda. Ovdje su spomenuti u poticaju potrage s obzirom na to da se vlasni Nenkovići i dalje javljaju, ali se ime njihovih predvodnika ne pojavljuje jasnim.

Jula 1461. godine registrirana je tužba od strane Stjepka Radojevića zbog pljačke jednog ovna, a izvršene *'ad Stiničam super teritorio dicti herceg'*. Aprila 1465. godine zabilježen je Dragiša Radeljić *'de vlachis Nencouci jurisdictionis comitis Vladissau'* kao osumnjičeni. Njih dvojica formiraju porotu koja treba da razriješi navedeni slučaj. Od strane vlaha Nenkovića u porotu su imenovani Radivoj Milišić i Viganj Milatović (*ambo de Nencouci vlachis*).³⁶ I prije toga, aprila 1462. godine Dragiša Radeljić iz katuna Nenkovića bio je optužen za pljačku koju je izvršio zajedno s nekim vlasima Vragovićima.³⁷

Sedamdesetih godina XV stoljeća, prema poslovnoj knjizi Dubrovačana Dživana Pripčinovića, vlasima Nenkovićima se pripisuju dva katuna, katuni braće Miliše i Radiča Bogišića (1476-1477).³⁸ Radič Bogišić, vlah Nenković (*'de Nencouci'*) spominje se 1478. godine u jednoj tužbi kao jamac.³⁹

³⁵ "Milouan Radueuich coram domino Rectore ser Johanne de Volzo [trebalo bi: *Menze*] fecit lamentum supra Bogun Bogetich de catur Stiepani Bogetich, dicens quod per vim sibi accepit sex pecudes et in contatis yperperos duos" (10. 11. 1453. g.), *Lam. de foris*, XXV, 165v; "Ego Bogun Bogetich de Gliubigne confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere Giuo Masarachieuich ducatos auri vigintitres cum dimidio" (11. 8. 1463. g.), *DAD, Debita Notariae*, XXXVI, 10v.

³⁶ "Stiephus Radoeuich perlabuchus coram domino iudicibus de criminalis quorum caput extitit ser Petrus de Poča lamentum fecit, dicens quod cum ipse duceret aliqua animalia ex teritorio herceg et esset ad Stiničam super teritorio dicti herceg furatus fuerunt sibi dicto Stiepchu unum castronum" (16. 07. 1461. g.), *DAD, Lamenta de foris*, XXXV, 8. Ispod: "Die VIII aprilis 1465 Dragissa Radeulich de vlachis Nencouci jurisdictionis comitis Vladissau inculpati de furto suprascripto ex una parte et Stiephus Radoeuich perlabuchus dampnificatus ex altera parte coram domino Rectore ser Vladissau de Goče conuenerunt se ad inuicem de suprascripto furto in hunc modum, videlicet, quod inter eos de dicto furto debeat fieri porota secundum consuetudinem. In qua porota dictus Stiephus nominauit pro porotnicis quinque viros cum quibus quinque viris ipse Dragissa interueniat sextus ... quinque viri sunt nomine hii, videlicet, Radiuoius Millissich, Vigagn Millatouich ambo de Nencouci vlachis, Vochichius Dobrillouich et Pocrayač Miglienouich de Bobani vlachis et Radač Ratcouich de Xurouichy vlachis ... plegii extiterunt et fideisserunt pro dicto Dragissa ... Radogna Grubaceuich et Vocazius Cechernichii de Ugarci dohanerii ad Ledenice comitis Vladissau", *Isto*.

³⁷ "Stiephus Radoeuich et Radoe Stiepcouich eius filius coram domini iudicibus de criminalis quorum caput fuit dominus Jacobus de Gondola lamentum detulit contra Radicium Rachoeuich, Obradum Rachoeuich et contra duos filios dicti Obradi quos nomina ignorat de catono vlachorum Vragouich et contra Dragissam Radeulich de catono vlachorum Nencouci sic dicti, dicentes quod predicti querelantes quod prenominati vlachi ad flumine in Tribigne ipsos derobarunt violenter et eis acceperunt in contatis de grossis yperperos treginta et grossis sex et brachia viginti de panno di 50 et centum et triginta brachia tele, unam libram sirici et unum ensem" (05. 4. 1462. g.), *DAD, Lamenta de foris*, XXXV, 260v.

³⁸ Храбак 1956, 32; Тошић 2004, 100-102.

³⁹ "Radicius Bogissich de Nencouci et Radoe Vochich et Criessoe Clapcich se constituerunt plegios ad melius tenendum pro dicto Radicio Hotcovich" (22. 6. 1478. g.), Недељковић 1978, 129.

Smještaj Nenkovića

Teško je znati gdje je smješteno naselje Nenka Krajsalića koje je nazvano Červan (*Zervan*), a u kom se desila pljačka registrirana 1417. godine.⁴⁰ Prema informaciji iz 1436. vlasi Nenkovići su bili na području Trebinja.⁴¹ Narodna tradicija povezuje Nenkovce za naselje Ivica u ljubinskom kraju.⁴² S naseljem Ivica zaista i jesu povezani vlasi Nenkovići kako to pokazuje informacija iz 1444. godine kada su spomenuta braća Brajan i Radonja Cvjetković iz Ivice kao ljudi Nenkovića.⁴³ Ivica je smještena jugoistočno od Ljubinja, istočno od naselja Kruševica i sjeverno od naselja Žabica. To se poklapa i sa činjenicom da se šira oblast naslanja na trebinjsko područje.

Seniori vlaha Nenkovića

Ispratili smo primjer iz augusta 1403. godine kojim se katun Nenka Krajsalića podrazumijeva u vazalnom položaju prema bosanskom kralju.⁴⁴ Prema čuvenom davanju obaveze na vjernost iz 1419. godine, Nenko Krajsalić je tada postao vazal vojvode Sandalja Hranića Kosače.⁴⁵ Informacije iz 1447. i 1460. godine govore o vlasima Nenkovcima (Nenkovićima) kao vazalima vojvode Stjepana Vukčića Kosače.⁴⁶ Uz hercega Stjepana oni se prate i kao vazali njegovog sina kneza Vladislava Kosače.⁴⁷

* * *

U dosadašnjim razmatranjima linija vlaha Nenkovića (Nenkovaca) imala je svoju poznatiju liniju u sedamdesetim godinama XV stoljeća. Specifično kretanje imenovanja ovih vlaha krajem XIV i početkom XV stoljeća otežavalo je njihovo prepoznavanje. Delegirana linija njihovog razvoja započinje 1376. godine s katunarom Krajslavom Mrđenovićem i konstatacijom da se razvijaju iz krila vlaha Burmaza. Glavna karika u razvoju Nenkovića je njegov sin Nenko Krajsalić (1398-1436), katunar koji Nenkovićima daje ime. Otvorena je potraga za katunarom Nenkovića u daljem periodu. To bi mogao biti Miliša Nenković (1438). Nenkovići su živjeli u Ivi, naselju smještenom

⁴⁰ "In loco vocato Zeruan in una villa Nenchi Crasich" (14. 01. 1417. g.), DAD, Liber maleficiorum, IV, 208v.

⁴¹ "Goicin Branchouich de Tribigna vlachus de catuna Nenchi Craisalich" (13. 02. 1436. g.), DAD, Diversa Notariae, XX, 176v.

⁴² Храбак 1956, 32; Тошић 2004, 102. Današnja Gornja i Donja Ivica, Karta JNA, 1:50 000, Trebinje 1 (625/1).

⁴³ "Die 7 februarii 1444. Milat Dobroseuigh de Luch de Tribigna ... dixit infrascriptos fuisse malefactores supradicti furti, videlicet, Radogna Cuietcouigh, Braianus eius frater de Iuiça homines [prazan prostor] de Nencouigh, Radosauus Giurenouigh de Sacouo", DAD, Lamenta de foris, XVII, 169v.

⁴⁴ (24. 8. 1403. g.), DAD, Reformationes, XXXII, 165v.

⁴⁵ (30. 6. 1419. g.), DAD, Diversa Notariae, XII, 337; Ковачевић-Којић 1973, 229-233.

⁴⁶ (19. 6. 1447. g.), DAD, Lamenta de foris, XXI, 95; (25. 02. 1460. g.), Isto, XXXIV, 18v.

⁴⁷ (16. 7. 1461. g.), DAD, Lamenta de foris, XXXV, 8; (05. 04. 1462. g.), Isto, 260v.

jugoistočno od Ljubinja. U početku su vazali bosanskog kralja, a od 1419. godine su vazali Kosača.

Summary

Nenkovići Vlachs

Nenkovići Vlachs lived in Ivica village located southeast of Ljubinje Hercegovina. Initially, they were vassals of the Bosnian king, and in the 1419th the vassals of Duke Sandalj Hranić and his nephew Duke Stephen Vukcica, nobles from the Kosača family. Nenkovići Vlachs arise branching from katun of vlach Burmaz. Archival sources recorded one century of their existence since the end of 14th until the end of 15th. They were dealing with the usual activities: transporting goods from Dubrovnik in the interior of Bosnia, selling livestock, participating in trade credit and road robbery of Dubrovnik merchants. Known developmental line starts 1376th with Katunar Krajslav Mrdenović. The main link in their further existence is his son Nenko Krajsalić (1398-1436), Katunar who provided a name Nenkovići. His successor was Miliša Nenković (1438). In the seventies of 15th century Katuni Miliša brothers and Radič Bogišić belonged to Nenkovići Vlachs.

Literatura

- Храбак, Б.* 1955, О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Припчиновића, Гласник Земаљског музеја 11 (Историја и етнографија), Сарајево 1956, 29-39.
- Нрабак, В.* 1981, Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna, odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV vek), "Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији", (Радови са научног скупа, Титоград 23. и 24. новембра 1978. године), Титоград, Научни скупови 7, Одјелење друштвених наука 3, Црногорска академија наука и умјетности, Титоград 1981, 181-201.
- Храбак, Б.* 1997, Челници сточарских заједница у источној Херцеговини у XIII – XV веку, Београд, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2, Српска академија наука и уметности, Београд 1997, 139-172.
- Ковачевић, Д.* 1961, Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, Sarajevo 1961.
- Ковачевић, Д.* 1963, Средњовјековни катун по дубровачким изворима, "Симпозијум о средњовјековном катуну", Научно друштво Босне и Хер-

- цеговине, Посебна издања 2, Одјелење историјско-филолошких наука 1, Сарајево 1963, 121-140.
- Ковачевић-Којић, Д.* 1973, Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине 19 (1970-1971), Сарајево 1973, 229-233.
- Ковачевић-Којић, Д.* 1978, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Веселин Маслеша, Сарајево 1978.
- Kurtović, E.* 2007, Prilog historiji vlaha Gleđevića, Prilozi Instituta za istoriju 36, Sarajevo 2007, 11-31.
- Недељковић, Б.* 1978, Мешовита порота. Дубровачка документа XIV и XV века о пограничној пороти, Miscellanea XVII/6, Београд 1978, 7-180.
- Тошић, В.* 2004, Прилог проучавању Доњих влаха у источној Херцеговини, Зборник за историју Босне и Херцеговине 4, Београд 2004, 81-132.

Hercegovina sredinom 19. stoljeća – Zemlja i ljudi u općim izvještajima britanskih konzularnih predstavnika za 1857. i 1858. godinu

Edin Radušić
Sarajevo

Velika Britanija je primarno zbog njenih strateških interesa na Istoku i održanja ravnoteže u Evropi u 19. stoljeću važila za zaštitnika Osmanskog carstva, a zalaganje za očuvanje nezavisnosti i integriteta osmanske države bili su proklamirani temelji britanske politike u Istočnom pitanju¹. U tom pravcu se Britanija obavezala tri puta: Pariskim i Tripartitnim sporazumom iz 1856, te Londonskim iz 1871. godine. Podršci Porti je dodatno doprinosilo mišljenje u Londonu da moguće alternative osmanskoj vlasti na jugoistoku Evrope i na Bliskom istoku (ruska kontrola tih prostora ili vlast novonastalih balkanskih hrišćanskih kneževina) neće Velikoj Britaniji i Britancima omogućavati slobodan prolaz ka Indiji i slobodnu trgovinu i zaštitu već uloženog kapitala, kao što je to slučaj s Osmanskim carstvom². Odbrana britanskih interesa na globalnom nivou podrazumijevala je snažnu flotu i spremnost da se ista upotrijebi kada druge metode ne uspiju. To je bila krajnja mjera, a prije toga Velika Britanija je svoje interese i interese svojih podanika branila državnim autoritetom i razgranatom diplomatskom i konzularnom mrežom. O tome govori i činjenica da je u drugoj polovini XIX stoljeća samo u evropskom dijelu Osmanskog Carstva imala 10 konzulata i 16 vicekonzulata³.

Sredina 19. stoljeća, obilježena Krimskim ratom, u evropskoj diplomaciji i evropskoj politici donijela je značajne promjene. Krimski rat je, pored ostalog, značio i uključenje javnog mnijenja u politiku koju su vodile evropske države. I u ovom pogledu Britanija je zbog svog specifičnog državnog sistema

¹ U historiografiji koja se bavi Istočnim pitanjem uz pojmove Bolesnik, Bolesnik na Bosforu ili Bolesnik u Evropi susreće se i pojam Britanski doktor. Vidi: Cunningham 1993.

² Vidi: Bourne 1970, 484; Puryear 1931, 429-430; Jelavich 1973, 91-92; The New Cambridge Modern History, 490.

³ Okey 2002, 61-63.

i razuđenih centara moći bila predvodnik. Novine su sve češće imale svoje specijalne izvještaje na potencijalno kriznim područjima ili u njihovoj blizini. Sam po sebi, evropski dio Osmanskog carstva, a posebno Bosanski ejalet kao njegova najisturenija provincija, bili su interesantno područje. To je bio razlog više da se pojačava konzularna mreža u evropskom dijelu Osmanskog carstva. Trebalo je i u tom dijelu Carstva imati svog predstavnika koji bi pratio šta se sve dešava na terenu, kako se provode reforme, šta rade druge velike sile, kako se ponašaju susjedne kneževine. Svi navedeni faktori i globalna svjetska kretanja utjecali su na to da se nosioci britanske vanjske politike odluče za osnivanje konzulata u Bosni i vicekonzulata u Hercegovini, pa je Britanija mrežu konzularnih predstavništava u Carstvu nadopunila osnivanjem konzulata u Sarajevu i vicekonzulata u Mostaru 1857. godine⁴. Konzuli i vicekonzuli su o svim dešavanjima i pojavama u Bosni i Hercegovini i oko nje, koja su bila zanimljiva Britancima, podnosili izvještaje i slali depeše. Iako je britanski konzulat posebnu pažnju posvećivao svom najvažnijem zadatku u Bosni i Hercegovini do izbijanja Istočne krize – praćenju provođenja reformi i poduzimanju mjera za njihovo efikasnije provođenje kao najvažnijeg sredstva za očuvanje Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva⁵, izvještaji koje su slali konzuli i vicekonzuli, između ostalog, sadrže vrijedne informacije o geografskim osobinama zemlje, stanovništvu i njegovim običajima i navikama, prirodnim bogatstvima i privrednim potencijalima, postojećem načinu proizvodnje i razmjeni dobara, cijenama, vjerskom životu, školstvu i kulturi općenito, svakodnevnici, konzulatima i konzulima drugih velikih sila.

U tom smislu najvrjednije sumarne podatke sadrže opći izvještaji koji na jednom mjestu i na ograničenom prostoru daju cjelokupan presjek zemlje i njenog stanovništva, čije je pisanje bilo precizno definirana obaveza britanskih konzularnih predstavnika proizišla iz Generalnih instrukcija za britanske konzule⁶. Prema njima, konzul je pisao generalne izvještaje o provinciji pri stupanju na dužnost i neku vrstu sumarnih, godišnjih izvještaja koji su najčešće bili trgovinski. Generalni izvještaji obuhvatali su pojedinosti o kapacitetu i općim pomorskim karakteristikama luke, s posebnim upućivanjem na njene trgovačke kapacitete i mogućnosti, opise stanovništva, trgovine i navigacije, lokalne kopnene i vodene komunikacije. Konzul je imao obavezu da šalje godišnji trgovinski izvještaj, dajući što potpunije informacije i vlastitu opservaciju obima i karaktera vanjske trgovine, te stanja i mogućnosti luke. On je u godišnjem izvještaju slao informacije o sirovinama i drugim izvoznim proizvodima i kapacitetima. U izvještajima iz Bosne i Hercegovine

⁴ The Foreign Office list: containing Diplomatic and consular appointments, &c. January 1858. London; FO 195/553, Clarendon-Churchill, Foreign Office, 15. septembar 1856, no. 1. (Kopija); FO 195/553, Churchill-Stratfordu de Redcliffeu, Sarajevo, 6. marta 1857, no. 8.

⁵ O britanskoj politici prema Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine opširnije vidi u: Radušić 2008.

⁶ FO 881/606, The General instructions to Her Majesty's Consuls; kao i generalni i godišnji izvještaji britanskih konzula iz Bosne.

povremeno su trgovinske zarade za tu godinu pridodavane godišnjem izvještaju, za izvoz i uvoz posebno, s nazivima svakog glavnog artikla, kvantitetom i vrijednosti robe. Povremeno su izvještavali o prosječnim tržišnim cijenama osnovnih živežnih namirnica i o cijenama za glavne uvozne i izvozne artikle u toku godine i, također, o vrstama namirnica koje troši lokalno stanovništvo⁷.

Opći (sumarni) izvještaji britanskog ili nekog drugog konzulata važan su izvor za izučavanje historije naše zemlje, a može se reći i da predstavljaju najoptimalniji izvor za razumijevanje viđenja zemlje i ljudi od strane nekog stranca, službenog ili privatnog lica. Oni su neka sredina između putopisa i redovnog konzularnog izvještaja koji se dotiču konkretnog problema, i imaju prednost i nad jednim i nad drugim. Ako ih usporedimo s putopisom – koji najčešće nastaje kao rezultat kratkog boravka stranca i njegova su prva reakcija na zemlju i narod, a počesto je i rezultat stereotipnog razumijevanja drugog i drugačijeg – i s druge strane, s konzularnim izvještajima, koji nisu opći sumarni i koji sadrže uglavnom konkretne informacije o određenom događaju i slučaju pa se cjelovit pogled na zemlju ne može direktno shvatiti, sumarni (opći) konzularni izvještaji sadrže pozitivne strane i jednog i drugog.

Oni omogućavaju razumijevanje cjeline – zemlje i naroda, unutrašnjih i drugih društvenih odnosa – a u njima navedeni primjeri služe kao ilustracija općoj slici i istovremeno doprinose većoj zanimljivosti izvještaja. Autori tih izvještaja su ljudi koji su studirali zemlju i narod i duže vremena boravili u Bosni i temeljitije je posmatrali i izučavali. Činjenica da britanski sumarni izvještaji nisu stizali do drugih subjekata izuzev konzulima pretpostavljenih osoba, te s obzirom na to da se britanska politika tog vremena zalagala za očuvanje osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini i drugim pokrajinama putem provođenja reformi i izjednačavanjem položaja svih sultanovih podanika, kao i za popravljjanje blagostanja naroda, navodi nas na zaključak da konzuli nisu namjerno slali krive izvještaje, već da su nastojali predstaviti stvarno stanje stvari u zemlji.

U tom smislu važnost im je u vrijeme nastanka bila velika, jer se na osnovu njih kreirala britanska politika prema Bosni i Hercegovini na visokom nivou i u zvaničnim krugovima stvarala slika o ovoj zemlji, narodu i odnosima koji vladaju u njoj, ali im je time istovremeno dugoročno u velikoj mjeri uskraćena dimenzija kreiranja javnog mnijenja o Bosni. To znači da su na trenutnu politiku imali više utjecaja od putopisa, ali su dugoročno na viđenje zemlje, naroda, stanja i odnosa u zemlji više utjecaja imali novinski članci i putopisi nego službeni konzularni i diplomatski izvještaji. Tako je u Evropi, ali i u samoj Bosni i Hercegovini, mnogo poznatije Evansovo viđenje naše zemlje i naroda nego npr. Holmesovo, koji je decenijama bio na službi u Carstvu i Bosni i situaciju u zemlji mnogo bolje razumio i u svojim izvještaji-

⁷ Radušić 2009, 75-76.

ma pozitivnije predstavljao⁸. Vrijednost ovih britanskih izvještaja i izvještaja drugih konzulata je porasla nakon uništavanja Vilajetskog arhiva u granatiranju Orijentalnog instituta u Sarajevu od strane srpskih snaga za vrijeme opsade Sarajeva. Oni su, iako ne predstavljaju jedino ispravno viđenje zemlje i naroda, još jedan vrijedan izvor za sagledavanje naše prošlosti 19. stoljeća i značajno nadopunjuju službene percepcije drugih sila na osnovu čije se prepiske (posebno ruske i austrijske) do sada sagledavalo viđenje Bosne i Hercegovine izvana, pa i konačno tumačilo događaje i procese⁹.

I pored svih navedenih pozitivnih karakteristika ovih izvora i značajnog rasterećenja, subjektivnost autora i ovih izvještaja mora se uzeti u obzir. Sigurno su na izneseno u njima utjecali lični profil i afinitet konzula i vicekonzula, izvori njihovih informacija i način na koji su do njih dolazili, a ni britanski konzularni predstavnici nisu bili imuni na drugo i drugačije, pa su zemlju, ljude i odnose među njima posmatrali kroz prizmu vrijednosnih normi civilizacijskog kruga iz kojeg su došli.

Unutar općih izvještaja po svojoj važnosti i zanimljivosti posebno mjesto zauzimaju oni koji su nastali u prvom periodu nakon osnivanja britanskog konzulata u Bosni. Konzul i vicekonzul, nošeni stavom da kreatori britanske vanjske politike o Bosni i Hercegovini znaju vrlo malo, nastoje opservirati skoro sve što je vezano za ovu zemlju i ljude koji je nastanjuju. U općim izvještajima daju se sumarni podaci za cijeli ejalet, ali se u njima mogu razaznati i specifičnosti pojedinih krajeva. S obzirom na činjenicu postojanja vicekonzulata za Hercegovinu u Mostaru, koji je skoro isključivo pratio dešavanje u tom dijelu Bosanskog ejaleta, a Hercegovina je bila predmet razmatranja i u općim izvještajima za cijelu provinciju, britanski konzulat je ostavio najdetaljnije i najobuhvatnije podatke o ovom dijelu naše zemlje. Stoga smo se odlučili analizirati i kombinirati podatke iz pet općih izvještaja – dva koja se odnose na stanje 1857. i tretiraju cijeli Ejalet¹⁰ i tri koja se odnose na 1857.

⁸ Evansovi putopisi su prevedeni u Sarajevu, a za neke britanske konzularne predstavnike u Bosni donedavno se skoro nije ni znalo. Vidi: Evans 1965; Evans 1967.

⁹ Iako ni konzularna i diplomatska građa drugih velikih sila nije u potpunosti iskorištena, na osnovu nje nastali su dosta brojni radovi i nekoliko knjiga koje tretiraju historiju Bosne i Hercegovine od sredine 19. stoljeća do kraja osmanske vlasti. Upućujemo na neke od njih: Zaplata 1937; Tepić 1988; Šljivo 1998; Šljivo 2001; Šljivo 2005; Šljivo 1989; Ekmečić 1973; Čubrilović 1930; Jakšić 1955; Ekmečić 1962, 95-165; Madžar 1975; Mitrović / Kreševljaković 1958; Petrović 1976; Petrović 1979; Šamić 1981; 100-godišnjica ustanka u BiH...; Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji...;

¹⁰ Prve sumirane podatke o provinciji Bosni u okviru građe pristigle iz Sarajeva nalazimo u memorandumu britanskog izaslanika P. Sarella, koji je još početkom 1854. godine boravio u našoj zemlji, sa zadatkom da prikupi informacije o aktuelnim događajima u Hercegovini. On je na traženje nadređenih tri godine kasnije, dok je bio na položaju generalnog konzula u Vlaškoj, napisao osvrt u kojem je predstavio svoje viđenje Bosanskog ejaleta s posebnim akcentom na Hercegovinu. (FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr

i 1858., a razmatraju stanje i prilike u Hercegovini¹¹ – kako bismo dobili “*službenu britansku sliku*” historijske Hercegovine na ulasku u novi vakat kojem su se vrata počela otvarati u osmanskim reformskom periodu, a car i kralj Franjo Josip ih konačno širom otvorio. Dobijena slika je možda jedna od posljednjih slika vremena koje nestaje i sa sobom odnosi jedan način života i vrijednosne norme, jer se od sredine 19. stoljeća sve sfere života počinju značajno mijenjati i dobijati drugačija obilježja.

Čitajući navedene izvještaje u Ambasadi u Carigradu i u Foreign Officeu, u Londonu su mogli saznati da se provincija Bosna na političkoj karti evropskog dijela Osmanskog carstva “nalazi na krajnjem sjevero-zapadu, graniči na sjeveru i zapadu s Austrijskom Hrvatskom i Dalmacijom, na istoku sa Srbijom a na jugu sa Crnom Gorom. Rijeke Una i Sava je dijele od Hrvatske, a Drina, široka i brza rijeka, od Srbije. Neosvojive crnogorske planine odvajaju je od Albanije na jugu, dok je njena teritorija na zapadu otvorena prema Dalmaciji na svakoj tački. Pored toga, dva uska pojasa spajaju zemlju s Jadranom (Klek i Sutorina). Bosna se od Novog Pazara do Novog na sjevero-zapadu proteže u dužini od 250 milja. Sa sjevera prema jugu najduža linija dostiže 150 milja. Površina je oko 26.000 kvadratnih milja, veća je od Grčke i njeno stanovništvo je brojnije za 200.000 duša”. Dalje se ističe kako je podijeljena na sedam distrikta: Zvornik, Banja Luka, Bihać, Travnik, Novi Pazar, Sarajevo i Hercegovinu i kako planine od kojih se sastoji Crna Gora razdvajaju ovu provinciju na dva nejednaka dijela.¹² Njen manji dio, Hercegovina, na sjeveru i istoku graniči s Bosnom, na jugu sa Crnom Gorom i na zapadu s Dalmacijom. Njena najveća dužina “od Duvna na sjeverozapadu do Prijepolja na jugoistoku je oko 120 milja, a najveća širina od Konjica na sjeveru do luke Klek na Jadranu 72 milje. Ona obuhvata prostor od oko 8.400 kvadratnih milja, s oko 24 stanovnika po kvadratnoj milji. Veliki dio Hercegovine sastoji se od planinskih predjela, dijela dinarskih Alpa. Uz dalmatinsku i crnogorsku granicu ovi planinski lanci su ogoljeni i ekstremno surovi, ali primičući

Sarell, 5. februar 1857); Drugi detaljno analizirani opći izvještaj za cijeli ejalet je napisao prvi britanski konzul u Bosni Henry Churchill. (FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.)

¹¹ Sva tri analizirana izvještaja za Hercegovinu napisao je prvi britanski vicekonzul u Hercegovini James Zohrab. Posebno je vrijedan onaj napisan 28. februara 1859. (FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15; FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; FO 195/625, Report on the Herzegovina, (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859 u: Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22.) Zahvaljujem se kolegi Emiru Filipoviću na korisnim sugestijama pri čitanju i prevodu nekih dijelova izvještaja.

¹² FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

se unutrašnjosti ova zemlja se pretvara u plodniji predio i postepeno, kako se približava Bosni, nastupaju pašnjaci podesni za kvalitetno iskorištavanje”. “... Hercegovina je na jugu vezana s Jadranom preko dvije tačke. Južna, Sutorina je uzak pojas zemljišta koji odvaja teritorij Dubrovnika od Kotora i ima malu luku koja je sa svih strana okružena austrijskim utvrđenjima u Boki Kotorskoj. Druga luka po imenu Klek leži na kraju pojasa koji odvaja Dubrovnik od sjeverne dalmatinske granice. Ova luka posjeduje sve mogućnosti za trgovinu, ona je prostrana i potpuno okružena kopnom, ima dobru dubinu vode sve do obale i potpuno pripada Turskoj”¹³.

Navode se glavne hercegovačke rijeke (Neretva, Trebišnjica, Piva, Tara i Morača), te daje opis Neretve, njenih karakteristike i potencijala. “Korito Neretve, od njenog izvora do Počitelja, potpuno je kamenito. U nekim dijelovima to je vrlo uska rijeka, a u prosjeku najširi tok joj je oko 140 jardi. Ispod Počitelja rijeka se otvara u Gabelsku ravnicu i najednom mijenja svoj izgled, poprimajući miran neprekinuti tok do mora. Rijeka je podvrgnuta brzom porastu nivoa između septembra i maja, što je uzrokovano kišama u planinama i topljenjem snijega. U to vrijeme nivo naraste za 12 stopa u toku tri do četiri sata. Dolina Neretve je plodna, ali veliki njen dio ostaje neobrađen. Zemljište u gornjem dijelu doline je najčešće pješčano i kamenito, a približavajući se moru postaje čvrstog sastava. Neretva postaje plovna od Mostara, ali je u sadašnjem stanju beskorisna za provinciju, voda joj je neodgovarajuća za plovidbu zbog obilne vegetacije izazvane sastavom zemljišta”. Nastavljajući o rijekama vicekonzul James Zohrab pogrešno saopćava da Piva i Tara nakon spajanja čine albansku rijeku Drinu, očito pomiješavši ovu bosansku rijeku s Drimom. Dio o slatkim vodama završava konstatacijom da Hercegovina posjeduje i više malih potoka koji su, premda pojedinačno nisu od posebne vrijednosti, važni kao sredstvo navodnjavanja i da se teško može reći da u Hercegovini postoje jezera, “a jedno zvano Blato, koje se nalazi u blizini Mostara, u proljeće ostaje bez vode”¹⁴.

Za Hercegovačke ravnice (polja) se navodi da su male i da se prije mogu smatrati dolinama, a neke od njih su tako pritisnute brdima da potoci koji protiču kroz njih jedva mogu proći. “Najveće ravnice u provinciji su one u Drobnjacima, Popovu i Gabeli. Lanac ravnica se proteže skoro paralelno sa crnogorskom granicom, spajajući se u Drobnjacima na Banjanima i završavajući se u blizini Dubrovnika. Prostor Popova se navodnjava zimi zbog čega daje bogate plodove, a ravnica u Gabeli je također veoma rodna”¹⁵.

Zohrab nije bio impresioniran hercegovačkim gradovima u cjelini, za koje kaže da “s izuzetkom Mostara, Foče i Taslidže teško da zaslužuju da se i zovu gradovima.” Posebno izdvaja Mostar i iznosi zanimljive podatke o

¹³ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁴ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁵ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

njemu. "Rijeka dijeli grad na dva dijela: istočni, koji je prostraniji i izgrađen na brdovitoj strani, ima čaršiju, i u njemu živi bogatiji dio stanovništva, dok zapadni dio nastanjuju siromašniji slojevi, uglavnom katolici, koji se bave poljoprivrednim zanimanjima. Bašče (vrtovi) iz kojih se grad snabdijeva povrćem također se nalaze na ovoj strani. Istočni dio grada je čišći i zdraviji za život, zapadni je močvaran i pogodan za groznice. Kuće su uglavnom male, građene i pokrivene kamenom, slabe su gradnje i lišene komfora. Skoro sve su okružene malim dvorištem s vrtom, tako da grad izgleda prostran. Ulice su, s izuzetkom dvije glavne, uske, ali čiste zbog pješčanog sastava zemljišta. Ove dvije glavne ulice su široke i idu paralelno jedna s drugom u skoro ravnoj (pravoj) liniji od sjevera ka jugu. Na njima su podignuti pješačka staza i redovi trgovina na obje strane koji gradu daju živopisan izgled." Osvrće se na bogomolje, sistem obrazovanja i vjersku strukturu stanovništva Mostara. "U gradu se nalazi 20 džamija slične gradnje. Pravoslavni imaju malu kapelu u predgradu uz koju je pridodata (prigradena) škola za dječake koju u pravilu pohađa oko 200 polaznika. Katolici se okupljaju u samostanu udaljenom od grada oko dvije milje, u kojem je i sjedište Mostarskog biskupa. Katolička škola je pridodata samostanu, slabo je pohađana i loše rukovođena. Muslimani imaju školu u gradu u kojoj Turci i Slaveni uče. Ni u Mostaru niti u bilo kojem drugom dijelu provincije do sada nije osnovana nijedna škola za djevojčice. Ženska populacija je uronjena u duboko neznanje. (...) U Mostaru živi oko 10.000 duša, podijeljenih na muslimane, pravoslavce i katolike. Najbrojniji su muslimani, kako u Mostaru, tako i u drugim gradovima u Hercegovini, dok u selima oni čine manjinu." Spominje i nezaobilazni *rimski most*. "Dva dijela grada su povezani lijepim *rimskim mostom* sa jednim lukom koji premošćuje Neretvu na najužem klancu u blizini centra grada"¹⁶.

Za Zohraba su još samo Foča i Pljevlja vrijedni spomena, čije su kuće i radnje uglavnom izgrađene u istom stilu kao u Mostaru, dok ovi gradovi nisu na istim stepenu čistoće kao Mostar. Procjenjuje da i oni imaju po 10.000 duša, i nošen inercijom strukture stanovništva Mostara, koji očito bolje poznaje, ističe da se stanovništvo i ovih gradova dijeli "na tri sekte: pravoslavne, muslimane i katolike"¹⁷. Na ostale gradove u Hercegovini ne troši puno riječi, konstatirajući usput da su "Stolac, Trebinje, Čajniče, Duvno, Konjic i drugi prije velika sela sa trgovima" i da su u njima sjedišta nahijske uprave. "Sela su često smještena na teško pristupačnim mjestima. Uglavnom su naseljena hrišćanima, pravoslavnim i katolicima. Pozicija je odabrana kao zaštita od iznenadnog napada. Sela generalno imaju od 10 do 100 koliba sagrađenih od neotesanog kamena, pokrivenih daskom ili kamenom. Ove kolibe rijetko imaju više od jedne sobe u kojoj se okuplja familija zajedno sa

¹⁶ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁷ Prvi austrougarski popis proveden u Bosni i Hercegovini 1879. godine u gradu Foči bilježi samo jednog katolika od ukupno 2968 stanovnika. Ortschafts – Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Herzegovina. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C. i kr. vladina tiskarna, Sarajevo 1880, 110.

živinom i domaćim životinjama. Pokućstvo seljaštva se uglavnom sastoji od dva ili tri željezna lonca, nekoliko zemljanih posuda, nešto drvenih kašika i možda stola. Prostirku čini grubo vuneno ćebe koje služi kao ogrtač za kišu ili hladno vrijeme, ali i kao prostirač i pokrivač, i za muškarce i za žene¹⁸.

U sumarnim izvještajima britanski konzuli su izvještavali o broju stanovnika cijelog ejaleta, a vicekonzuli o stanovništvu u Hercegovini, njegovom vjerskom sastavu, socijalnoj strukturi, karakteristikama vjerskih grupa, crkvenoj organizaciji, međusobnim odnosima grupa stanovništva, odnosima prema osmanskoj vlasti i evropskim silama, te o navikama i običajima naroda. Iz njih saznajemo da je 50-ih godina 19. stoljeća u cijelom ejaletu živjelo više od milion ljudi, a u Hercegovini oko 200.000, od čega katolika oko 80.000, pravoslavnih oko 70.000 i muslimana oko 50.000¹⁹. Posebno je iscrpan sumarni izvještaj za Hercegovinu vicekonzula Zohraba za 1858. godinu u kojem nije štedio riječi da u lošem svjetlu prikaže stanje i karakter stanovništva, posebno muslimanskog dijela. Oštrici njegovih opaski izbjegle su samo prirodne osobine ljudi i njihova radinost.

“Pravoslavci su pametni (bistri), vrijedni i vješti. Fanatični su u svojoj vjeri i ne vole skoro nijednu sektu čije se učenje razlikuje od njihovog. Oni nisu skloni Evropljanima, s izuzetkom Rusije, prema kojoj gaje veliko poštovanje i obožavanje. Prema svojoj vlasti su neprijateljski nastrojeni. Pravoslavno stanovništvo je predominantno u južnim i istočnim dijelovima provincije. Pravoslavnom crkvom upravlja vladika ili mitropolit postavljen iz Carigrada. Sveštenstvo se dijeli na arhimandrite, igumane (nadstojnike manastira), monahe i sveštenike. Svi su oni porijeklom iz ove provincije i općenito uzevši su krajnje nepismeni i ograničeni, ali imaju veliki utjecaj na narod. Vladika u pravilu plaća za svoje postavljenje i posljedično se ne ustručava da upotrijebi sva sredstva kako bi nadoknadio uloženo. (...) Činjenica da vladika nikada nije domaći čovjek i da ne zna jezik i običaje svoje pastve čini ga vrlo nepopularnim, i dok narod na sveštenstvo gleda s poštovanjem, njega ne poštuju ni sveštenici ni narod”²⁰.

“Katolici su poljoprivrednici i zanatlije provincije. Samo mali broj ih je uključen u trgovačke poslove. Oni su, općenito uzevši, siromašni i krajnje neuki i nepismeni. Samo ih nekolicina zna čitati i pisati na njihovom jeziku, a poznavanje bilo kojeg drugog jezika je rijetka pojava među njima. Oni su mnogo manje opasni za vlast nego pravoslavci, ne posjeduju ni istu količinu

¹⁸ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

¹⁹ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15; FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859. Godine 1860. tada privremeni konzul Zohrab je procjenjivao da u cijelom ejaletu muslimana ima 490.000, grkokršćanskih 550.000, katolika 160.000, ukupno 1.200.000. FO 881/2987, Extracts of Despatches relating to Administrative Reforms in Bosnia, printed for the use of the Foreign Office, 30. novembar 1876. (povjerljivo).

²⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

hrabrosti niti imaju isti osjećaj mržnje prema turskim gospodarima. (...) Oni jedino zahtijevaju da im se dozvoli da žive u miru i uživaju pravedan dio plodova svoga rada. Neosporno su neprijateljski nastrojeni prema muslimanima, od kojih većina na njih gleda kao na robove. Prema pravoslavicima njihova mržnja je jaka i često dolazi do okršaja između ove dvije sekte. Također ne vole Evropljane, a to osjećanje ohrabruje svećenstvo. U duhovnim stvarima katoličko stanovništvo Hercegovine je pod upravom dvojice biskupa, jednom je sjedište u Mostaru, a drugom u Dubrovniku. Narod je pod kontrolom svećenstva kojem je pokoran. Nažalost, utjecaj svećenstva nije u korist naroda, ne čine se naponi da se narod obrazuje, da mu se unaprijedi moral, niti da mu se uliju vjerski nazori. Sva pažnja svećenstva je okupirana smišljanjem sredstava samovelicanja i tome da se zaustave sve aktivnosti koje bi mogle diskreditirati njihovu crkvu. O obrazovanju svećenika franjevačkog reda vodi se briga. Na oko 12 milja od Mostara nalazi se škola koja je osnovana prije nekoliko godina, od kada se u njoj obrazuju djeca za crkvenu službu. U njoj se uči latinski, italijanski, slavenski, historija crkve i teologija. Poslije te škole daci nastavljaju obrazovanje u Rimu, gdje se primaju u franjevački red”²¹.

“Većina, maltene svi muslimani su veleposjednici, čiji su preci prelaškom na islam osigurali sebe i pribavili dobru volju osvajača koji su im ostavili njihova imanja i dali im i dijelove zemljišta koju su izgubili oni koji su odbili da promijene njihovu (kršćansku, primj. E. R.) vjeru. Rezultat ovih mjera je bio da su imućni stanovnici razdvojeni od većine naroda koji je vjerno zadržao kršćansku religiju. Domaći muslimani su veoma fanatični. Oni preziru kršćane i čak muslimane iz drugih dijelova Carstva ne smatraju mnogo boljim od kršćana. Oni su uobražene neznalice i nedruštveni. (...) Najveći broj Turaka živi od proizvoda i rente s njihove zemlje, a samo mali broj ih je angažiran u trgovini”²².

Odnose između muslimana i hrišćana u Hercegovini u mnogo pozitivnijem svjetlu predstavlja izaslanik Sarrel, koji opisujući Nikšić i odnose među ljudima naglašava: “Hrišćanima je ovdje dozvoljeno da nose oružje i oni su u najboljim odnosima s njihovom muslimanskom braćom. Stari gospodin, u čijoj kući sam živio, vodio je rat sa cijelim gradom da osveti uvredu nanесenu njegovoj sluškinji koja je bila hrišćanka”²³.

Ni u predstavljanju karaktera stanovništva Hercegovine Zohrab i Sarrel se ne slažu. Zohrabova slika je opet mnogo nepovoljnija. “Stanovništvo posjeduje veoma loše navike. Većina naroda se odaje pijanstvu, koristi neispravan i nepristojan jezik, a muškarci, žene i djeca se u zajedničkom razgovoru služe prostim i lošim izrazima. Obrazovanje se vrši u samostanima, i do sada nisu učinjeni naponi da se podstakne narod kako bi dobio želju

²¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859. Vidi i FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

²² FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

²³ FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

za znanjem. Iako su škole osnovane po cijeloj provinciji od strane svećenstva, obrazovni predmeti su previše ograničeni i nepotpuni da bi rezultirali zadovoljavajućom promjenom kod nadolazeće generacije i jedva su dovoljni da najuspješnije osposobe za bavljenje trgovinom. U vjerskim stvarima narod pokazuje potpuno neznanje²⁴. Za stanovništvo Hercegovine Sarrel kaže da "pripada srednjem vijeku", čak više nego ono u Bosni pa, po njegovom mišljenju, postupanje s njima zahtijeva veliki oprez. "Uz to su ljubazniji i srdačniji nego Bošnjaci. Spremni su žrtvovati i život kako bi ispunili ono što smatraju obavezom gostoprimstva²⁵.

Iz sfere privatnog pažnju su najviše privlačili muško-ženski odnosi, udaja i brak. Zohrab piše: "Premda su muslimani fanatični i antikršćanski nastrojeni, zadržali su neke kršćanske običaje. Muslimanske djevojke prije udaje se pokazuju i slobodno razgovaraju sa momcima, dok se ulaskom u brak počinju pridržavati obaveznih normi striktnije nego u drugim dijelovima Turske. Često, kada se roditelji protive izboru djevojke, djevojka se ukrade. Ukoliko je prva žena živa, druga žena je rijetkost, pa skoro i da nema takvih slučajeva. Razvod je rijetkost i smatra se sramotom. Hrišćanke, udate i neudate su slobodne i nerezervirane u ponašanju, miješaju se s muškarcima i ulicom hodaju nepokrivene. Među kršćanima, posebno katolicima, udaja u ranim godinama je česta pojava, pa je normalno naći suprugu od 12 do 14 godina. Ovaj sistem ranog braka ohrabruje svećenstvo, čiji se prihodi od toga povećavaju²⁶.

Britanski konzularni predstavnici su informacije o domaćoj proizvodnji, mogućnostima za njeno povećanje, potrebama domaćeg tržišta, uvozu, izvozu i općenito stanju trgovine u Hercegovini prikupljali na osnovu izjava vlasti, razgovora s domaćim trgovcima i na osnovu onoga što su sami vidjeli. Opsevirajući pitanje poljoprivredne proizvodnje Zohrab je napisao: "Poljoprivredni proizvodi provincije su indijski kukuruz, pšenica, ječam, sjeme lana (lan), proso, duhan i sijeno (trava). Površine pod indijskim kukuruzom su najbolje obrađene, pšenica se mnogo ne uzgaja, a uzgaja se uglavnom u sjevernim i istočnim dijelovima provincije gdje je tlo pogodnije za ovu žitaricu, ali ni u jednom dijelu Hercegovine pšenica ne daje obilan prinos niti je dobrog kvaliteta. Proizvodnja nije dovoljna za lokalnu potrošnju, a deficit se nadoknađuje uvozom u velikim količinama iz Bosne. Ječam se uzgaja u cijeloj provinciji, ali je lošijeg kvaliteta. Sjeme lana se uzgaja u manjim količinama u sjevernim dijelovima, a riža naveliko u distriktu Ljubuški. Nijedna vrsta žitarica se ne proizvodi u količinama dovoljnim za izvoz da bi to bilo vrijedno spomena. Duhan dobrog kvaliteta mogao bi se proizvoditi u velikim količinama da postoji izlaz za njegov izvoz, ali kako je jedina sadašnja utovarna luka na austrijskoj teritoriji i kako austrijska vlada zabranjuje njegov

²⁴ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

²⁵ FO 195/553, Memorandum on Bosnia and Herzegovina by Mr Sarell, 5. februar 1857.

²⁶ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

prolaz, duhan se uzgaja samo za lokalne potrebe i za snabdijevanje susjednih turskih provincija.

Kultura vinove loze čini glavnu granu gazdinstava u zapadnom dijelu provincije. Rod se prerađuje u vino i melasu. Uz malo više pažnje i znanja u proizvodnji moglo bi se proizvoditi dobro vino, ali vinari vode računa samo o količini, što za posljedicu ima da se proizvodi vino najlošije sorte. Bolest vinove loze nanijela je štetu u provinciji posljednjih nekoliko godina, pa rod u posljednjih pet-šest godina nije dostigao ni polovicu od uobičajene količine. Većina voća i povrća karakterističnog za južnu Evropu uspijeva u Hercegovini. Poljoprivredne mogućnosti provincije ostaju još uvijek neiskorištene. Hercegovina, zbog njene nepogodosti za uzgoj kultura, smatra se čisto neproduktivnom zemljom, ali ako bi se zemljište pravilno pripremilo za upotrebu, veoma brzo bi postala proizvodna provincija od velike vrijednosti za Tursku. Veliki dio zemlje je pogodan za gajenje vinove loze, maslina i dudova, ali se samo prvospomenutom poklanja pažnja poljoprivrednika. Iako se loza uzgaja u zapadnim i južnim dijelovima provincije, još uvijek ni desetina zemljišta nije pripremljena za njen uzgoj. Brda koja presijecaju provinciju mogla bi biti pokrivena gajevima maslina, ukoliko bi narod slijedio primjer njihovih komšija Dubrovčana koji su korisnim stablom pokrili sve skoro nepristupačne tačke njihove zemlje”.

“Klima je povoljna za raširivanje uzgoja svilene bube, pa dudovi raskošno cvjetaju širom provincije, ali se malo pažnje poklanja proizvodnji svile. Nema sumnje da bi, ako bi uzgoj dudova ohrabrio proizvodnju, za nekoliko godina ova provincija izvozila velike količine svile. Tokom nekoliko godina nekolicina domaćih ljudi je u ograničenoj mjeri uspješno uzgajala svilenu bubu. Bolest, koja je u posljednje vrijeme uzrokovala mnogo štete proizvođačima svile u Evropi, u ovoj provinciji je nepoznata. Teško je reći da li bi se to moglo pripisati klimi ili prirodnim svojstvima lista na kojima se buba hrani. Ovo izbjegavanje prevladavajuće bolesti teško bi se moglo pripisati malom broju buba koje se proizvode, jer je isti negativan utjecaj bolest imala na njihov mali broj kao i na veliki”²⁷.

Razmatrajući mogućnosti za proizvodnju u Hercegovini Zohrab je napisao da Hercegovina može u velikim količinama proizvoditi i krompir, svinje, ovce, koze, vunu, vosak, med, krzna i druge kože, te balvane. Posebno je istakao da su u razgovoru s njim seljaci istakli da bi uz vladinu pomoć krenuli u masovni uzgoj i prerađu grožđa i masline²⁸. Iako se nagađalo o velikim rudnim nalazištima, Zohrab je bio veoma oprezan u davanju bilo kakvih procjena. U izvještaju iz 1857. istakao je da je provincija bogata nalazištima uglja koja leže neiskorištena, a postoje i nalazišta željezne rude, kao i asfalt dobrog

²⁷ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

²⁸ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

kvaliteta koji je otkriven u blizini Kleka²⁹, dok u općem izvještaju za narednu godinu dodaje: "O rudnim bogatstvima Hercegovine ništa se pouzdano ne zna. Priča se da se zlato, srebro i olovo nalaze u brdima, ali nema dokaza koji bi potvrdili istinitost ovih tvrdnji. Nalazišta uglja i željeza leže u različitim dijelovima Hercegovine, a u blizini Kleka pronađen je asfalt u izobilju. Porta je prije četiri godine izvjesnom Ali-paši na period od 12 godina ustupila privilegiju da iskorištava poznata nalazišta uglja i željeza, kao i druge žile koje budu pronađene. Uslovi koncesije su bili toliko teški da je Ali-paša odustao od svih namjera da poduzme bilo kakve radove, tako da postojanje rudnih bogatstava ostaje predmet nagađanja"³⁰.

Zohrab je izvijestio da Hercegovina raspolaže velikim šumskim bogatstvom i da su šume u Hercegovini prostrane i veoma vrijedne, ali da eksploatacija drveta nije na visokom novou. "U njima se nalaze: hrast, bukva, jasen, crveni i bijeli bor, crveni i žuti javor, brijest, orah u velikim količinama. Teškoće u transportu debala do tržišta do sada su sprečavale domaće ljude da se bave trgovinom balvanima. Jedna austrijska kompanija, vidjevši kolika može biti dobit ulaganjem kapitala u ove šume, pribavila je koncesiju na 20 godina za eksploataciju borovine. Pilana potočara je podignuta u blizini Mostara, a urađeni su putevi i prelazi. Oko 5.000 panjeva je posječeno i izvezeno dok posao nije zaustavljen od strane Omer-paše 1852. godine, od kada posao nije nastavljen"³¹.

Britanci su u značajnijem uzgoju duhana i uređenju u ovoj oblasti vidjeli prostor za popravljjanje položaja domaćeg stanovništva i dodatnu injekciju bosanskim finansijama. Ističe se da je domaći duhan u Hercegovini dobrog kvaliteta, da se proizvodi u dovoljnim količinama, ali da je Austrija zabranila njegov uvoz. Kako bi se omogućilo da domaći duhan nađe put do drugih tržišta, vicekonzul Zohrab predlaže otvaranje luke Klek za slobodan promet³².

U izvještajima se konstatira da u Hercegovini, kao, i u cijeloj Bosni, nije bilo velikih manufaktura i da dominira esnafsko zanatstvo po gradovima. "Ćebad, pamučna odjeća napravljena od uvezenih pamučnih rolni i ćilimi su jedine manufakture u provinciji. Ćebad i ćilimi se izvoze u Dalmaciju, Bosnu i Srbiju." Kod kuća se radila odjeća, većinom za vlastite potrebe. "Razboj na kojem radi ženski dio familije može se naći u skoro svakoj kući"³³. "Pamućnu odjeću prave žene po kućama za domaću upotrebu, i ona ne predstavlja ar-

²⁹ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859; FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

³² FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³³ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

tikal trgovine. Provincija također proizvodi krzna, kože, med i vosak koji se izvoze u Austriju. Veliki broj ponjava i rogatih životinja svake godine se šalje na dalmatinske pijace (tržnice)³⁴. Iako su Bosanci u Osmanskom carstvu tradicionalno bili priznati u izradi oružja i konjske opreme, ta aktivnost sredinom XIX stoljeća polako zamire i gubi utrku s manufakturno i industrijski proizvedenom robom³⁵.

Posebno se, s pravom, ukazuje na monopolistički položaj Austrije u vanjskoj trgovini kako cijelog ejaleta, tako i Hercegovine. Politička situacija na Balkanu bila je takva da je išla naruku Austriji i omogućila joj da postane zemlja na koju je Bosna i Hercegovina gotovo isključivo orijentirana. Povoljnim geografskim položajem u odnosu na Bosnu i Hercegovinu Habsburška monarhija se svestrano koristila i u svojim planovima ekonomskog razvoja "gotovo da je zaboravljala na državnu tursku granicu". Dominirajuća uloga Austrije na Jadranu onemogućavala je veću liberalizaciju prometa s Bosnom i Hercegovinom, a jedina luka Klek ostala je Osmanskom carstvu sve do kraja njene vlasti u Bosni i Hercegovini samo kao luka preko koje su mogle doći nove trupe u slučaju potrebe. Na taj način Austrija i njeni trgovci nisu dozvoljavali da roba koja je stizala s područja Bosne i Hercegovine bez njihova posredstva ide dalje u Evropu.³⁶ U općim izvještajima se naglašava da se, izuzevši ograničenu trgovinu s drugim dijelovima Carstva i sa Srbijom (željezo za rakiju), cijela trgovina obavlja s Austrijom. Konzul Churchill je iznio i konkretne prijedloge kako povećati trgovinu i popraviti privrednu sliku provincije. Na prvom mjestu predložio je da se stvori stanje konkurencije u kojoj bi Bosna i Hercegovina komunicirala direktno i s drugim državama, a ne samo s Austrijom, da se uklone vještačke barijere koje sprečavaju povećanje bosanske trgovine i izgradi mreža puteva u provinciji, osigura siguran i brz promet. Po njemu, ključno bi bilo otvaranje domaće luke na Jadranu (u Kleku), čijim bi otvaranjem stanovnici Bosne i Hercegovine mogli doći u kontakt direktno s južnom i zapadnom Evropom, što bi dovelo do takmičenja ovih zemalja s Austrijom, a otvorenije tržište bi navelo stanovnike Bosne i Hercegovine da više iskorištavaju bogatstva ove zemlje. Predložio je da se iz Kleka izgrade dva puta, jedan za Mostar, a drugi za Taslidžu. Iz Mostara trebalo bi izgraditi jedan put za Travnik, drugi za Sarajevo, a iz ovih gradova i iz Taslidže trebalo bi dalje razvijati putnu mrežu. Na kraju je zaključio da Porta postojećim sistemom uprave uništava zemlju, ne otvara luku, ne gradi i ne popravlja puteve i mostove, povećava poreze i "nije teško prognozirati da, ako turska vlada ne učini nešto za ovu

³⁴ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

³⁵ FO 881/679, Comercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

³⁶ Zohrab napominje da se značaj trgovine u Bosni vidi iz napora Austrije da je zadrži u svojim rukama, a u što spada i njeno nastojanje da Klek bude zatvoren. FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

provinciju, ona će je na kraju izgubiti”³⁷. O trgovinskoj ovisnosti o Austriji izvještavao je i Zohrab, koji je nakon upoznavanja sa stanjem na terenu u oktobru 1857. izvijestio kako provincija Bosna zavisi od Austrije, da je snabdjeva potrebnim stvarima, da u tome učestvuju dosta brojni mali trgovci koji dobijaju dugoročne kredite (od 9 do 12 mjeseci) od tršćanskih trgovaca koji fiksiraju njihove vlastite cijene. Plaćanje se vrši u novcu, vuni ili drugim proizvodima koje trgovci doznachavaju svojim kreditorima, koji im plaćaju cijene koje oni odrede. Tako je trgovina potpuno u vlasti Austrije. “Nabavljena roba odgovara sadašnjim zahtjevima, ali ne i potrebama naroda koji se, zbog skupoće i lošeg kvaliteta artikala izloženih za prodaju, mora suzdržavati od mnogo komfora”. Zohrab je vjerovao da su problemi koje je u to vrijeme stvarala Austrija da preduprijedi otvaranje luka za trgovinski promet u Sutorini ili Kleku sami po sebi dovoljan dokaz velikog značaja koji bi njihovo otvaranje imalo za bosansku trgovinu. Za otvaranje luke na Jadranu također su bili zainteresirani domaći trgovci, koji su u razgovaru sa Zohrabom istakli “da su za otvaranje luke, jer bi to u krajnjoj liniji vodilo smanjenju visokih uvoznih cijena koje su im nametnuli trgovci iz Trsta”³⁸.

Britanski diplomatski predstavnici su u općim i generalnim trgovinskim izvještajima uredno izvještavali o vrijednosti uvoza i izvoza i artiklima koji su predmet razmjene,³⁹ a ti izvještaji nam ne daju samo podatke o trgovini, već se iz njih može mnogo saznati o životu stanovništva: šta su ljudi oblačili, šta su jeli, pili, čime su se bavili. Za razliku od cijelog ejaleta, gdje je vrijednost izvoza redovno premašivala vrijednost uvoza, u Hercegovini je bila nepovoljnija situacija. “Godišnje se u provinciji uvozi proizvoda u vrijednosti od oko 150.000 funti sterlinga. Iz Trsta se uglavnom uvoze pamučni proizvodi, pamuk, sukno, vunene izrađevine, svila, željezo, željezo u pločama, limene ploče, olovo, staklo, gvoždarija, šećer, kafa i druga kolonijalna roba. Iz Beča preko Bosne stižu zlatne drangulije, somot i svila. Svila u rolnama i neke vrste pamuka dolaze iz Carigrada preko Soluna i Sarajeva. Siva tkanina (štof) se uvozi u velikim količinama, koja nakon bojenja u crno-plavu postaje glavni odjevni materijal hrišćana u gradovima širom provincije, i muškaraca i žena. (...) Uvezeni štof je najčešće proizveden u njemačkim i francuskim manufakturama”⁴⁰. U izvozu robe iz Hercegovine značajno mje-

³⁷ FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858.

³⁸ FO 195/625, Izvještaj o Provinciji Hercegovini, izvještaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

³⁹ Godine 1857. vrijednost uvoza iznosila je 252.900 funti, a izvoza 772.410 funti. FO 881/679, Commercial Report on the Province of Bosnia (Turkey), Povjerljivo, Printed for the use of the Foreign Office, 24. februar 1858. pisan 25. januara 1858. Za cijelu Bosnu bez Hercegovine 1858. godine uvozeno je robe u vrijednosti 431.458 funti, a izvezeno 471.054. FO 195/625, Acting Consul Henry Jones-Bulweru, Sarajevo, 8. februar 1859. Ukupna vanjska trgovinska razmjena Bosne i Hercegovine te godine procjenjivala se na oko dva miliona funti. FO 195/625, Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859.

⁴⁰ FO 195/625, Report on the Herzegovina, General Report (Izvještaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. februar 1859.

sto su zauzimali stoka i proizvodi vezani za uzgoj stoke, kao i prodaja koža divljih životinja. Izvozila se vuna u velikim količinama, kozija dlaka, ovčije i kozije kože. “Godišnji izvoz dostiže vrijednost od oko 70.000 funti sterlinga. Izvoze se ovce, koze, krzna, ovčije i kozije kože (...)”⁴¹ volovi, konji, svinje, (...) vosak, kože krupnih životinja, lisičije i vučije kože”⁴².

Summary

Herzegovina in the mid 19th century – Land and people in general reports of the British consular representatives for the year 1857th and 1858th

After the establishment of the British Consulate in Sarajevo and Mostar Vice Consulate in 1857, The Consuls and Vice-Consuls submitted reports of all the events and developments in Bosnia and Herzegovina, and around it. Although they give a special attention to the implementation of the reforms, they also contain other valuable information. General reports that were made in the first period after the establishment of the consulate contain the most valuable summary information. They present observations on almost everything related to this country and the people who inhabit it. Related to the fact of the existence of the Vice Consulate in Mostar, which almost exclusively followed the developments in this part of the Bosnian province (ejalet), Herzegovina has been a subject of discussion in the general reports for the entire province. British consulate has left the most detailed and the most comprehensive information on this part of our country. The reason why the author decided to analyze and combine data from five general statements related to 1857 and 1858 is in order to obtain “an official British image” of the historical Herzegovina when it disappears and takes away the way of life and valuable standards.

Analyzed reports, in which author presents Herzegovina, are speaking about the status of the entire Bosnian ejalet and Herzegovina separately, their natural and economic resources, the administrative division of Herzegovina, its towns, villages and houses as well as their arrangement, fields, Herzegovinian rivers and even fresh water. Neretva river is especially considered in detail, with its characteristics and potentials, as well as Mostar with numerous interesting information (about his worship, inevitable “Roman bridge” system of education and religious structure of the population). It also reported about the population in Herzegovina, its religious composition, social structure, the characteristics

⁴¹ FO 195/625, Report on the Herzegovina, (Izveštaj napisao J. Zohrab), Mostar, 28. maj 1859 u: Neale-Bulweru, Sarajevo, 1. avgust 1859, no. 22.

⁴² FO 195/625, Izveštaj o Provinciji Hercegovini, izveštaj poslao vicekonzul Zohrab, Mostar, 26. oktobar 1857. u: Zohrab-Bulweru, Mostar, 4. mart 1859, no. 15.

of religious groups, church organization, their relations, relations between the Ottoman authorities and European powers, and the character, habits and customs of the people. The greatest attention from the private sphere is given to the male-female relations and marriage. The reports speak about domestic production capabilities for its increase, the needs of the domestic market, the value of imports and exports and articles that are the subject of the exchange, and these data show the life of the population, how people were dressed, what they ate, drank, what they practiced. It is rightfully pointed at the monopolistic position of Austria in the foreign trade of the whole ejalet, and Herzegovina separately, presenting the concrete proposals on how to increase trade and improve the economic picture of the province and the state of people.

Literatura

- Bourne, K.* 1970, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, Clarendon Press, Oxford 1970.
- Cunningham, A.* 1993, *Eastern Questions in the Nineteenth Century*, Collected Essays, Volume II, Frank Cass&Co. LTD, London 1993.
- Čubrilović, V.* 1930, *Bosanski ustanak 1875-1878*, Srpska kraljevska akademija, posebna izdanja, knj. LXXXIII, Beograd 1930.
- Ekmečić, M.* 1973, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973 (II izdanje).
- Ekmečić, M.* 1962, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori za vrijeme krimskog rata 1853-56. godine*, GDI BiH, XIII, 1962.
- Evans, A. Dž.* 1965, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune avgusta i septembra 1875*, Sarajevo 1965.
- Evans, A. Dž.* 1967, *Ilirska pisma*, Sarajevo 1967.
- Jakšić, G.* 1955, *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955.
- Jelavich, B.* 1973, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press 1973.
- Madžar, B.* 1975, *Izveštaji austriskog generalnog konzula Vasića... od septembra 1875. do juna 1876. godine*, Glasnik ADA BiH, XIV/XV, 1974-75, Sarajevo 1975.
- Mitrović, P. / Kreševljaković, H.* 1958, *Izveštaji Italijanskog konzulata u Sarajevu (1863-1870 godine)*, Sarajevo 1958.
- The New Cambridge Modern History*, Volume X, *The Zenith of European Power 1830-70*, Edited by J. T. Bury, Cambridge at the University Press 1960.
- Okey, R.* 2002, *British Impressions of the Serbo-Croat Speaking Lands of the Habsburg Monarchy – Reports to the Foreign Office 1867-1908*, u: *Great Britain and Central Europe 1867-1914*, VEDA, Bratislava 2002.
- Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji; Naučni skup: Otpor Austro-Ugarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1979.
- Petrović, R.* 1976, *Prvi diplomatski kontakti između Bosne i Hercegovine i Kraljevine Italije*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXXVI-II, Sarajevo 1976.

- Petrović, R.* 1979, Pogled na Bosnu (1864. godine) i Hercegovinu (1868. godine) sedamdesetih godina XIX stoljeća, Glasnik Arhiva i društva arhivskih radnika BiH, god. XVIII-XIX, Sarajevo 1978/79.
- Puryear, V. J.* 1931, England, Russia, and the Straits Question 1844-1856, University of California Press, Berkeley, California 1931.
- Radušić, E.* 2008, Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine (disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2008. godine).
- Radušić, E.* 2009, Građa Nacionalnog arhiva Velike Britanije u Londonu za izučavanje historije Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću, Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, XXXIX/2009, Sarajevo 2009.
- Šamić, M.* 1981, Francuski putnici u BiH u XIX stoljeću (1836-78) i njihovi utisci o njoj, Sarajevo 1981.
- Šljivo, G.* 1998, Bosna i Hercegovina, 1854-1860, Landshut 1998.
- Šljivo, G.* 2001, Izlaz Bosne i Hercegovine na Jadran. Klek i Sutorina u međunarodnim odnosima 1815-1878, Tešanj 2001.
- Šljivo, G.* 2005, Bosna i Hercegovina, 1861-1869, Orašje 2005.
- Šljivo, G.* 1989, Iseljavanje bosanskog stanovništva u prekosavske krajeve u prvoj polovini 1860, Istorijski zbornik, Istorijski institut u Banjaluci, godina X, broj 10, Banjaluka 1989.
- Tepić, I.* 1988, Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878), Veselin Masleša, Sarajevo 1988.
- Zaplata, R.* 1937, Strani konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade, Kalendar Gajret, Sarajevo 1937.
- 100-godišnjica ustanka u BiH; Međunarodni naučni skup povodom: 100-godišnjice ustanka u BiH, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, I-III, Sarajevo 1977.

Aneksija i problemi donošenja Zemaljskog ustava (štatuta) za Bosnu i Hercegovinu

Dževad Juzbašić

Sarajevo

Razlog za aneksiju saopćen javnosti bila je potreba da zemlja dobije ustav. To je učinjeno nakon što je ustav već dobio niz autokratskih država, mada su motivi za aneksiju bili znatno kompleksniji. O bosanskom ustavu iz 1910. godine već su savremenici dosta opširno pisali. To su u prvom redu tekstovi na njemačkom jeziku iz pera Gustava Steinbacha¹, Karla Lampa², Ise Kršnjavija³, Lea Gellera⁴, Ferdinanda Schmida⁵, Norberta Wurmbranda⁶ objavljeni u časopisima i posebnim djelima u razdoblju od 1910. do 1915. godine. U njima je, kao i u drugim radovima, prvenstveno razmatran teorijskopравни aspekt oktroiranih ustavnih rješenja, ne ulazeći bliže u probleme njihove društvenopolitičke pozadine i praktične primjene. To savremenicima nije bilo uglavnom ni moguće, jer im, pored ostalog, nisu mogli biti pristupačni prvorazredni historijski izvori koji bi osvijetlili tu pozadinu. Ni Todor Kruševac, pišući poslije drugog svjetskog rata o političkim okvirima bosanskog ustava⁷, nije se poslužio arhivskom građom koja o toj problematici postoji. Naša historiografija poslije drugog svjetskog rata dala je značajan doprinos osvjetljavanju političke pozadine određenih državnopravnih rješenja i kombinacija s položajem Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije⁸. Tako je Hamdija Kapidžić u svojoj studiji o pripremanju ustavnog perioda u Bosni i Hercegovini⁹ na osnovu arhivske građe izložio osnovne principe i motive od kojih je polazila austrougarska uprava pri formuliranju nacrtu ustavnih normi. Takođe je prikazao stavove bosanskih političara prema određenim

¹ Steinbach 1910, 479-495.

² Lamp 1911, 288-337; Isti 1911a, 136-229.

³ Kršnjavi 1910, 91-101.

⁴ Geller 1910, 20ff.

⁵ Schmid 1914, 25-49.

⁶ Wurmbrand 1915, 139-286;

⁷ Kruševac 1955.

⁸ Vidi: Hadžibegović 1983, 69-73.

⁹ Kapidžić 1968, 45-99.

tačkama vladinog ustavnog koncepta¹⁰. Prikaz "ustavne ankete" i političkih kretanja u Bosni i Hercegovini u postaneksionom periodu dopunio je Mustafa Imamović¹¹. O bosanskohercegovačkom ustavu pisala je u Švajcarskoj Martha M. Čupić-Amrein u radu koji tretira bosanskohercegovački sabor u okviru dualističkog sistema dvojne Monarhije¹². To je ona učinila ukratko i u okviru svoje disertacije posvećene opoziciji protiv austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini¹³. I sam sam se u nekoliko svojih radova bavio pitanjem rada bosanskohercegovačkog sabora, bilo da je riječ općenito o ustavnim kompetencijama sabora ili o odnosu sabora prema tretmanu drugih problema¹⁴. Međutim, ostao je u najvećoj mjeri nepoznat sadržaj dugotrajne rasprave u najvišim vrhovima Monarhije o pitanjima bosanskohercegovačkog Ustava. Neslaganja, u prvom redu između austrijske i ugarske vlade, tretirala su suštinu nekih bitnih opredjeljenja o položaju Bosne i Hercegovine u Monarhiji, premda je trebalo da poslije aneksije ostane na snazi neizmijenjen Zakon o carinskom priključenju Bosne i Hercegovine iz 1879. kao i Zakon o upravi iz 1880. godine.

Ovdje ćemo se u prvom redu baviti time zašto je trebalo više od petnaest mjeseci od aneksije 5. oktobra 1908. godine da Bosna i Hercegovina tek 17. februara 1910. godine dobije ustav. Razlozi su državnopravne kontroverze između Austrije i Ugarske, tretman agrarnog, ali i nekih drugih pitanja, kao i političke prilike u Monarhiji, posebno permanentna kriza vlade u Ugarskoj od aprila 1909. do januara 1910. godine. U Austro-Ugarskoj je 1908. godine bila drukčija situacija od one 1878. godine kada je izvršena okupacija Bosne i Hercegovine. Bilo je moguće 1878. provesti okupaciju, a zatim uz teškoće i odgađanja legalizirati je u zakonodavnim tijelima i zatim 1879. donijeti Zakon o carinskom uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, a 1880. izdati i Zakon o principima uprave okupiranom zemljom¹⁵. Međutim, narasli antagonizmi nisu 1908. i 1909. dozvoljavali da se aneksija u parlamentima Austrije i Ugarske ustavno legalizira, a Zemaljski ustav Bosne i Hercegovine tek je u februaru 1910. oktroiran. Ovaj problem unekoliko sam samo doticao u nekim svojim radovima¹⁶.

Izbijanje privrednih problema u prvi plan u odnosima između Austrije i Ugarske prilikom pregovora o nagodbi 1896-1898. bilo je u direktnoj vezi s razvojem mađarske industrije i porastom ekonomskog značaja Bosne i Hercegovine u kojoj su preovladavali austrijski interesi. Porast mađarskog privrednog interesa za Bosnu i Hercegovinu bio je u uskoj vezi s rastom mađarskih političkih aspiracija. Političke snage u Ugarskoj, koje su nastojale

¹⁰ Ibidem

¹¹ Imamović 1976, 45-99.

¹² Čupić-Amrein 1977.

¹³ Čupić-Amrein 1987, 47-60.

¹⁴ Vidi: Juzbašić 1999, 39 i dalje; Isti 2002, 104-106, 249-260, 325-332, 356-370.

¹⁵ Vidi o tome: Juzbašić 1967, 163-196; Isti 1982, 125-161; i kraći rad na njemačkom jeziku Isti 1988, 196-211; Isti 2002, 11-87.

¹⁶ Juzbašić 1970, 45-104; Isti 2002, 102-107; 247-264; Isti 1988, 144-154; i na njemačkom: Isti 1999a, 266-285.

odnos sa Cisleitanijom pretvoriti u čisto personalnu uniju, dovele su do akutne krize dualizma 1903-1906, iza koje dolazi do privremene konsolidacije, što omogućava obnovu privredne nagodbe 1907. godine. Austro-Ugarska više nije kao do tada carinska i trgovinska unija, nego je sklopljen ugovor o carinskoj tarifi. Dotadašnju zajedničku carinsku tarifu zamijenila je u Austriji i Ugarskoj istovjetna, ali autonomna carinska tarifa. Time se naglašavala samostalnost Ugarske u dvojnoj Monarhiji. Obje države se tretiraju kao samostalni subjekti međunarodnog prava prilikom sklapanja trgovinskih ugovora s inozemstvom koje su, osim predstavnika Ministarstva vanjskih poslova, potpisivali i predstavnici austrijske i ugarske vlade. Time, kao i nekim drugim ustupcima više formalnog karaktera, ustvari je umnogome bila modificirana već postojeća praksa.

Na zasjedanju zajedničkih ministara 1. decembra 1908. godine bio je usvojen zaključak da aneksija Bosne i Hercegovine "ima uslijediti kad to okolnosti zatraže ili u najmanju ruku dopuste", te da ona ne bi smjela izmijeniti državnu strukturu Monarhije. Istovremeno je ministar vanjskih poslova Aehrenthal dao tumačenje o pravu Austro-Ugarske na Bosnu i Hercegovinu ne samo na osnovu odnosne odredbe Berlinskog ugovora nego i na osnovu istorijskog kontinuiteta, kako je to ugarski premijer Wekerle već naglasio u ugarskom saboru, te činjenice da je Bosna i Hercegovina osvojena silom oružja¹⁷. Zbog različite interpretacije "istorijskog prava Mađara" na Bosnu i Hercegovinu formirali su se divergentni stavovi neposredno prije aneksije i u postaneksionom periodu.

Nakon uvođenja ustava u osmanskome carstvu, na sjednicama zajedničkog ministarskog vijeća 19. augusta i 10. septembra 1908. godine suprotstavili su predsjednici vlada Austrije i Ugarske svoje stavove povodom priprema

¹⁷ Kapidžić 1965, 155-156. U ugarskom saboru je 1880. godine, prilikom diskusije o nacrtu bosanskohercegovačkog zakona o upravi, opozicija kriticala nacrt da je suprotan dualističkim zakonima, da zajednička vlada vodi apsolutizmu i da se pored dvije države Monarhije, njime stvara i treća država. Predsjednik ugarske vlade Kálmán Tisza isticao je da BiH ne pripada ni jednoj polovini Monarhije, čak nije ni njen integralni dio, i da se u smislu dualizma može povjeriti samo zajedničkoj vladi. Zastupao je gledište da se pri prvom provizornom reguliranju uprave ništa u Bosni ne može desiti bez znanja i sporazuma s ugarskom vladom (Verhandlungen des ungarischen Reichsrates über das Gesetz vom 22. Feber 1880. HHStA NI Baerenreither K. 4). Inače, unutrašnjopolitički razlozi bili su, uz posebne odnose s Rusijom od kraja stoljeća, glavna prepreka ranijem izvršenju aneksije. Osim odbacivanja tretmana Bosne i Hercegovine kao carske zemlje i potencijalno trećeg dijela Monarhije, stavovi Mađara su ubrzo evoluirali u stav da već 1880. godine Bosna i Hercegovina pripada ugarskoj kruni (ABH ZMF PrBH 1455/1909). Mada se 1896. godine tadašnji predsjednik ugarske vlade baron Banfy izjašnjavao protiv eventualnih aspiracija za priključenje Bosne i Hercegovine Ugarskoj (Kapidžić 1965, 147-148, 161-162), on je istovremeno ukazivao na to da će se u slučaju aneksije BiH javiti glasovi koji će, uz isticanje istorijskog prava kao glavnog motiva, tražiti njeno pripojenje Ugarskoj (Kraljačić 1987, 96).

zakonskih nacрта o aneksiji Bosne i Hercegovine. Uvjet Wekerlea bio je da se aneksija provede unutar dualističke forme vladavine, uz isključenje trijalizma, i uz postojanje posebne zajedničke austrougarske uprave nad Bosnom i Hercegovinom¹⁸. Pravni vid aneksije bio je izražen u ugarskom zakonskom nacrtu podnesenom na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 10. septembra 1908. godine. Tu su bila izražena prava ugarske krune na Bosnu i Hercegovinu za koju se kaže da je nekad bila u njenom posjedu. Sada se Bosna i Hercegovina ponovo priključuje zemljama Svete ugarske krune (§ 1) i na nju se protežu odredbe ugarske pragmatičke sankcije iz 1723. godine u pogledu naslijeđa prijestolja (§ 2). Bosna i Hercegovina dobija ustavnu autonomiju, a odredbe zakona iz 1880. godine ostaju na snazi dok se sporazumno ne izmijene (§3). U Wekerleovoj argumentaciji se ističe da se Bosna i Hercegovina nalazi u tituli ugarskih kraljeva, na njihovom grbu i zastavi. On je priznavao da će se, bez obzira na uključenje Bosne i Hercegovine u zemlje ugarske krune, zemljom i dalje zajednički upravljati pa nema promjene ravnoteže u dualizmu. Wekerleova želja je bila da ponovo dođe do izražaja pravno-istorijski zahtjev Ugarske, sa ciljem da bude priznat kako u inozemstvu tako i u Austriji. Čak i u slučaju da se teritorij Ugarske poveća Bosnom, on je u tome vidio samo garanciju za privredno jedinstvo Ugarske i Austrije. Po Wekerleu su ugarski državnopravni zahtjevi bili efikasan argument protiv samoopredjeljenja stanovništva i protiv osnivanja etnografskih formacija¹⁹.

Predsjednik austrijske vlade Beck suprotstavio se Wekerleu ističući da inauguralna diploma i zakletva ugarskih kraljeva predstavlja samo program zaodjeven u ustavnu formu i da ne obavezuje treće države. Revandikacione ideje izražene u inauguralnoj diplomi o vraćanju Bosne i drugih zemalja pod vlast Ugarske nisu od Austrije priznate. Austrija ima ista prava na Bosnu i Hercegovinu kao i Ugarska, čija su davna prava bila ratom ugašena, a zemlja je morala biti ponovo osvojena. Suverena prava nad Bosnom i Hercegovinom bila su priznata osmanskome sultanu u konvenciji od 21. aprila 1879. godine, a po Zakonu iz 1880. godine Austrija ima ista prava kao i Ugarska. Mada je smatrao da u dualizmu ugarsko pravo na Bosnu i Hercegovinu ne može biti priznato, Beck nije ipak isključivao mogućnost da u preambuli ugarskog zakona o aneksiji bude uneseno da Sveta ugarska kruna pridržava sebi pravo na inkorporaciju Bosne i Hercegovine. Inače, smatrao je isključenim da Carevinsko vijeće prihvati zakonski nacrt koji je napravila ugarska vlada. Protiv njega bi bili svi slavenski poslanici, a i stranke koje se nalaze pod uticajem velikoaustrijske ideje. Sa svoje strane predložio je zakonski nacrt o aneksiji Bosne i Hercegovine po kome se odobrava priključenje Bosne i Hercegovine savezu Austro-Ugarske monarhije osnovanom Pragmatičkom sankcijom (§ 1). Zemlja bi činila područje kojim vlada car Austrije i kralj Ugarske i dobila bi sabor za saradnju u zakonodavstvu i upravi u zemaljskim poslovima (§ 2).

¹⁸ Kapidžić 1965, 161-162.

¹⁹ Protokoll des gemeinsamen Ministerrathes von 10. 9. 1908. HHStA PA XL Interna K. 307. up. Kapidžić 1965, 162 i dalje.

Bliže odredbe o tome rezervirane su za poseban zemaljski ustav (Landesverfassung) koji je trebalo da se utvrdi zajedničkim zaključcima zakonodavnih tijela obiju država i sankcijom cara i kralja. Odredbe Zakona o upravi i dalje bi ostale na snazi, ukoliko ne bi bile po donošenju zemaljskih pravila (Landesordnung) izmijenjene (§ 3). Bosna i Hercegovina je ovdje tretirana kao *corpus separatum*, kao državna zemlja (Reichsland). Protiv toga je bio Wekerle, smatrajući da bi to remetilo dualističke osnove Monarhije i vodilo stvaranju treće političke grupacije u Monarhiji²⁰.

Budući da Aehrenthalov prijedlog zakonskog nacрта o aneksiji kojim se Bosna i Hercegovina spaja s Monarhijom kao jedinstvenim pravnim subjektom "pod carevim gospodstvom", koga je on dao 19. augusta na procjenu predsjednicima obiju vlada, nije mogao biti prihvaćen²¹, problem je i nakon sjednice od 10. septembra 1908. ostao otvoren i prepušten odluci austrijskih i ugarskih ministara. Zaključak je bio da se aneksija hitno provede. Sastanak delegacija zakazan je početkom oktobra, a do tada je trebalo da se oba predsjednika vlada slože o državnopravnom odnosu Bosne i Hercegovine prema Monarhiji. Do tada je trebalo pripremiti kako zakonske nacрте tako i druge dokumente (proglas stanovništvu, careva ručna pisma) o izvođenju aneksije. Krajem septembra 1908. u Budimpešti su radili Aehrenthal, Burián, Beck i Wekerle na zakonskim nacrtima o aneksiji i za Austriju i za Ugarsku. Konačno, na pregovorima u Budimpešti od 1. do 3. oktobra, ugarski i austrijski ministri postigli su saglasnost²².

Na sjednici ugarske vlade od 3. oktobra 1908. Wekerle je ukazao da je zbog proklamacije ustava u osmanskome carstvu nužno ukinuti provizorni karakter posjeda Bosne i Hercegovine kako bi se očuvali ugarski interesi. Hitno je bilo potrebno dati ustavne institucije zemlji, jer ih stanovništvo želi. Posebno je naglasio moralno pravo Ugarske na Bosnu i Hercegovinu u odnosu na Austriju koje potiče iz srednjeg vijeka, te da je to pravni naslov koga će Mađari afirmirati prilikom konačnog rješenja statusa zemlje, kao i u aktuelnim međunarodnim odnosima. Kako su pregovori o priključenju Bosne i Hercegovine Ugarskoj mogli trajati godinama, a proglas o aneksiji nije trpio odlaganja, to će se do novog reguliranja odnosa postupati po zakonu iz 1880. godine. Dogovoreno je da će održanje prava Ugarske na Bosnu i Hercegovinu biti izraženo u obrazloženju ugarskog nacрта o aneksiji²³.

Ugarska vlada je prihvatila prijedlog za aneksiju Bosne i Hercegovine uz duboke rezerve koje su izrazili ministar za bogoštovlje i nastavu grof Albert Appony i ministar unutrašnjih poslova grof Julius Andrássy. Appony je imao velike zamjerke sa stanovišta međunarodnog i ugarskog prava, te s obzirom na međunarodnu i unutrašnju situaciju. Smatrao je da bi se Bosni i

²⁰ Protokoll des gemeinsamen Ministerrathes von 10. 9. 1908. HHStA PA XL Interna K. 307.

²¹ Kapidžić 1965, 196.

²² Vidi: Geyr 1993, 292-294.

²³ Protokoll des ungarischen Ministerrathes v. 3. 10. 1908. HHStA, Kabinettsarchiv, K. 28 (prevod)

Hercegovini mogle i bez aneksije ustanoviti autonomne institucije, a aneksija će izazvati sukobe u parlamentu na pitanju kome će se zemlja priključiti, Austriji ili Ugarskoj. Smatrao je da aneksija nema takvu vrijednost da bi se zbog nje ugrozio mir. Po njemu rat je bio moguć, a on je vjerovao da nije preporučljivo ratovati zbog aboliranja praznog suvereniteta sultana. Pa i ako ne ugrozi mir, za njega je aneksija štetna. Napuštanje Novopazarskog sandžaka bila bi pogreška, jer se po njemu nije smjelo dozvoliti da dođe do ujedinjenja Srbije i Crne Gore. Velika južnoslovenska država odvojila bi Monarhiju od Albanaca. Nije odobravao aneksiju ni kada je riječ o Osmanskom carstvu, kome bi se nanijela šteta i time Bugarska i Grčka bile potaknute na slične postupke, a Srbija zbog aneksije ne bi otkazala svoje aspiracije. Smatrao je da dok još postoji suverenitet sultana, Bosanci moraju uvidjeti da im se ne mogu dati sva prava, jer će čim budu anektirani, izraziti nezadovoljstvo usko ograničenom autonomijom. Smatraće je uvredom i osjećaće se kao poluvrijedni podanici Njegovog Veličanstva. Ipak su Andrassy i Appony prihvatili mišljenje Wekerlea i glasali za aneksiju u situaciji kad su se svi odlučni faktori za to izjasnili. Minstarsko vijeće je prihvatilo prijedlog Wekerlea, smatrajući da posljedice ovog koraka neće biti sa sigurnošću uračunljive²⁴.

Po proglašenju aneksije 5. oktobra 1908. Wekerle je već 6. novembra podnio ugarski zakonski nacrt i njegovo obrazloženje. U ugarskom zakonskom nacrtu sporazumno prihvaćenom s austrijskom vladom kaže se da car i kralj proteže suverena prava na Bosnu i Hercegovinu da bi zemlja dobila ustavnu autonomiju i pri tome se poziva na stare veze njegovih slavni predaka na ugarskom prijestolju s ovim zemljama (§ 1)²⁵. U nacrtu zakona je rečeno da se odredbe o naslijeđu prijestolja iz 1723. godine zak. čl. I i II ugarskog zakona protežu i na Bosnu i Hercegovinu (§ 2), a kako odnos BiH prema ugarskoj državi nije zakonski utvrđen, upućuje se na § 5. zakona iz 1880. i reguliranje tih odnosa od strane legislativa zemalja ugarske krune i zemalja Carevinskog vijeća²⁶.

Wekerle je u pregovorima želio da se u nacrt zakona unesu još dvije odredbe, i to: 1. da se ugarska vlada upućuje na to da odmah preduzme pregovore s austrijskom vladom radi konačnog rješenja pitanja Bosne i Hercegovine; 2. da u samom ugarskom zakonu "dođe do izražaja stalno održavano i u inaugurionalnoj diplomu zajamčeno pravo na Bosnu i Hercegovinu". Ovome se austrijska vlada usprotivila, pa je postignuta saglasnost da se tako uputstvo da vladi tokom debate u saboru, a da održanje ugarskog prava na Bosnu i Hercegovinu bude izraženo u obrazloženju nacrta. Wekerle je pak upozoravao vladara kako je izvjesno da će se u ugarskom saboru takođe zahtijevati da se ovo stanovište u nekom obliku unese kao odredba u sam zakon. Smatrao je nemogućim suprotstaviti se takvom shvatanju, jer se slične pravne

²⁴ Ibidem.

²⁵ U proklamaciji vladara stanovništvu Bosne i Hercegovine nalaze se isti navodi. Wiener Zeitung Nr. 231, 7. 10. 1908.

²⁶ Gesetzentwurf über die Erstreckung der souveränen Rechte Seiner keiserlichen und Apostolischen königlichen Majestät auf Bosnien und die Herzegowina, HHStA PA 1 K. 636, CdM VIIIc/7, 23f.

rezerve nalaze u nizu ugarskih zakona i nemaju nikakvo praktično značenje, osim što su jednostavno deklaracija ugarskog principijelnog stanovišta. O Bosni i Hercegovini se neće jednostrano odlučivati, nego kako je u nacrtu zakona rečeno, uz saglasnost austrijske legislative²⁷.

U obrazloženju zakonskog nacrtu koji je podnio Wekerle navedena je ugarska pravna argumentacija za aneksiju Bosne i Hercegovine i njeno pripajanje Ugarskoj. Posebno je istaknut značaj ove argumentacije kod budućeg definitivnog reguliranja položaja Bosne i Hercegovine u pregovorima s Austrijom. Pišući o vezama Bosne i Hercegovine s ugarskom krunom, koje datiraju iz srednjeg vijeka, pored ostalog je rečeno da su ugarski vladari vršili suverena prava. Nije tu riječ o pridruženim zemljama (*partes adnexe*), nego se, uz izuzetak sjeveroistočnog dijela koji je pripadao staroj Hrvatskoj, radi o potčinjenim zemljama (*partes subjecte*). One su mijenjajući upravu, knezove i banove, dolazile pod suverenitet Svete ugarske krune koja je njima vladala. Ta je veza bila ratom prekinuta, ali je se ugarski vladari nisu odrekli, nego su je očuvali u kraljevskoj tituli, zakletvi i u inauguralnoj diplomi, kao i pri dodjeli starih crkvenih časti i zvanja²⁸.

Austrijska vlada bila je učinila formalne ustupke Mađarima da bi se postigao sporazum, ali su ti ustupci bili neprihvatljivi za parlamentarne krugove u Austriji. Mada odstupanja u ugarskom nacrtu i stavovi u obrazloženju nisu imali aktualni značaj za položaj Bosne i Hercegovine u Monarhiji, naišli su na veliki otpor u bosanskom odboru austrijskog parlamenta. Smatrani su potencijalno opasnim po austrijske interese u budućnosti pa zakonski nacrt o aneksiji u austrijskom parlamentu nije usvojen²⁹, a to nije bilo učinjeno ni u ugarskom saboru. Inače, s ugarskom vladom sporazumno utvrđeni austrijski zakonski nacrt o aneksiji samo je tretirao proširenje suverenih prava Njegovog carskog i kraljevskog Veličanstva i odredbi pragmatične sankcije na Bosnu i Hercegovinu, uz namjeru da se zemlji daju ustavne institucije po zakonu iz 1880. godine (§ 1), čije odredbe ostaju na snazi (§ 2). Stupanje na snagu ovog zakona bilo je vezano uz pretpostavku da se i u zemljama ugarske krune donese i istovremeno objavi zakon (§ 3)³⁰.

²⁷ Übersetzung des alleruntertanigsten Vortrages des königlichen ungarischen Ministerpräsidenten Dr. Alexander Wekerle, Budapest 6. 10. 1908. HHStA PA I K. 636 CdM VIIIc/7, 29-31 ff. U Ministarstvu vanjskih poslova smatrali su suvišnim da se u tekstu ugarskog zakonskog nacrtu nalazi izričita odredba o ugarskim pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu, jer ugarski zakonski nacrt u svim svojim dijelovima počiva na ugarskim pravnim zahtjevima. Ugarski kralj poteže svoja suverena prava na BiH, a u zemlju se uvode odredbe ugarskog zakona o naslijeđu prijestolja, koji nije sasvim podudaran s onim u nasljednim zemljama. Ograničenje ugarskog prava rezultiralo je samo iz Zakona o upravi iz 1880. godine – Notiz betreffend Aufnahme einer Rechtsverwahrung ins ungarische Gesetz. HHStA PA I K. 636. CdM VIIIc/7.

²⁸ A. Wekerle, Motivenbericht, Budapest 11. 11. 1908. HHStA PA I K. 636. CdM VIIIc/7.

²⁹ Steinbach 1910, 481-483; Schmid 1914, 26-27.

³⁰ Gesetz vom ...betreffend die Erstreckung der Suveränitätsrechte Seiner k.u.k. Apostolischen Majestät sowie der Bestimmungen der pragmatischen Sanktion auf Bosnien und die Herzegowina HHStA PA I K. 636, CdM VIIIc/7, 25f.

Postojale su principijelne razlike između ugarskog i austrijskog nacrt zakona o aneksiji Bosne i Hercegovine. Ugarski zakon se pozivao na stare veze koje stare pretke vladara na ugarskom tronu povezuju s Bosnom i Hercegovinom, a u austrijskom zakonskom nacrtu se o tome ne kaže ništa. Austrijski zakonski nacrt govori samo općenito o pragmatičkoj sankciji i pod njom se u Austriji podrazumijeva postojeći zakon o naslijeđu, dok ugarski primjerak spominje izričito ugarsku pragmatičku sankciju, odnosno zak. čl. I i II iz 1723. godine. Novoimenovani predsjednik austrijske vlade Richard Bienert Schmerling³¹, braneci zakonske nacрте u odboru austrijskog parlamenta, krajem januara 1909. ukazivao je na razlike u pogledu nastajanja i značaja austrijske i ugarske pragmatičke sankcije. Isticao je da se austrijska pragmatička sankcija odnosi na proširenje prava naslijeđa na sve zemlje pa kod proširenja posjeda nije potrebno odobrenje, dok u ugarskoj pragmatičkoj sankciji nema odredbe za zemlje van Ugarske. U ugarskom nacrtu pravne norme se prepliću s motivima i željama. Odnos prema Ugarskoj se u pragmatičkoj sankciji ne utvrđuje, pa je Bienert uzaludno isticao da austrijska vlada smatra da oba zakonska nacрта potpuno odgovaraju državnompravnom reguliranju aneksije³².

Mađari su pak zadržali svoje stanovište, pa je predsjednik ugarske vlade Sandor Wekerle ponovo pokušao sredinom 1909. prilikom rasprave o bosanskom ustavu afirmirati gledište da Bosnu i Hercegovinu kao nekadašnje provincije Svete ugarske krune zbog aneksije treba ponovo smatrati ugarskom provincijama³³. U jednoj studiji u Ministarstvu vanjskih poslova izraženo je stanovište da ugarski "istorijski zahtjevi" nisu pravni zahtjevi, nego su samo političke želje. Rečeno je da "istorijski zahtjevi" imaju u savremeno doba "u duhu nacionalnog principa izvjesno moralno opravdanje ukoliko teže cilju da sve pripadnike jedne nacije ujedine u jednoj nezavisnoj državi". Ovo se nije moglo odnositi na ugarske zahtjeve s obzirom na nacionalno mješoviti karakter ugarske države, u kojoj samo mali dio stanovništva shvata zahtjeve za Bosnu, dok nemađarske nacije teže uklanjanju dualističkog sistema i stvaranju savezne države na cijelom području Monarhije, i to na osnovu nacionalne autonomije. Ujedinjenje Bosne i Hercegovine, prema ovom shvatanju, dolazilo bi u obzir samo s istorodnim stanovništvom na području Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, što preferira velikoaustrijska gledišta izražena u tada mnogo diskutiranim djelima Aurela Popovicia (*Die vereinigten Staaten von*

³¹ U Austriji je na početku aneksione krize otpušten 15. novembra 1908. premijer Max Vladimir Beck zbog afere oko akademskih sloboda profesora Salcburškog univerziteta Leopolda Warmunda. Becka je naslijedio Richard Bienert Schmerling, koji je tek 10. februara 1909. mogao objaviti definitivni sastav svoga kabineta. Vidi: Uhlirz 1941, 126, 127; Czedit 1920, 20 i dalje.

³² *Eklärungen Seiner Excellenz Herrn Ministerpräsidenten zu der Sitzung des Ausschusses für die bosnische Vorlage 28. Jänner 1909. HHStA PA I K. 630. CdM ad 77 ex 1909., 498-501.*

³³ Wekerle Buriánu (prevod note) 12. 7. 1909. ABH ZMF PrBH 1617/1909. i prepis u HHStA PA I K. 638 CdM 12/1, 422f.

Grossösterreich) i Rudolfa Springera (Grundlage und Entwicklungsziele der Österreichisch-Ungarische Monarchie)³⁴.

U austrijskoj javnosti, koja je bila okupirana međunarodnom krizom, ugarski zakonski nacrt o aneksiji nije odmah pobudio odgovarajuću pažnju. Nacionalistički list "Das Vaterland" pozvao je 18. novembra 1908. na uzbunu, smatrajući da će, ako ugarski zakonski nacrt dobije vladarevu sankciju, pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine Ugarskoj biti riješeno, a ingerencija Austrije na ovu zemlju postaće ubuduće samo privid. Zato je pledirao da se tekst ugarskog zakona paralizira drukčijim tekstiranjem austrijskog zakona³⁵.

U mađarskoj štampi i strankama javila su se i ekstremna stajališta koja su zahtijevala ukidanje provizorne uprave te da ugarski sabor kratkim putem proglasi Bosnu i Hercegovinu za pokrajnje zemlje (Nebenländern) ugarske krune, njeno područje ugarskim državnim teritorijem, a stanovništvo ugarskim državljanima³⁶. Ekstremno stanovište zauzeo je i ugarski poslanik Gabriel Ugron, koji je bio protiv toga da Bosna dobije ustav prije nego što se riješi pitanje njene pripadnosti Ugarskoj. Bosna je "stoljećima pripadala Ugarskoj", pa kada se zemlja ponovno s nekim drugim osvoji, onda joj pripada samo naknada troškova. Po njemu, Bosna i geografski pripada Ugarskoj jer njene rijeke pripadaju tokovima srednjeg i donjeg Dunava, a "bazen Dunava je sama Ugarska". Ustav za Bosnu može donijeti samo kralj Ugarske³⁷.

Na ovakva i slična gledišta odgovaralo se u Austriji od strane "slobodomnih Nijemaca" ponudom da su spremni pristati da se Bosna i Hercegovina priključi Ugarskoj uz kompenzaciju da vojska i mornarica sa zajedničkim njemačkim jezikom ostanu trajno zajedničke i da Ugarska izrazi spremnost na trajno osiguranje zajedničkog carinskog i trgovačkog područja i zajedničke emisione banke, te da više ne dolazi u pitanje "Monarchie auf Kündigung"³⁸, što je bilo nerealno očekivati.

I niz ugarskih pravnih historičara uključilo se u ovu diskusiju, afirmirajući ugarska prava na Bosnu i Hercegovinu, ali ipak priznavajući potrebu sporazuma s Austrijom. Oспорavano je pri tome da Austrija ima ista prava na Bosnu kao i Ugarska, pozivajući se na "istorijska prava Ugarske". Negirano je stanovište da je Bosna i Hercegovina dominium Monarhije kojoj je osporavan pravni subjektivitet jer nije imala posebnog teritorija ni državljanstva. Negiran je i pravni značaj bosanskohercegovačkog Zakona iz 1880. i on je tretiran "samo kao prolazni modus vivendi". Na Bosnu i Hercegovinu je gledao Arpad Királify kao na ekskluzivni dominij ugarske krune koji se provizorno tretira kao kondominij Ugarske i Austrije, sporni teritorij na koji

³⁴ Über die Ansprüche Ungarns auf Bosnien und die Herzegowina (Studie Baron Holds) HHStA PA I K. 636. CdM VIIIc/7.

³⁵ "Eine neue Unheilsquelle", Das Vaterland, Morgenblatt, Nr. 531, Wien, 18. 11. 1908.

³⁶ "Ungarns Anrecht auf Bosnien", Das Vaterland, Nr. 471, 14. 10. 1908.

³⁷ Magyar Nemzet 24. 9. 1909. Prema pisanju Neue Freie Presse, Morgenblatt 24. 9. 1909. "Abgeordneter Ugrin für Zugehörigkeit Bosnien zu Ungarn"

³⁸ "Die Deutschfreisinigen und die Annexionsvorlage" KA. MKFF Sonderreihe 206.

Ugarska ima više prava. Pod konačnim rješenjem podrazumijevalo bi se preuzimanje uprave od zajedničke vlade uz odgovarajuću kompenzaciju Austriji. Za Arpada Királifyja aneksijom je eo ipso Bosna i Hercegovina povezana s Ugarskom, premda ostaje staro stanje³⁹. Uz Királifyja je pristajao i Alfred Pal. Po njemu je Bosna i Hercegovina područje u faktičkom kondominijumu obiju država na koje Ugarska ima dalekosežne, na istorijskoj osnovi pravne zahtjeve. Buda Laslo smatrao je da se ne radi o ekskluzivnom dominijumu Ugarske u Bosni i Hercegovini, nego da su u pitanju istorijski zahtjevi. Za Lajosa Tihanyija zadobijanje teritorija bilo je u prvom redu pitanje sile, a potom prava. Kako je Bosna i Hercegovina okupirana zajedničkom vojskom, stvoren je kondominij obiju država, ali kod konačnog reguliranja Ugarska ima pravnu prednost. U Hrvatskoj se pak javila teorija da ugarski kraljevi u srednjem vijeku nisu vršili suverenu vlast u Bosni kao nosioci krune Svetog Stefana, nego kralja Zvonimira⁴⁰.

I niz drugih ugarskih pravnika i političara argumentiralo je ugarsko pravo na inkorporiranje Bosne i Hercegovine u Ugarsku poslije aneksije, pozivajući na odnose ugarske krune s Bosnom u srednjem vijeku, kojih se ugarski vladari nisu odrekli. Tako je u knjizi "Das Rechtsverhältnis Bosniens und der Herzegowina zu Ungarn, mit besonderer Rücksicht auf das Mittelalter" prevedenoj 1909. godine na njemački jezik, Franz von Komlossy vidio pravnoistorijske osnove proširenja suverenih prava Ugarske na Bosnu i Hercegovinu u događajima od 10. do 14. stoljeća. Na ovo je u štampi reagirao profesor Univerziteta u Beču dr. Edmund Bernatzig odbacujući ovo mišljenje kao i stanovište ugarske vlade. U savremenom državnom i međunarodnom pravu bilo je davno prevaziđeno patrimonijalno shvatanje države, po kome legitimna vladarska prava bez saglasnosti njenog nosioca ni ratnim osvajanjem ne mogu biti izgubljena. Ovo je bilo napušteno poslije revolucionarnih preobražaja, nakon što je početkom 19. stoljeća u doba reakcije pod vođstvom Meternicha pokušano da se oživi. Rat i njegovi rezultati proizvode pravo, pa su ugarska prava na Bosnu propala osmanskim osvajanjem. Pravo posjedovanja Bosne i Hercegovine, po ovom mišljenju, proizlazilo je samo iz okupacije i aneksije⁴¹.

Na sličan način ocijenjen je od bečkih univerzitetskih krugova i rad dr. Geze v. Ferdinandyja "Staats- und Verwaltungsrecht des Königreichs Ungarn und seiner Nachbarländer" izdan u Hannoveru u "Bibliothek des öffentlichen Rechts" iz 1909., sa ciljem da se utiče na njemačku javnost. Pri tome je rečeno da se, kad Ferdinandy tvrdi da je proklamiranjem aneksije pravo

³⁹ Dr. Arpad Királify, "Die staatsbürgerlichen Rechtsbeziehungen in Bosnien und der Herzegowina" Jargallam, 6. Heft, 8. Jahrgang, Budapest 1909. (prevod s mađarskog), HHStA, Nl. Baerenreither K. 41.

⁴⁰ Dr. Alfred Pal, Landtagsvertreter, "Die politische Organisation Bosniens und der Herzegowina", Budapest 1913, HHStA Nl. Baehrenreither K. 41.

⁴¹ "Das Annektionsgesetz und die staatsrechtlichen Verhältnisse Bosniens und der Herzegowina, v. Hofrat Professor dr. Edmund Bernatzig", Neue Freie Presse, Morgenblatt, Nr. 195, 21. 9. 1909.

ugarske krune na Bosnu i Hercegovinu "ponovo oživljeno", on okreće čudima kojih u nauci nema⁴².

Mada aneksija nije u parlamentima ozakonjena, u februaru 1910. godine oktroiran je Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu. Iste godine u ugarskoj delegaciji istupilo se kao nikad do tada s pretenzijama na Bosnu i Hercegovinu. Ne samo izvjestilac i neki delegati nego i Franz Kossuth i grof Tisza izjasnili su se u govorima da se pitanje državnopravne pripadnosti Bosne i Hercegovine treba regulirati i da bi ona morala pripasti Ugarskoj polažući na to historijsko pravo⁴³. Iste pretenzije čule su se u ugarskoj delegaciji i naredne godine⁴⁴, a problem je ostao otvoren do propasti Monarhije.

U pismu od 5. oktobra 1908. ministru Buriánu vladar je zahtijevao da Burián hitno podnese prijedloge ustavnih ustanova u Bosni i Hercegovini. Njima bi bilo osigurano izvjesno sudjelovanje stanovništva u obavljanju zemaljskih poslova posredstvom zemaljskog predstavništva. To je trebalo uslijediti u takvom obliku koji će odgovarati vjerskim prilikama i čuvati od starine naslijeđen red. Predstavničko tijelo trebalo je da se stvori na principu zastupstva interesa i bude što vjernija slika nacionalnog i političkog stanja. Zato su u posebnim kurijama trebali biti zastupljeni istaknuti nosioci časti, po obrazovanju i blagostanju gornji slojevi, stanovnici gradova i seoskih općina. Birači svake kurije trebalo je da odvojeno glasaju po konfesijama u svakoj kuriji, da bi se, kako se kaže, očuvali dobri odnosi među vjerama i da bi svakoj vjeri bio osiguran broj predstavnika koji joj pripada. Dalje je rečeno da će se djelokrug sabora samo odnositi na predmete zakonodavstva i kontrole koji se tiču uprave i prava Bosne i Hercegovine. Naglašeno je da ustav treba što prije stupiti na snagu⁴⁵.

Međutim, tek s rezolucijom Carevinskog vijeća od 18. decembra 1908. i zahtjevom da se u sporazumu s povjerenicima stanovništva stvori takav temeljni zemaljski zakon koji će zajamčiti u Bosni i Hercegovini ustavne slobode i prerogative⁴⁶, Burián je 5. januara 1909. uputio informaciju predsjednicima vlada Austrije i Ugarske kao i Ministarstvu vanjskih poslova u kojoj se kaže da se ustavni prijedlozi "nalaze u punoj izradi" i da će on što je moguće više ubrzati rad. Izrazio je nadu da će nove institucije stupiti na snagu u toku proljeća 1909. godine. Pri tome je istakao da će se voditi računa o ravnoteži potreba jedne za život sposobne samouprave i osiguranja interesa Monarhije u Bosni i Hercegovini. Iz toga proizilazi da će se djelatnost budućeg sabora

⁴² "Bosnien, die Herzegowina und das ungarische Staatsrecht (Aus Wiener Universitätskreisen)", *Bosnische Korrespondenz*. Wien, 1. 11. 1909. O pogledima austrijskih pravnika na državnopravne odnose Bosne i Hercegovine u Monarhiji, vidi Schmid 1914, 25-49.

⁴³ "Ungarische Präntensionen auf Bosnien", *Sarajevoer Tagblatt*, Nr. 258, 11. 11. 1910.

⁴⁴ *Sarajevoer Tagblatt*, Nr. 50, 2. 3. 1911.

⁴⁵ *Wiener Zeitung*, Nr. 231, 7. 10. 1908.

⁴⁶ *Biennerth Buriánu* 31. 12. 1908. ABH ZMF PrBH 44/1909.

odnositi samo na poslove koji se tiču Bosne i Hercegovine, dok za zajedničke pragmatičke i ugovorne zajedničke poslove, kao i za pitanja koja se regulišu na jednakim principima, treba za Bosnu i Hercegovinu i dalje da važe nagodbeni zakoni kao i Zakon o carinskom uključenju Bosne i Hercegovine od 20. 12. 1879. i Zakon o upravi od 22. 2. 1880. godine. Ova pitanja rezervirana su za ingerenciju pozvanih faktora Monarhije. Burián je skicirao sastav sabora koji će se sastojati od duhovnih i svjetovnih virilista i izabраниh poslanika, i to jedan poslanih na 25.000 stanovnika. Izborno pravo biće opće i direktno za muška lica, ali će se vršiti u tri kurije. U prvoj kuriji biće najviše oporezovana lica, sve diplomirane osobe i članovi trgovačke i obrtničke komore, u drugoj gradovi i u trećoj seoske općine. U svim kurijama mandati će biti raspoređeni prema broju pripadnika konfesije, a birači pojedinih konfesija odvojeno će glasati. Sabor nema ingerencije u egzekutivi, jer je njegova kompetencija legislativna. On vrši i nadzor nad upravom (što će biti u toku pregovora eliminirano). Sabor dobija budžetsko pravo s izvjesnim kautelama za osiguranje finansijskih interesa Monarhije. Predsjedništvo sabora imenuje vladar, i to u turnusu konfesija. Zemaljskom statutu biće priložen izborni red i poslovnik. Istovremeno sa saborom stupiće u život kotarska predstavništva (medžlisi), koja će biti takođe uređena na bazi zastupstva interesa i konfesija. Oni treba da budu vrlo važan organ samouprave. Osim toga vršiće se izmjene i dopune koje su uslovljene novim temeljnim zakonima⁴⁷. Uskoro je pak dodato da treba potpuno i izričito osigurati zaštitu ličnih prava vlasništva, prava na dom, prava na tajnost pisama, vjeroispovjesti i savjesti, na slobodu kretanja, udruživanja i sakupljanja, kao i na pravo javnog izražavanja mišljenja, podnošenja peticija i sl. (iako su odredbe o ovim pitanjima u donesenom ustavu bile popraćene znatnim ograničenjima). Istaknuto je kako bi trebalo razmotriti bosanskohercegovačko konsultativno učešće pri tretmanu zajedničkih ili zajednički tretiranih pitanja i pri tome je naglašeno da ne može biti govora o eventualnoj izmjeni status quo Bosne i Hercegovine u Monarhiji. Burián se općenito složio s predsjednikom austrijske vlade Biennerthom da će se kompetencija sabora posebno odnositi na civilnu i krivičnu organizaciju sudske uprave, zakonodavstva u svim pitanjima unutrašnje uprave, općina, bogoštovlja i nastave, saniteta i veterinarstva (veterinarstvo će biti eliminirano iz ustava), zakonodavstva u oblasti poljoprivrede (šumarstvo, lov, gajenje stoke), otkupa zemljišnih obaveza (što će biti vrlo sporno), prava na vodu, zakonodavstva koje se odnosi na vodogradnju i gradnju cesta, zanatstvo i fabrike, direktne poreze, te budžetsko pravo, ukoliko ne tangira interese Monarhije⁴⁸.

Kratke informacije Biennerthu i Wekerleu u januaru 1909. godine uglavnom su bile slične izlaganju civilnog adlatusa barona Benka o ustav-

⁴⁷ Biennerth Buriánu 05. 1. 1909 ABH ZMF PrBH 44/1909.

⁴⁸ Biennerth Buriánu i Wekerleu 14. 1. 1909. ABH ZMF PrBH 165/1909.; Burián Biennerthu 19. 1. 1909. HHStA PA I K. 638., CdM VIIIc12/1. Biennerth je 28. 1. 1909. imao slično izlaganje u odboru Carevinskog vijeća u okviru prezentiranja prijedloga austrijskog zakona o aneksiji BiH, Ibidem K. 630, ad. 79. CdM ex. 1909. 500-501f.

noj anketi u Sarajevu u februaru 1909. godine⁴⁹. Inače, ustavna anketa nije mogla izvršiti bitnije uticaje na formiranje ustavnih odredaba. U njoj nisu mogle učestvovati političke stranke, nego samo pojedinci⁵⁰, a domaći ljudi nisu dobili na uvid ni tekst nacrtu ustava koji se pripremao. Tek nakon razgovora s funkcionerima Zemaljske vlade i provedene ankete, krajem aprila 1909. godine, mjesec dana nakon što je bila okončana aneksiona kriza, bili su u Zajedničkom ministarstvu finansija gotovi tekstovi nacrtu zemaljskog ustava kao i drugih akata.

Burián je 30. aprila 1909. uputio zajedničkim ministrima i predsjednicima austrijske i ugarske vlade na njemačkom jeziku nacрте zemaljskog statuta, izbornog reda i poslovnika za sabor, nacrt zakona o udruženjima, skupovima i kotarskim predstavništvima, kao i zakonski nacrt o zemaljskim pripadnicima, a 19. maja dostavio je i objašnjenja (Erläuternde Bemerkungen)⁵¹. Potom su u Ministarstvu vanjskih poslova održane 28. maja, 3. i 4. juna 1909. godine interne konferencije pod predsjedništvom ministra Aehrenthala. Pozdravljen je konzervativni duh koji općenito karakterizira statut, kao i činjenica da su prava muslimanskog stanovništva bila zaštićena, posebno što je izbor po konfesijama bio "za muslimane vrlo povoljan"⁵². Uz ostalo data je i sugestija da se kompetencija sabora, pored predloženog trgovačkog, mještinskog šumskog i rudarskog prava, proširi još i na zakonodavstvo o dioničarskim društvima (komanditska društva na dionice), na društva s ograničenim jemstvom, osiguravajuća društva, tečevne i privredne zadruge (što je na kraju i usvojeno). Međutim, na sastanku su stavljene primjedbe na zakonske nacрте prvenstveno sa stanovišta toga kako se Bosna i Hercegovina uklapa u Monarhiju. Tako je npr. izražena misao da je poželjno da Bosna i Hercegovina dobije forum u kome treba da bude saslušana pri reguliranju međusobnih odnosa u Monarhiji, otprilike kao jedna interna carinska i trgovinska konferencija (što je docnije bilo odbačeno). Ispoljene su sumnje u pogledu kompetencije i sastava zemaljskog savjeta, koji iz svoje sredine bira devet članova i ima prava da postavlja pitanja i daje odgovore u pogledu državnopravnih poslova u kojima Bosna i Hercegovina učestvuje, a sabor ne odlučuje. Nabačeno je mišljenje da u zemaljski savjet mogu biti pozvani samo eksperti za

⁴⁹ Vidi: Imamović 1976, 197-198, 204-212.

⁵⁰ Ibidem 197-198; Kapidžić 1968, 61 i dalje.

⁵¹ ABH ZMF PrBH, 1138/1909.; HHStA PA I K. 638. CdM VIIIc 12/1, 23ff. Prikaz sadržaja "objašnjenja ustava" odnosno statuta dao je H. Kapidžić 1968, 72-92.

⁵² Protokoll der am 28. Mai 1909 im Ministerium des Äusseren abgehaltenen internen Besprechung über die Gesetzentwürfe betreffend die neu zu erlassende Landesverfassung für Bosnien und der Herzegowina, HHStA PA I K. 638, CdM VIIIc 12/1, 239-246 ff. Osnovna ideja o nacionalno-konfesionalnim izbornim tijelima, koja su postojala paralelno s kurijalnom podjelom, bila je preuzeta iz zemaljskih pravila za Moravsku iz 1905. (Moravska nagodba), odredbe o uvođenju nacionalnog katastra i podjeli mandata po nacionalnom ključu unesene su u zemaljska pravila nacionalno mještovite Bukovine, koja su stupila na snagu poslije bosanskohercegovačkog ustava (Zakoni od 26. maja 1910.) – Vidi: Sieghart 1932, 423-427. U Cisleithaniji je 1907. uvedeno samo za Carevinsko vijeće opće pravo glasa za muškarce.

poslove Bosne i Hercegovine (ovo je bio tek uvod za diskusiju o ovom pitanju). Prihvaćen je nacrt zakona o zemaljskoj pripadnosti. Tom prilikom je rečeno da Bosna i Hercegovina nije država i da nije riječ o trećem državljanstvu, od čega su, inače, strahovali Mađari (koji su docnije onemogućili usvajanje ovog zakonskog nacrta). Posebno je diskutirano o provedbi nagodbenih zakona iz 1907. u Bosni i Hercegovini kao i internacionalnih ugovora. Pokrenuta je diskusija o supotpisivanju u saboru usvojenih i od vladara sankcioniranih zakona, što je u stvari bilo pitanje ingerencije članova Zajedničkog ministarskog vijeća na bosanskohercegovačku upravu. Zauzet je stav da, zavisno od karaktera pojedinih zakona, njih treba da kontrasignira, pored zajedničkog ministra kome je povjereno vođenje bosanskohercegovačke uprave, još i ministar vanjskih poslova kad je riječ o zakonima općeg karaktera, kao i o zakonima kod kojih saodlučuju obje države Monarhije po zakonu iz 1880. godine, a kad je riječ o vojnim zakonima, njih potpisuje i ministar rata⁵³. Ovo je bilo suprotno predloženoj odredbi ustava, kao i dotadašnjoj praksi, da zakone potpisuje samo zajednički ministar finansija. Aehrenthal je težio intenziviranju uticaja Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva rata na bosanskohercegovačku upravu s ciljem da ojača sopstveni uticaj. On je imao u vidu da će aneksija i proglašenje zemaljskog ustava morati imati izvjesnog odnosa na tretman poslova Bosne i Hercegovine od strane zajedničke vlade. To je bilo na liniji Aehrenthalovih ranijih nastojanja, ispoljenih još prilikom obnavljanja privredne nagodbe između Austrije i Ugarske, da Zajedničko ministarsko vijeće dobije funkcije vlade kojoj bi pripadali zajednički ministri i šefovi austrijske i ugarske vlade. Svoj položaj u Zajedničkom ministarskom vijeću želio je, ako ne de jure, a onda de facto, uzdići na rang kancelara Reicha⁵⁴.

Mada je u okviru državnopravnih ustupaka i protuustupaka prihvaćeno da se oznaka "zajednička vlada" upotrebljava u međunarodnim ugovorima koji se tiču zajedničkih poslova, i dalje su ostale duboke razlike između mađarskog i austrijskog gledišta u pogledu funkcije i karaktera zajedničkih organa Monarhije. Ovo je došlo do izražaja i prilikom utvrđivanja teksta zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu, slično kao i na početku okupacije, kada se raspravljalo o osnovnim pitanjima upravljanja okupiranom zemljom⁵⁵.

Na konferenciji zajedničkih ministara od 7. juna 1909. razmatrani su zakonski nacrti izrađeni od strane Zajedničkog ministarstva finansija⁵⁶. Za ove nacрте Aehrenthal je rekao da polaze od ideje da Bosnu i Hercegovinu treba tretirati kao corpus separatum, da ona nije država ni subjekat suvereniteta, nego samo pravno područje Monarhije. Smatrao je da će na toj osnovi

⁵³ Protokoll der am 28. Mai 1909 ... abgehaltenen internen Besprechung...; Protokoll der am 3. Juni 1909 ... abgehaltenen zweiten internen Besprechung...; Konferenz am 4. Juni 1909 über bosnische Gesetzentwürfe. HHStA PA I K. 638, CdM VIIIc 12/1, 239-246, 247-255 i 152-211ff.

⁵⁴ Vidi: Somogy 1988, 60-75.

⁵⁵ Vidi: Juzbašić 1999a, 277-280; Isti 2002, 258-260.

⁵⁶ Protokoll über die ... am 7. Juni 1909 stattgehabte Konferenz der k.u.k. gemeinsamen Minister HHStA PA I K. 638, CdM VIIIc 12/1.

biti olakšano rješavanje niza pitanja. Na sastanku su bili verificirani stavovi zauzeti na prethodnim savjetovanjima u Ministarstvu vanjskih poslova. Na prijedlog Aehrenthala dopunjena je tačka koja tretira nadležnost sabora na području trgovačkog, mjeničnog, šumskog i rudarskog prava. U kompetenciju sabora dati su i veterinarski poslovi. Na ovoj konferenciji u centru pažnje bila je diskusija o zemaljskom savjetu i o pošti i telegrafu, što je Burián namjeravao dati u kompetenciju sabora. Budući da je kompetencija sabora bila u važnim pitanjima ograničena, Aehrenthal je izražavao ozbiljnu rezervu prema, po njemu, suviše dalekosežnim pravima zemaljskog savjeta da može zauzimati stavove uskraćene djelokrugu sabora. Burián je u zemaljskom savjetu vidio “sigurnosni ventil protiv subverzivnih težnji” i instrument koji će odstraniti osjećaj stanovnika Bosne i Hercegovine da su građani drugog reda, s obzirom na sva ustavna ograničenja i uskraćeno pravo da učestvuju u radu delegacija. Cilj mu je bio odstraniti deprimirajući osjećaj stanovništva. Po mišljenju Buriána bilo je najbezbolnije usmjeriti sve želje i pritužbe na sporedni kolosijek. Za Buriána je Južni Slaven velika pričalica, on hoće da ga se sasluša pa makar se i ne povelu računa o njegovim željama. Stoga je zajednički ministar finansija smatrao da je najbolje pustiti ljude da se u zemaljskom savjetu izgovore. Tu se mogu problemi mnogo bezopasnije tretirati i lakše isključiti iz diskusije u saboru. Po Buriánu, bolje je imati u legalnim granicama iznijeto mišljenje, koje se može uzeti u obzir ili ne uzeti, nego otrovni članak u štampi na koju se ne može uticati. Iako je i ministar Schönaich smatrao da je gore dati ljudima pravo na tribinu, a onda ne uzeti u obzir njihove želje i ostaviti ih bez odgovora, odluka je bila ostavljena otvorenom dok se čuje stav vlada. Kako se one nisu u biti protivile, odredba o zemaljskom savjetu uz manje naknadne izmjene ostala je u Zemaljskom ustavu (§ 39)⁵⁷.

Odredba nacрта zemaljskog ustava da pošta i telegraf (naknadno je uneseno i telefon) dođu u kompetenciju sabora, te da pređu iz vojne u civilnu upravu, izazvala je raspravu. Njen rezultat je bio da je 7. juna 1909. ponuđeno kompromisno rješenje, koje bi po prijedlogu Aehrenthala bilo da pošta, telegraf i telefon ostanu u kompetenciji sabora, ali bi odluku o vremenu njihove stvarne predaje u ruke civilne uprave donijela trojica zajedničkih ministara kad to bude oportuno⁵⁸. Međutim, ovome su se protivili, kako ministar rata, tako i austrijska i ugarska vlada, kao i prijestolonasljednik Franz Ferdinand. To je docnije revidirano, i pošta, telegraf i telefon su otpali iz kompetencije sabora i ostali dalje pod vojnom upravom⁵⁹. To je bio samo uvod u daleko opsežniju diskusiju o bosanskohercegovačkim ustavnim zakonima u drugoj polovini 1909. godine. Zajednički ministri su, i pored Buriánova protivljenja, prihvatili na sastanku 7. juna stanovište Aehrenthala da bosanskohercegovački zakoni principijelne prirode, kao i oni bosanskohercegovački zakoni

⁵⁷ Ibidem; Vidi: Juzbašić 1999, 50-51.

⁵⁸ Vidi nap. 56.

⁵⁹ Vidi: Juzbašić 2002, 356-357.

kod kojih saodlučuju obje države Monarhije po zakonima iz 1880. godine, treba pri objavljivanju da nose i potpis ministra inozemnih djela, odnosno zakoni vojnog karaktera i ministra rata⁶⁰. Tako je trebalo da se, analogno praksi u obje države Monarhije, bosanskohercegovački zakoni publiciraju s potpisima više ministara. Ovo Aehrenthalovo stanovište odgovaralo je intencijama austrijske vlade⁶¹, ali će ga uskoro potom ugarska vlada odlučno odbiti, smatrajući da sankcionirane bosanskohercegovačke zakone treba da potpisuje samo zajednički ministar finansija⁶².

Pokušaj ugrožavanja prevlasti austrijskog uticaja u Bosni i Hercegovini desio se u doba aneksione krize. Pregovori o osnivanju u Bosni i Hercegovini ugarske Privilegirane agrarne i komercijalne banke, kao ekspoziture najjače banke iz Budimpešte, peštanske Ugarske komercijalne banke, došli su u toku aneksione krize u akutnu fazu i izvršili su znatan uticaj na opće političke prilike i tretman bosanskohercegovačkog ustava. Peštanska Ugarska komercijalna banka podnijela je 19. februara 1908. Zemaljskoj vladi projekt ugovora o osnivanju Privilegirane agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu. Ova banka, uz davanje zajmova kmetovima do pune otkupne cijene selišta, trebalo je da se uključi u sve pore privrednog života Bosne i Hercegovine, s posebnim povlasticama i garancijama za sve pravne poslove. Njoj je pripadala privilegirana sudska nadležnost, a uživala bi i prioritarno pravo u poslovima otkupa kmetova, komunalnih i hipotekarnih kredita, jer bi prispjela potraživanja ubirala putem administrativnih vlasti. U službi banke trebao se naći cijeli aparat uprave, a kao garancija bankovnog poslovanja trebalo je da posluži zemaljski budžet. Zajednički ministar finansija odobrio je 28. novembra 1908. osnivanje banke, a osnivačka skupština održana je 20. januara 1909. u Sarajevu. Banka je raspolagala dioničkim kapitalom od nominalnih 8 miliona kruna⁶³.

Vijesti o osnivanju ugarske banke s dalekosežnim privilegijama izazvale su buru gnjeva u Austriji. Na sjednicama parlamentarnih odbora dovođen je u pitanje smisao aneksije, ustava, i budućeg zemaljskog sabora u Bosni i Hercegovini. Smatralo se da sve što tangira interese Austrije mora biti riješeno u sporazumu s austrijskom vladom, pa je to svoje stanovište voditelj austrijskog ministarstva finansija Jorkasch Koch saopštio ministru Buriánu⁶⁴. Jorkasch Koch je u aneksionom odboru austrijskog parlamenta dao izjavu označivši dotadanji postupak Buriána u odnosu na banku "jednostranim, čudnovatim i štetnim za ovostranu državnu polovinu", a "Das Finanzielle Tagblatt" je u broju od 24. decembra 1908. donio naslov "Die

⁶⁰ Vidi nap. 56.

⁶¹ Bienerth Buriánu 21. 7. 1909. ABH ZMF PrBH, 1648/1909.

⁶² Vidi nap. 33.

⁶³ Vidi: Đaković 1966, 143 i dalje; up. Schmid 1914, 329-331.

⁶⁴ Jorkasch Koch Buriánu, 23. 12. 1908. ABH ZMF PrBH 2234/1908.

Zerreiung der bosnischen Verfassung-Auslieferung Bosniens an Ungarn und die sudslavishe Frage⁶⁵.

Burin je u svom odgovoru istakao da dogovor s bankom leži unutar koncepcija zemaljske uprave, koja vodi strogo računa o paritetnom interesu Austrije i Ugarske u Bosni i Hercegovini. Naglasio je da su agrarni odnosi konica razvitka, ali je on protiv općeg rasterećenja koje se javlja u diskusijama u delegacijama, a koje bi se moralo obligatno sprovesti. Sada za to nema novaca, pa je on za dobrovoljni otkup. Zato će uprava dati garanciju banci za davanje zajmova u punom iznosu otkupa⁶⁶. Ugarska vlada je 8. februara 1909. odobrila osnivanje banke, dok ga je austrijska vlada 8. marta 1909. godine odbila⁶⁷. Ona je smatrala da bi osnivanje banke s takvim privilegijama trebalo, imajući u vidu Zakon o upravi iz 1880. godine, sačekati zasjedanje sabora⁶⁸. Burin je to odbio jer je smatrao da je koncesioniranje jednog novčanog zavoda normalna funkcija egzekutive koja ne podliježe uticaju obiju vlada u smislu zakona iz 1880. godine i ne može se rezervirati za još nepostojeći sabor. Po njemu paritet nije bio povrijeđen, jer su slična i djelomično veća prava bila odobrena austrijskom kapitalu u Zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu⁶⁹. Sukob austrijskog i mađarskog kapitala za dominirajući uticaj u Bosni i Hercegovini bio je zaodjeven plaštom nesebičnosti i principijelne borbe, pa su Austrijanci u pitanju koncesioniranja mađarskog kapitala vidjeli povredu svojih prava i prioriteta u privrednoj politici⁷⁰. Zahvaljujući snažnom otporu bečkih i nekih domaćih krugova Mađari su bili prisiljeni na popuštanje, pa je došlo do sporazuma između austrijske vlade i zajedničkog ministra finansija. Poslovanje banke u pogledu otkupa kmetova odloženo je do prve sjednice sabora i njegove odluke. Nakon toga je Franz Josef 25. aprila 1909. sankcionirao osnivanje Privilegirane agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu u okvirima statuta i podnesenih pravila⁷¹.

Posljedica ovog akta, koji je bio neočekivan, bilo je takvo stanje u austrijskim parlamentarnim krugovima da ga je Burin nazvao "tragičnim poglavljem hungarofobije"⁷². To je prisililo Bienenrtha da početkom maja 1909. ukaže na to da će austrijska vlada insistirati na paritetnoj ingerenciji i da će se sva principijelna pitanja bosanskohercegovačke uprave rješavati po zakonu iz 1880. godine i o njima će se odlučivati na kolegiju zajedničke vlade, pa su pojedini bečki listovi komentirali da u upravi Bosne i Hercegovine nastupa nova situacija⁷³. Ova izjava data je u cilju smirivanja situacije, nakon što

⁶⁵ Ibidem; Bienenrth Burinu 28. 12. 1908. ABH ZMF PrBH 2234/1908; Burin Bienenrthu 03. 1. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc 12/2, 71.f.

⁶⁶ Burin Jorkasch Kochu 28. 12. 1908. ABH ZMF PrBH 2234/1908.

⁶⁷ Ðakovi 1966, 158-159.

⁶⁸ Bienenrth Burinu 8. 3. 1909. ABH ZMF PrBH 634/1909.

⁶⁹ Burin Bienenrthu 11. 3. 1909. ABH ZMF PrBH 634/1909.

⁷⁰ Ðakovi 1966, 162.

⁷¹ Ðakovi 1966, 162-163, 168-169.

⁷² Burin Aehrenthalu 7. 5. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc 12/2 ad. 292f.

⁷³ Aehrenthal Burinu 6. 5. 1909. i Ministarstvo vanjskih poslova Bienenrthu 12. 5. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc 12/2, Nr. 292 i ad 301 ff.

se Bienenrth sporazumio s Aehrenthalom i dobio preko volje saglasnost Buriána, koga je austrijska javnost optuživala da protežira mađarske interese.

S ciljem da izađe iz situacije stvorene koncesijom ugarskoj banci, Aehrenthal je pokušao intervenirati. Priredio je u maju 1909. prijedlog vladarevog ručnog pisma koji tretira otkup kmetova, kako je to u biti učinjeno i u ručnom pismu iz marta 1910. godine. U ručnom pismu vladar odobrava da zajednički ministar finansija, uz staranje i jamstvo zemaljske uprave, pruži bankovni kredit za otkup kmetova i ujedno želi da se ubuduće otkup provede putem vladinih organa o trošku državnih sredstava. Istovremeno vladar daje nalog da se za predstojeći sabor izradi odgovarajući zakonski nacrt⁷⁴.

Ovaj prijedlog je odbačen od ugarske vlade jer u njemu nije stajalo samo da se pita sabor, nego se stavlja u izgled podnošenje zakonskog nacrta. Wekerle je ukazao da je koncesija zemaljske uprave Agrarnoj i komercijalnoj banci u Sarajevu najprije u Austriji označena kao povreda pariteta, a kad je s ugarske strane dokazivano da ona znači samo poboljšanje stanja, istaknuto je da je zajam preskup i da će otkup uslijediti od strane države, a eventualno biti čak i obligatan. Ukazao je na to da je u toku pregovora bilo govora samo o tome da će stvar doći u sabor u formi jedne interpelacije – da li on odobrava otkup putem koncesije banci⁷⁵. Umjesto toga nacrt ručnog pisma, po Wekerleu, odražava mogućnost obligatnog otkupa i cijeli otkup kvalificira kao državnu zadaću. Prejudicirala se kompetencija sabora prije definitivnog utvrđenja njegovog djelokruga. On je to označio kao punu pobjedu austrijskog stanovišta⁷⁶.

U ugarskoj vladi preovladavalo je mišljenje da čim kruna u bilo kojoj “formi intervenira da je to upereno protiv Ugarske”. Tekst vladarevog ručnog pisma afirmirao je austrijsko stanovište i to prije nego što su definitivno utvrđeni okviri bosanskohercegovačkog ustava i kompetencija sabora, što će u Ugarskoj učiniti situaciju neodrživom. Postavljen je od strane ugarske vlade zahtjev da bi se, ako dođe do fakultativnog otkupa uz posredovanje zemlje, morao “osigurati puni paritet ugarskim novčanim institucijama”. Obustavljanje rada ugarske Privilegirane agrarne i komercijalne banke na otkupu kmetova označeno je kao jednako njenoj likvidaciji, te da to samo jača mišljenje da “nas potpuno potiskuju iz Bosne”⁷⁷.

Wekerle se posebno okomio na uzgredan stav u nacrtu vladarevog ručnog pisma u kome se kaže da bosanskohercegovačka uprava vidi svoj zadatak u pomaganju proširenja slobodnog zemljišnog posjeda olakšanjem otkupa, “*dok se sve strane preko pozvanih predstavnika ne odluče na opći otkup*” (istaknuo Dž. J.). On je smatrao da je odnos između zemljoposjednika i kmeta u Bosni i Hercegovini nasljedni zakupni odnos “čisto privatno-pravne naravi” i da se ugarska vlada iz privrednih i političkih razloga, iz obzira prema mu-

⁷⁴ HHStA PA I K. 637 VIIc 12/2 191, 192f.

⁷⁵ O toku pregovora Wekerle Buriánu 20. 4. 1909. i Burián Bienenrthu 24. 4. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIc 17-21 i 23-24ff.

⁷⁶ Wekerle Aehrenthalu 26. 5. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIc 12/2, 110-113f (prepis).

⁷⁷ Wekerle Aehrenthalu 28. 5. 1909. (prepis), ABH ZMF PrBH 298/1909.

slimanskim zemljoposjednicima ne bi saglasila s obligatnim otkupom (kao da je to bilo neposredno u pitanju). Stav Wekerlea je bio da vladarevo ručno pismo treba da sadrži želju vladara da vlada unapređuje i olakšava otkup i da se brine da kmetovi budu pošteđeni pretjeranih obaveza. Trebalo je da u pismu vladar zatraži državnu kontrolu i pregovore o tome kako zemaljskim sredstvima olakšati otkup kmetova⁷⁸, što zapravo nije ništa bitno značilo. Mada je Aehrenthal ukazivao na to da je u njegovom nacrtu vladareva ručnog pisma bio osiguran princip slobodnog otkupa kmetova i izričito utvrđena saglasnost učesnika u otkupu, kao i da agrarni problem izaziva zlu krv, kako u Bosni, tako i u Austriji i Ugarskoj i daje povoda za loše komentare u Srbiji i Rusiji, Wekerle nije napustio svoje negativno stanovište. To je dalo povoda Aehrentalu da 29. maja 1909. godine predloži vladaru da odustane od izdavanja ručnog pisma, pa su nakon toga pregovori bili prekinuti⁷⁹. Tek u julu mjesecu ugarska i austrijska vlada dale su iscrpne primjedbe na nacrt zemaljskog ustava. Stanovište austrijske vlade bilo je uslovljeno zaključkom Poslaničke kuće Carevinskog vijeća od 8. juna 1909.

Po prijedlozima Šusterčića, Kreka, Laginje, Vukovića i drugih, Poslanička kuća Carevinskog vijeća usvojila je 8. juna 1909. zaključak da se ubuduće otkup seljačkih tereta "feudalnopravnog karaktera" koji postoje u Bosni preduzima isključivo putem državnog instituta, uz angažiranje javnog kredita. Austrijska vlada bila je najhitnije pozvana da insistira da se u nacrt zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu unese izričita odredba po kojoj će se otkup kmetovskih parcela tretirati kao javni posao i provoditi isključivo putem organa zemaljske uprave, a privilegije date privatnim preduzećima gasit će se bez ikakve naknade. Vlada je trebala da se pobrine da se već na prvom zasjedanju bosanskohercegovačkog sabora podnese jedan zakonski nacrt u tom pogledu. Od austrijskog ministra finansija je zatraženo da se ne dopusti da se na berzama u Austriji dozvoli kotiranje akcija i obligacija ugarske Agrarne i komercijalne banke za Bosnu i Hercegovinu dok su u njenom statutu odredbe o privilegiranom poslu otkupa kmetova i slične norme. Carevinsko vijeće je tražilo od austrijske vlade da se slučaj agrarne banke ne ponovi i zahtijevalo da vlada pazi da se čuvaju zakonske kompetecije u vezi s upravom Bosne i Hercegovine. Zatraženo je da se što prije parlamentima obiju država podnesu zakonski nacrti o odgovornosti zajedničkih ministara, što je više puta uzaludno traženo, kako u Carevinskom vijeću, tako i u ugarskoj delegaciji⁸⁰.

U gornjem domu Carevinskog vijeća je na prijedlog J. M. Baerenreithera i drugova 24. juna 1909. usvojen zaključak kojim je pozvana austrijska vlada da u vezi s uvođenjem ustava u Bosni i Hercegovini utiče na uređenje "podesne organizacije vrhovne uprave" anektirane zemlje. To je trebalo da bude takva organizacija koja bi, čuvajući pravo samoopredjeljenja Bosne i

⁷⁸ HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc 12/2, 191-192f; vidi nap. 76.

⁷⁹ Aehrental Vladaru 29. 5. 1909. HHStA PA I K. 637 CdM VIIIc 12/2 Nr. 133, 130ff; Aehrenthal Buriánu 29. 5. 1909. ABH ZMF PrBH 298/1910.

⁸⁰ Bienenrath Aehrentalu i Buriánu 21. 7. 1909. HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1

Hercegovine u njenim vlastitim poslovima, garantirala kako interese cijele Monarhije, tako i interese obiju njenih polovina. Cilj je bio stvoriti novu instancu, koja je trebala biti surogat za novo, četvrto mjesto u okviru Zajedničkog ministarstva, kako bi se eliminirao dominirajući uticaj zajedničkog ministra finansija jer su to mjesto zauzimali Mađari. Ovaj, kao ni sličan pokušaj vojnih krugova, nije mogao uspjeti jer je bio suprotan nagodbenim zakonima⁸¹. U istom tekstu Baerenreitherovog prijedloga tražilo se da se državnim otkupom kmetovskih daća osigura egzistencija slobodnog i naprednog seljaštva⁸². Odlučno je tražen otkup javnopravnim putem, ali je ostalo otvoreno pitanje da li treba biti dobrovoljan ili obligatan.

U austrijskim parlamentarnim krugovima bilo je stvoreno uvjerenje da će se Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu pobrinuti da zaključak sabora bude u smislu održanja koncesije Privilegiranoj, agrarnoj i komercijalnoj banci, pa su se orijentirali na druga rješenja. U pitanje je došlo unošenje u zemaljski ustav odredbe da će se otkup kmetova tretirati kao javni posao uz upotrebu zemaljskih sredstava, a zatim, kada je to otpalo, ponovo izdavanje vladarevog ručnog pisma u tom smislu.

Sredinom 1909. godine u Ministarstvu vanjskih poslova diskutirano je o naslovu ustavnog projekta za Bosnu i Hercegovinu. Naime, Zajedničko ministarstvo finansija odabralo je na njemačkom jeziku izraz “zemaljski statut” (Landesstatut), a s tim su se saglasile vlade Austrije i Ugarske, kao i Ministarstvo rata⁸³. Međutim, profesor Redlich je dajući primjedbe na ustavne nacрте ukazao da se imenom “statut” označavaju ustavi nižih organizacija npr. banaka, štedionica, udruženja i slično, pa bi taj naslov mogao izazvati loš uticaj u Bosni i Hercegovini, kao da se namjerno hoće umanjiti značaj ovih zemalja. Za Redlicha bi najbolji bio naslov “zemaljski ustav” (Landesverfassung), a ako postoje politički ili državnopravni razlozi, onda je za naslov “zemaljska pravila” (Landesordnung)⁸⁴. Međutim, austrijska vlada je smatrala da ne ide ustavnu povelju Bosne i Hercegovine izjednačavati s “ustavnim pravilima” austrijskih krunskih zemalja. Oznaka “zemaljski ustav” mogla bi po ovom mišljenju izazvati dalekosežne ustavnopolitičke aspiracije. Bosna nema bitan dio ustava, odgovornu vladu i zakonodavstvo o zajedničkim i zajednički dogovorenim poslovima. Zato je trebalo zadržati izraz “statut” i

⁸¹ Vidi: Juzbašić 1999a, 265-285; Isti 2002, 251-254; Isti 2005, 106.

⁸² 57 der Beilagen zu den Protokollen des Herrenhauses-19 Session 1909. O tretmanu pitanja Bosne i Hercegovine u austrijskom parlamentu vidi: Czedik 1920, 21, 270-271, 287-329.

⁸³ HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1 9-11ff.

⁸⁴ Denkschrift des Reichsrats-und Landtagsabgeordneten Prof. Dr. Josef Redlich zu den Gesetzentwürfen des gemeinsam Ministeriums, betreffend die Verleihung einer Verfassung an Bosnien und die Herzegowina, erstattet Sr. Exzellenz dem Herrn Ministerpräsidenten dr. Richard von Bienert. HHStA PA XL Interna 247 Liasse LIXc. Dokument je bez datuma, ali se iz sadržaja može zaključiti da je nastao sredinom 1909.

samo dodati “o općim građanskim pravima zemaljskih pripadnika i o saboru”, tako da se iz naslova vidi da je riječ o statutu važnog sadržaja⁸⁵.

Nasuprot ovom gledištu u Ministarstvu vanjskih poslova data je preporuka da se ovo Ministarstvo zauzme za naslov “zemaljski ustav” (Landesverfassung) jer: 1. u vladarevoj proklamaciji od 5. oktobra 1908. obećan je izričito “zemaljski ustav”; 2. u kontrasigniranom vladarevom ručnom pismu ministru Buriánu se kaže da vladar zahtijeva da se što prije podnese prijedlog “da bi novi zemaljski ustav što prije stupio na snagu”; 3. u ostalim ručnim pismima istog datuma, kao i u nacrtima austrijskog i ugarskog zakona o aneksiji, dolazi više puta izraz “ustavni” (verfassungsmässig); 4. izraz “zemaljska pravila” i “zemaljski statut” izazvao bi ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u inostranstvu loš utisak; 5. da se ne bi izveo zaključak da je Bosna i Hercegovina treća država u Monarhiji, naslov ne bi glasio “državni ustav” nego samo “zemaljski ustav”. Inače, stanovnici Bosne i Hercegovine bi se mogli potužiti da se nije doslovno ispunilo obećanje vladara da će im dati ustav⁸⁶. U korespondenciji između Buriána i Bienenrtha krajem 1908. i početkom 1909. upotrebljavan je izraz “ustavno stanje” (die verfassungsmässige Zustände), kao i “ustavno uređenje” (die verfassungsmässige Einrichtungen) te slično, a povremeno i nakon usvajanja nacрта Zemaljskog ustava (štatuta).

Problem naziva je riješen na sjednici zajedničkih ministara 6. septembra 1909. godine. Tada je Burián ukazao na to da je naslov predložen od austrijske vlade predugačak i pretežak. On je pledirao za kraći naslov “Zemaljski statut za Bosnu i Hercegovinu” na njemačkom, prevodeći to na “srpski sa ustav”. On je istakao da “ovaj izraz potpuno odgovara na zemaljskom jeziku” i to je po njemu bilo najvažnije. Ovo je potom bilo prihvaćeno⁸⁷, pa smo na osnovu Buriánovog “jezičkog tumačenja” dobili na našem jeziku blago rečeno čudnovat naslov “Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu”, dok je na njemačkom jeziku ostao naslov “Landesstatut für Bosnien und die Herzegowina” kao jednak prvom naslovu. Međutim, docnije, pa i na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 12. februara 1910. kada je definitivno potvrđen puni sporazum o ustavnim riješenjima, upotrebljavan je uz termin “zemaljski statut” i izraz “zemaljski ustav” (Landesverfassung)⁸⁸.

⁸⁵ Über den Titel der Verfassungsvorlage betreffend die allgemeinen bürgerlichen Rechte und den Landtag. HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1. Inače u zakonskom nacrtu o aneksiji koji je 10. septembra 1908. na zajedničkom ministarskom vijeću predložio Vladimir Beck spominje se u paragrafu 2 zemaljski ustav (Landesverfassung), a u paragrafu 3 Zemaljska pravila (Landesordnung) za BiH, što govori o nekonzistentnosti prijedloga.

⁸⁶ Über den Titel der Verfassungsvorlage betreffend die allgemeinen bürgerlichen Rechte und den Landtag. HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1.

⁸⁷ Protokoll über die ...am 6. September 1909.... stattgehabte Konferenz der k.u.k. gemeinsamen Minister HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1.

⁸⁸ Protokoll des gemeinsame Minsiterrates v. 12. 2. 1910. HHStA PA XL Interna K. 309.

Aehrenthal je ispravljene nacрте ustavnih zakona na osnovu vijećanja u krugu zajedničkog ministarstva uputio 16. juna 1909. predsjednicima austrijske i ugarske vlade, ističući da su ih tri zajednička ministra jednoglasno odobrila i samo je bilo ostalo otvoreno pitanje zemaljskog savjeta. Insistirao je da vlade što prije saopće svoje stanovište kako bi nacрти najkasnije krajem juna iste godine mogli biti podneseni vladaru na sankciju, prije njegovog odlaska na odmor u Ischl. U tom slučaju bi se tokom ljeta 1909. izvršile pripreme za izbore, pa bi se bosanskohercegovački sabor, po ovom mišljenju, mogao u istoj godini sastati. Iako se ugarski kabinet nalazio u demisiji, Wekerle je obećao Buriánu da će ugarska vlada razmotriti bosanskohercegovački zemaljski statut⁸⁹.

Wekerle je u aprilu 1909. podnio ostavku nakon što je austrijska vlada odbila njegov kompromisni prijedlog kartelnog rješenja pitanja djelatnosti Austrougarske emisije banke, koji je on prezentirao 30. januara 1909. On je išao za tim da se organizira institucija u kojoj bi zajedno radile dvije odvojene nacionalne emisije banke, austrijska i ugarska, što je bilo suprotno težnji dijela članova nezavisne stranke, a posebno stavu Gyule Justha. Oni su željeli da se osnuje samostalna ugarska emisijona banka. Monarh je 27. aprila 1909. godine ostavku Wekerlea prihvatio, ali je njegova vlada nastavila voditi poslove do obrazovanja novog kabineta, koji vladar nije mogao naći. Sredinom juna nastala je još gora situacija, jer se ministri S. Wekerle, Gy. Andrassy i A. Appony i F. Kossuth nisu mogli složiti o zajedničkoj vladinoj osnovi, a reforme na vojnom planu ponovo su postale esencijalni problem ostanka koalicije u vladi. U prvim danima jula 1909. vladar se složio da Wekerle vodi vladine poslove provizorno, pa je ova vlada bila sklona da amtira kao provizorna vlada. Kako Beč nije mogao naći novu vladu, a pitanje emisije banke krajem septembra 1909. opet je postalo bitna tačka vladine krize, Wekerleova vlada je 28. septembra 1909. ponovo demisionirala, iako je i dalje ostala na vlasti⁹⁰.

Vrlo brzo se pokazalo da su nade Aehrenthala, izražene polovinom juna 1909. godine, o brzom sankcioniranju bosanskohercegovačkog ustava i početku rada sabora u jesen iste godine, bile nerealne. Nije bilo samo ostalo da se riješi pitanje zemaljskog savjeta nego i veliki broj drugih pitanja koje su obje vlade postavile, a koja su se mogla riješiti samo putem pregovora prekinutih u ljeto 1909. godine.

Po mišljenju austrijske vlade izraženom u drugoj polovini jula 1909. godine, nacрти su vodili računa, kako o državnompravnom položaju Bosne i Hercegovine, tako i o načelima koje je car postavio povodom aneksije u pogledu uvođenja ustavnih institucija. Međutim, u pojedinostima o bitnim pi-

⁸⁹ Aehrenthal austrijskom i ugarskom predsjedniku vlade (prepis) i Aehrenthal Buriánu 16. 6. 1909., HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 355-377; Aehrenthal Wekerleu 19. 6. 1909, ibidem.

⁹⁰ Geyr 1993, 252-255, 313-324.

tanjima austrijska vlada je smatrala da je potreban niz izmjena i dopuna. U tom pogledu rješavanje agrarnog pitanja zauzimalo je posebno mjesto⁹¹. Austrijska vlada je, pod pritiskom obiju parlamentarnih rezolucija, izričito tražila da se otkup kmetova kao javnopravno pitanje unese u ustav. Zahtijevana je posebna ustavna odredba kojom se bez prava na odštetu gase sve privilegije date privatnim ustanovama, a otkup kmetova tretira kao isključiva nadležnost zemaljske uprave i rješava uz primjenu zemaljskih sredstava. Zato je austrijska vlada bila protiv toga da u zemaljskom ustavu ostane prvobitna odredba da se zaključcima sabora ne mogu oštetiti dobijena prava. Time bi bilo onemogućeno moderno zakonodavstvo, reforme na privrednom polju i zemljišno rasterećenje, kao i gašenje privilegija ugarskoj Privilegiranoj agrarnoj i komercijalnoj banci u Bosni i Hercegovini. Ona je insistirala na odbacivanju u ustavu predložene kvalificirane većine za odluke o agrarnom pitanju u saboru, jer se bojala da bi uz eventualno učešće zemljoposjednika zaključak sabora mogao biti u prilog održanja bankarske koncesije. Austrijskim zahtjevima suprotstavila se ugarska vlada i ministar Burián, koji je isticao da je kvalificirana dvotrećinska većina u pitanjima agrara neophodna za zaštitu muslimanskih zemljoposjednika. Austrijska vlada je, inače, smatrala da u ustavu treba normirati većinu za odlučivanje koja bi se sastojala od polovine članova, i u kojoj bi bio najmanje po jedan predstavnik glavnih konfesija. Međutim, posebno strukturirana većina morala je, po austrijskom prijedlogu, biti pri tretmanu vjerskih pitanja o kojima je i po Buriánovom prijedlogu ustava trebala odlučivati kvalificiranom većinom. Nakon dugih rasprava na ministarskim konferencijama održanim u septembru 1909. Burián je popustio i došlo je do sporazuma. Kvalificirana većina trebala je da se utvrdi u ustavu samo kada se budu donosile odluke o zakonskim nacrtima o pitanjima vjere. Tada je moralo biti prisutno bar četiri petine svih saborskih članova, a da bi odluka bila punovažna, za nju je trebalo glasati dvije trećine prisutnih. Ovo je imalo spriječiti, po austrijskom viđenju, preglasavanje katolika. Ukinuta je odredba da se ne mogu oštetiti dobijena prava. Burián je smatrao neodrživim da se dobrovoljni otkup kmetova posmatra kao javnopravno pitanje i smatrao je da se austrijski prijedlog ne poklapa sa pravnom situacijom i odnosima u zemlji. Smatrao je da ne ide u temeljni zakon unositi tekuće poslove, nego samo načelne odredbe. Optuživao je austrijsku vladu da želi diktirati načine rješenja pitanja koncesije Privilegiranoj agrarnoj i komercijalnoj banci. On je bio izradio zakonski nacrt da otkup kmetova može da bude samo dobrovoljni i da je to privatna stvar dok se stranke ne pozovu

⁹¹ Nota austrijske vlade (Bienerth Buriánu, 21. 7. 1909. ABH ZMF PrBH 1648/1909) bila je izložena na trideset šest stranica teksta. Pozivajući se na svjedočenje Lajosa Thálloczyja, Geyr 1993, 298, navodi da su u sastavljanju nacrtu bh. ustava sudjelovala četiri austrijska ministarstva, dok je s ugarske strane učestvovao manje-više samo Wekerle. Međutim, nacrti ustavnih zakona izrađeni su u Zajedničkom ministarstvu finansija, a svjedočanstvo Thálloczyja bi se moglo odnositi na koncipiranje nota s primjedbama na ustav.

na intervenciju vlasti⁹². Odbacivao je mišljenje izraženo u Carevinskom vijeću da se u Bosni i Hercegovini radi o feudalnim odnosima. Za njega su posjedovni odnosi bili potpuno regulirani i u Bosni i Hercegovini nije bilo agrarnog pitanja koje bi izazvalo revoluciju⁹³.

U pogledu otkupa kmetova aktualizirano je ponovo, uz posredovanje Aehrenthala, rješenje da ovo pitanje, umjesto u zemaljskom ustavu, bude predmet izdavanja posebnog vladarovog akta o podnošenju zakonskog nacrta saboru o otkupu kmetova. Na kraju je u drugoj polovini septembra 1909. postignuta načelna saglasnost o agraru. Odredba o agraru nije unesena u ustav, ali je dogovoreno da će se zakonski nacrt o dobrovoljnom otkupu kmetova u formi dogovorenoj na zajedničkoj ministarskoj konferenciji podnijeti na prvoj sesiji sabora. To je trebalo prethodno najaviti u svečanoj formi. U tu svrhu Burián je trebao da izdještjuje vladarovo ručno pismo nekoliko dana po objavljivanju ustava, u kome će vladar ovlastiti zajedničkog ministra finansija da podnese zakonski nacrt o dobrovoljnom otkupu kmetovskih selišta⁹⁴. To je značilo pobjedu austrijskog stanovištva, ali je sankcioniranje ustava i izdavanje ručnog pisma vladara moralo čekati na ugarski pristanak.

Nakon što je u bosansko-hercegovačkom saboru u nešto izmijenjenom obliku usvojen i sankcioniran 1911. Zakon o dobrovoljnom otkupu kmetova, obrazovan je u Sarajevu konzorcij banaka, koji je do kraja 1913. odobrio tri puta po pet miliona kruna kontokorentnog zajma Zemaljskoj vladi za otkup kmetovskih selišta. Konzorcij je bio prividno paritetan pod vodstvom Zemaljske banke i Privilegirane agrarne i komercijalne banke, a okupio je austrijske, ugarske i domaće kreditne institucije. Unutar konzorcija bio je dominirajući uticaj austrijskih banaka i to je bilo za austrijsku vladu garancija da u dogledno vrijeme neće doći do promjene na štetu austrijskih interesa. Kontokorentni zajam podigao je zajednički ministar finansija, nakon što je na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 29. novembra 1911. dobio ovlaštenje od obje vlade, jer bi emisija obligacija, s obzirom na tadašnje stanje na novčanom tržištu, donijela značajan gubitak emisionog kursa. Polovinu kredita davala je Agrarna i komercijalna banka, a drugu polovinu Zemaljska banka⁹⁵. Kamate na ovaj kontokorentni kredit iznosile su 7,5%, dok su kamate na zajmove kmetovima bile 4,5%. Razlika koja je pala na teret zemaljskog budžeta za razdoblje 1912-1913. iznosila je 630 000 kruna, budući da je sve popratne izdatke po zakonu snosila Zemaljska vlada, koja je za razliku od ranije koncesije Agrarnoj i komercijalnoj banci, bila lišena bilo kakve zarade

⁹² Anträge der k. k. Regierung HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 488-489; Protokolle des gemeinsamen Ministerrates v. 14 und 15 September 1909. HHStA PA XL Interna K. 308. vidi nap. 61 i 87.

⁹³ Protokoll des gemeinsamen Ministerrates v. 18 September 1909. HHStA PA XL Interna K. 308.

⁹⁴ Bienerth Buriánu 2. 10. 1909. Prepis u HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1. 554-557f; vidi napomene 87, 92 i 93.

⁹⁵ AVAW, K. k. Ministerrats Präsidium MP 464/1911, MP 6169/1912 i MP 2480/1913.

pri finansiranju otkupa kmetovskih selišta⁹⁶. Formalno paritetni angažman Agrarne i komercijalne banke s austrijske strane je tretiran kao moralno obeštećenje za gubitak koncesije.

Austrijska vlada je u svojoj noti od 21. jula 1909. posebnu pažnju posvetila članovima koji tretiraju opća građanska prava oponašajući važeće propise u Austriji. Izražavala je svoju zabrinutost da odredbe u datom obliku, naročito zbog čestog pozivanja na administrativne i policijske propise, ne bi mogle biti u javnosti i zemlji povoljno primljene. Zato je smatrala da bi u mnogim slučajevima već izmjena formulacije, ne dirajući u materijalni sadržaj, bila dovoljna da se ovaj utisak bitno popravi⁹⁷. S tim ciljem ona je predložila veliki broj izmjena, dopuna i preformulacija pojedinih članova, od kojih je veći broj na sastanku zajedničkih ministara 6. septembra i Zajedničkog ministarskog vijeća 14. 15. i 18. septembra 1909. godine bio prihvaćen. Ovdje ćemo se zadržati, u prvom redu, samo na nekim pitanjima koja su u najvećoj mjeri bila sporna, ne citirajući broj paragrafa koji je, inače, na kraju izmijenjen. Samo ćemo navesti neke konačno usvojene paragrafe.

Veliku rezervu austrijska vlada izrazila je prema ustavnoj odredbi “da će se među muslimanima primjenjivati šerijatsko pravo na porodične i ženinbene poslove, te na nasljedstvo u mulku”. Smatrala je to prevelikim povlaštenjem jedne konfesije i nabacila pitanje da se eventualno na analogan način razmotri primjena kanunskog bračnog prava za katolike i srpsko-pravoslavne. Osim toga, ona je ukazivala na to da su odredbe šerijatskog prava u mnogim tačkama suprotne shvatanjima evropskog morala, kao i haškoj konvenciji o bračnom pravu⁹⁸, ali ovo pitanje nije bilo sporno pa su za muslimane ostale privilegije ograničene na interno islamsko bračno i nasljedno pravo (§ 10)⁹⁹.

Nota austrijske vlade ministru Buriánu o ustavnim odredbama u više svojih stavova odražavala je mišljenje prof. Josefa Redlicha koji je kritizirao tekst nacрта ustava i predlagao svoja rješenja. On je npr. smatrao da su odredbe o religioznoj i konfesionalnoj ravnopravnosti nedovoljno precizne. Kada je riječ o javnom vršenju religioznih obreda pripadnika priznatih vjerskih zajednica, Redlich je bio bezuslovno za to da se ukloni ograda “ukoliko se tome ne protive javni obziri”. Vjerovao je da će ona izazvati sumnju i uznemirenje naročito kod muslimana. Bio je za to da se kod nabiranja priznatih vjerskih udruženja ozbiljno razmotri da li bi na prvo mjesto, umjesto islamske religije, trebalo staviti udruženje kršćanske vjere, kao i da li pojam priznate vjerske zajednice, u punoj oštirini svojstven ugarskom, a ne austrijskom državnom pravu, treba u Bosni i Hercegovini utvrditi osnovnim

⁹⁶ Scheck 1914, 118; Hauptmann 1987, 184.

⁹⁷ Vidi nap. 61.

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Protokoll des gemeinsamen Ministerrates v. 15. 9. 1909. HHStA PA XL Interna K. 308.

državnim zakonom¹⁰⁰. O tome nije bilo rasprave, ali je bez diskusije primljen njegov prijedlog o jeziku. Umjesto prvobitne odredbe u nacrtu ustava, kojom se garantira zemaljskim pripadnicima “narodna osobina i jezik”, na prijedlog austrijske vlade, po sugestiji prof. Redlicha, usvojena je ispravka da se zemaljskim pripadnicima jamči “čuvanje narodne osobine i jezika” (§ 11), analogno odredbi člana 19. austrijskog temeljnog državnog zakona iz 1867. godine¹⁰¹.

Na prijedlog austrijske vlade dopunjen je član ustava koji govori o obrazovanju i javnim školama. Dato je pravo zemaljskim pripadnicima da osnivaju nastavne i odgojne ustanove i na njima predaju. Uslov je bio da zakonski dokažu sposobnost i ispune ostale uslove. Računalo se da će to imati dobar utisak, jer će garantirati načelo slobode, nastave i učenja. Wekerle je smatrao da se ide predaleko bojeći se opasne propagande, a u Ugarskoj važe znatno uže zakonske odredbe. Ovome se pridružio i Aehrenthal, pa je ova odredba usvojena 15. septembra 1909., uz dodatak da vodstvo i nadzor cjelokupne nastave i odgoja pripada Zemaljskoj vladi (§13 al. 2)¹⁰².

Po prijedlogu austrijske vlade dopunjen je i član ustava koji govori o zakletvi članova sabora (§ 27). Izričito je kazano da svaki član sabora treba da se zavjetuje “da će biti vjeran i poslušan Njegovom Carskom i Apostolskom kraljevskom Veličanstvu, kao i da će nepokolebljivo vršiti zakonske propise i savjesno ispunjavati svoje dužnosti”. Dodato je, takođe, da “usteže li se koji poslanik učiniti zavjeru u propisanom obliku, gubi svoj mandat”¹⁰³.

Suspenzija ustava, koja je bila predviđena u izvanrednim situacijama i “na neodređeno vrijeme”, bila je po ocjeni Josefa Redlicha u osnovi protivna biti jednog ustava¹⁰⁴. Austrijska vlada je tražila njeno uklanjanje, kao i da se u ovom slučaju vladareva ličnost ne stavlja u prvi plan¹⁰⁵. Mada su u konačno oblikovanom tekstu uklonjeni izrazi o suspenziji određenih paragrafa ustava “na određeno i neodređeno vrijeme”, u ustavu nije bilo nikakvih garancija u pogledu ograničenja trajanja i sprječavanja zloupotreba izuzetnih mjera u odnosu na pojedina osnovna građanska prava. Zemaljska vlada je mogla po ovlaštenju vladara ograničiti ili obustaviti u datoj situaciji pojedine dijelove ustava o građanskim pravima. Nije bilo predviđeno da se traži odobrenje Zajedničkog ministarskog vijeća niti bilo koje parlamentarnog tijela u Monarhiji¹⁰⁶. Ostala je u ustavu prvobitno predložena odredba da vladar u svako doba

¹⁰⁰ Vidi nap. 84.

¹⁰¹ Vidi: Juzbašić 1999, 57; Isti 2003, 248-249; kao i nap. 61 i 84. Kada je riječ o poslovniku sabora, zvanični jezik je bio označen kao “srpskohrvatski”. Austrijska vlada je skrenula pažnju da su se u Dalmaciji Srbi, u pregovorima o reguliranju upotrebe jezika kod civilnih državnih nadležnosti i ureda, usprotivili takvom nazivu jezika. Sporazumno je u Dalmaciji utvrđena oznaka “hrvatski i srpski jezik” (vidi nap. 61), ali je u poslovniku sabora ostala predložena oznaka koja je bila u zvaničnoj upotrebi od 1907. godine.

¹⁰² Vidi nap. 99.

¹⁰³ Ibidem i vidi nap. 61.

¹⁰⁴ Vidi nap. 84.

¹⁰⁵ Vidi nap. 61.

¹⁰⁶ Up. Schmid 1914, 267.

može odgoditi ili raspustiti sabor, dopunjena još odredbom da predsjednik zaključuje sabor “na Previšnji nalog” (§ 40).

S austrijske strane je ozbiljno prigovoreno što je u jednom paragrafu stipulirano da sabor ima pravo kontrolirati upravnu djelatnost Zemaljske vlade. Smatrano je vrlo sumnjivim parlamentarnom tijelu, koje nema pravo vladu pozvati na odgovornost, priznati neograničeno pravo da kontrolira upravnu djelatnost vlade, jer takvo pravo uključuje i izvjesnu pravnu odgovornost¹⁰⁷. Zato je ovo ispušteno iz teksta ustava. Posebno je utvrđen postupak postavljanja pitanja Zemaljskoj vladi, kao i postupak sa žalbama koje podigne sabor vršeći opseg svoga rada. U posebnom članu utvrđeno je naknadno da ni sabor ni pojedini poslanici nemaju udjela u izvršnoj vlasti i da se ne mogu uplitati u njen rad¹⁰⁸.

U nacrtu ustava bilo je rečeno da su sudije u vršenju svoga zvanja samostalni i nezavisni, ali je izostala garancija nezavisnosti i norma o odvajanju sudstva od uprave. Zato je prof. Josef Redlich izrazio želju da se postepeno pristupi odvajanju jurisdikcije od uprave¹⁰⁹. Austrijska vlada je dala prijedlog da se iz političkih razloga u ustav uvrsti takvo načelo jer se u delegacijama više puta postavljao ovaj zahtjev. Istovremeno je težila i uvođenju upravnog sudstva u Bosni i Hercegovini, smatrajući to vrlo značajnim zbog nedostatka odgovornosti egzekutive prema saboru¹¹⁰. Međutim, ovo nije postalo predmet diskusije niti je usvojeno. U tekstu nacrtu ustava predviđen je bio imunitet za članove sabora, koji se odnosio na glasanje i govore u saboru. No ovo se nije protezalo na lica koja bi, ponavljajući to što se govorilo u saboru, eventualno počinila neko krivično djelo¹¹¹. Dok je prvo stanovište odgovaralo austrijskom ustavu, drugi stav značio je, po ocjeni prof. Redlicha, ograničenje, pa dobrim dijelom uopće i ukidanje parlamentarnog imuniteta. Ovo je bilo nespojivo s istinskim ustavnim životom i on je smatrao da se mora bezuslovno ukinuti¹¹². Austrijska vlada predlagala je svoju nešto poboljšanu formulaciju teksta¹¹³, ali je uspjela samo da se imunitet odnosi i na govore u saborskim odborima (§ 34).

Austrijskoj vladi bilo je upadno da u cijelom tekstu ustava nema odredbe o njegovoj izmjeni. Ona je, inače, bila protiv toga da se saboru dadne pravo i mogućnost da se odmah upusti u reviziju ustava. Bila je, međutim, za to da mu se otprilike po isteku prvog ili drugog saborskog zasjedanja omogući da kvalificiranom većinom donosi zaključke o izmjeni ustava, izbornog reda i poslovnika ili da mu se bar posredno dadne pravo kod izmjene ovih zakona uticajem na prijedlog zemaljskog savjeta. Cilj je bio da ove izmjene ne budu

¹⁰⁷ Vidi nap. 61.

¹⁰⁸ Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu §§ 30 i 31; vidi nap. 92 i 94.

¹⁰⁹ Vidi nap. 84.

¹¹⁰ Vidi nap. 61.

¹¹¹ Landesstatut für Bosnien und der Herzegowina, ABH ZMF PrBH 1455/1909.

¹¹² Vidi nap. 84.

¹¹³ Vidi nap. 61.

čisti oktroj vladara¹¹⁴. Burián je istakao da je tu rupu namjerno ostavio, jer se ta kompetencija ne može priznati nikakvom forumu. Wekerle je izrazio sumnju priznati saboru takvo ovlaštenje u zemlji gdje djeluju strani uticaji. Izražavao je bojazan da će sabor postavljati sve dalekosežnije autonomističke zahtjeve, sa čime se složio i Aehrenthal, koji je smatrao da bi takva odredba djelovala kao formalni poziv na dalekosežne izmjene. Na kraju je usvojen zaključak Zajedničkog ministarskog vijeća da zemaljski ustav može izmijeniti samo vladar¹¹⁵.

U formulaciji ustavne odredbe o bosanskohercegovačkim trupama aktivno je participirao ministar rata Schönaich. Austrijskoj vladi izgledala je nedovoljna ustavna formulacija da će se vojni izdaci unijeti u “zemaljski budžet u iznosu koji treba godišnje obračunati po istim načelima koja se primjenjuju za iste zadatke kao i za c. i kr. vojsku”. Ona se pribojavala mogućih komplikacija u saboru od strane pojedinih poslanika, pa je predlagala da se u ustav unese odredba o određenom procentu budžeta koji pripada bosanskohercegovačkim trupama. Burián je bio spreman prihvatiti odredbu da vojni izdaci ne smiju prekoračiti 10% zemaljskog budžeta. Međutim, ministar rata se usprotivio cifarskom utvrđenju visine vojnih izdataka pa je ostao predloženi tekst, uz dodatak da u proračun uvršteni izdaci za c. i kr. bosanskohercegovačke čete i vojničke zavode nisu predmet raspravljanja u saboru (§ 45 al. 2). To je isto važno i za stavke proračuna za poslove koji su u objema državama Monarhije uređeni zajedničkim sporazumom (§ 46)¹¹⁶.

Od strane austrijske vlade skrenuta je pažnja na to da je broj virilista u saboru (20), prema broju poslanika (72), vrlo visok i da će dati povoda optužbama. Zato je predlagala da se promijeni ovaj odnos, bilo da se broj virilista smanji ili, pak, da se poveća broj poslanika koji pripadaju pojedinim konfesijama. Takođe je dala prijedlog da se austrijski i ugarski državljani u Bosni i Hercegovini načelno izjednače u pogledu aktivnog biračkog prava s bosanskohercegovačkim zemaljskim pripadnicima¹¹⁷. Ovo nije uzeto u obzir, nego je ostalo da biračko pravo imaju oni austrijski i ugarski državljani u Bosni i Hercegovini koji su u zemaljskoj službi kao činovnici, učitelji ili u službi bosanskohercegovačkih željeznica, kao i oni koji imaju biračko pravo u nekoj od općina u zemlji. Međutim, ovo biračko pravo naknadno je priznato aktivnim vojnim činovnicima, a na prijedlog ministra Buriána pasivno biračko pravo pripalo je i svećenicima¹¹⁸, mada su prvobitno bili izuzeti. Svjetovnost je bila bezuslovna pretpostavka biračkog prava po uzoru na tadanju Švajcarsku, Španiju i Englesku¹¹⁹. Međutim, Burián je naknadno izmijenio mišljenje da se ne bi zavadio s klerom. Ukazao je na to da su Srbi otvoreno za pasivno pravo sveštenstva, a tajno su protiv, kako bi sve mandate rezervirali

¹¹⁴ Vidi nap. 61.

¹¹⁵ Vidi nap. 93.

¹¹⁶ Vidi nap. 61 i 93.

¹¹⁷ Vidi nap. 61.

¹¹⁸ Vidi nap. 93.

¹¹⁹ Erläuternde Bemerkungen zur Wahlordnung, ABH ZMF PrBH 1455/1909.

za laičke organizacije. Sveštenici su bili ovisniji od vlade, a namjera klera je bila da se direktno obrate vladaru. Priznavao je da je kod muslimana teže definirati sveštenstvo¹²⁰.

Usprkos svojoj malobrojnosti izuzetno su jevreji (kojih je po popisu iz 1910. bilo 11.868) dobili jedan poslanički mandnat i jedno virilno mjesto u saboru. To je učinjeno uz obrazloženje da su jevreji konzervativan element koji igra istaknutu ulogu u privredi zemlje. Nasuprot tome, ministar Burián odupro se zahtjevu kolonista, koji je podržala austrijska vlada, da im se obezbijede dva mandata u saboru. On je na sastanku zajedničkih ministara 6. septembra 1909. izjavio da bi to narušilo princip konfesionalne podjele mandata, jer su kolonisti konfesionalno, jezički i nacionalno heterogen elemenat, te da poželjan proces njihove asimilacije ne treba vještački osporavati. Na Zajedničkom ministarskom vijeću 18. septembra 1909. Burián je isticao da su kolonisti koristan elemenat kome domaći stanovnici zavide i krivo ga gledaju. Ukazivao je na to kako je njihov interes da se ne separiraju i da bi bilo poželjno da što prije nestanu u domaćem elementu. Ministri su prihvatili ovu argumentaciju pa kolonisti nisu dobili posebne mandate u saboru¹²¹. Proces asimilacije doseljenika bio je već uočljiv još u doba austrougarske uprave. Pri tome je daleko jačim intenzitetom bilo zahvaćeno gradsko stanovništvo, dok je način života na selu pogodio očuvanju etničkih osobina kolonista, a bilo je i otpora protiv nacionalne asimilacije¹²².

Primjedbe koje je dala ugarska vlada na nacrt ustava za Bosnu i Hercegovinu u noti od 12. jula 1909. bile su državnopravnog karaktera¹²³. Kako bi se odbacio svaki privid da se radi o nekom trećem državnom tijelu, ona je bila kategorički protiv uvođenja Bosne i Hercegovine na carinsku i trgovinsku konferenciju. Na kraju je nađena solucija da u svim poslovima koji ne spadaju u opseg rada Zemaljske vlade, a zakonski se protežu na Bosnu i Hercegovinu, treba saslušati o posebnim interesima zemlje zastupnike zemaljske uprave (§ 1. Ustava). Prihvaćen je ugarski prijedlog i o naslovu vladara "Njegovo carsko i Apostolsko kraljevsko Veličanstvo" u tekstu ustava, umjesto "Njegovo Veličanstvo car i kralj". Ovo je učinjeno da bi se u ugarskom saboru izbjegla debata o pitanju suvereniteta¹²⁴.

Zahtjev ugarske vlade bio je da svi zakonski nacrti koji spadaju u kompetenciju sabora, kako prije podnošenja saboru, tako i poslije usvajanja, prije podnošenja na sankciju moraju dobiti saglasnost obje vlade. Ovo je Aehrenthal označio suprotnim svrsi ustava jer bi učinilo iluzornim autonomiju koju

¹²⁰ Kao nap. 93.

¹²¹ Vidi: Juzbašić 1999, 40, nap. 1; kao i nap. 87 i 93.

¹²² Vidi: Juzbašić 2002, 499-501.

¹²³ Vidi nap. 33.

¹²⁴ Protokolle des gemeinsamen Ministerrathes v. 14. i 15. 9. 1909. HHStA PA XL Interna K. 308.; i vidi nap. 87.

je obećao car. Prema istom mišljenju, ovo je daleko prevazilazilo pravo na uticaj na upravljanje Bosnom i Hercegovinom po zakonima iz 1880. godine. U prijedlogu nacarta ustava koji je podnio Burián predviđala se samo saglasnost vlada nakon usvajanja zakonskog nacarta u saboru prije podnošenja na sankciju. Ipak, u konačnom tekstu ustava (§§ 37 i 38) prihvaćeno je ugarsko stanovište, ali je odredba o potrebi prethodne saglasnosti obiju vlada bila ograničena na vladine zakonske nacрте prije podnošenja saboru¹²⁵. Ovo je učinjeno i stoga što je i austrijsko gledište o ovom pitanju bilo unekoliko slično ugarskom¹²⁶. Opšta intencija, u prvom redu Mađara, bila je da se što više ograniči kompetencija bosanskohercegovačkog sabora i ojača sopstveni uticaj na poslove Bosne i Hercegovine. Ovaj uticaj postao je po donošenju Ustava veći nego što je bio prije tog čina.

Poseban spor izbio je oko oznake nadležnog organa za upravljanje Bosnom i Hercegovinom. Problem je nastao oko toga da li u Zemaljskom ustavu treba da se spominje Zajedničko ministarstvo kao kolegij trojice zajedničkih ministara, ili samo zajednički ministar finansija. Za cijelo vrijeme pregovora austrijska vlada je, pozivajući se na Zakon iz 1880., zastupala stanovište da vrhovno vođenje bosanskohercegovačke uprave pripada Zajedničkom ministarstvu, kao kolegijalnom tijelu koje čine tri zajednička ministra. Ona je vladarevu odluku od 26. 2. 1879. godine, kojom je vođenje bosanskohercegovačke uprave povjereno zajedničkom ministru finansija, ocjenjivala kao internu administrativno-tehničku mjeru koja ne može izmijeniti zakon. Zato je kategorički tražila da se u ustavu jedino i isključivo upotrebljava termin c. i kr. zajedničko ministarstvo¹²⁷, što je bilo suprotno stanovištu ugarske vlade.

Javno iznošenje ili povjerljivo razmatranje ideje da se Zajedničko ministarstvo finansija koje su vodili Mađari eliminira kao vrhovni organ bosanskohercegovačke uprave¹²⁸ izazivalo je duboko podozrenje Mađara. Bilo je ne samo suprotno njihovim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu nego je potencijalno ugrožavalo i dualistički sistem. Stoga je predsjednik ugarske vlade uporno insistirao na mađarskim državnopravnim gledištima kada je bilo riječ o tome da se u tekstu bosanskohercegovačkog ustava definiraju kompetencije Zajedničkog ministarstva, odnosno zajedničkog ministra u upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Sandor Wekerle je smatrao da termin "Zajedničko ministarstvo" u Zakonu iz 1880. nema taj smisao da Zajedničko ministarstvo kao kolegij vodi upravu zemlje, argumentirajući to postojećom praksom. Zajedničko ministarstvo putem jednog svog člana vrši taj posao. On je insistirao na tome da se u tom pogledu ništa ne mijenja i posebno naglašavao potrebu da se sačuva uticaj ugarske i austrijske vlade. Naročito je isticao mađarski stav da Zajedničko ministarstvo ne predstavlja poseban kabinet, kao što su to ugarska i austrijska vlada, i da općenito ne nastupa kao korporativni organ. Smatrao je neprihvatljivim da se Zajedničko ministarstvo postavlja u

¹²⁵ Vidi: Juzbašić 2002, 106.

¹²⁶ Vidi nap. 61.

¹²⁷ Anträge der k. k. Regierung HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 488-489f; i kao nap. 61

¹²⁸ Juzbašić 1999a, 270-273; Isti 2002, 251-257.

odnosu na poslove Bosne i Hercegovine kao poseban forum koji bi solidarno donosio odluke. Wekerle je smatrao da bi to bio potpun novum u ustavima obiju država Monarhije, koji bi učinio iluzornim ustavnu odgovornost njihovih vlada u odnosu na upravljanje Bosnom i Hercegovinom. Međutim, on nije bio protiv, čak je smatrao i poželjnim, da se u pojedinim slučajevima pitanja koja se tiču Bosne i Hercegovine razmatraju u krugu Zajedničkog ministarstva, ali je insistirao na tome da u njima učestvuju i predsjednici obiju vlada. Inače, ugarska vlada je bila izričito protiv toga da se u tekstu ustava bilo gdje spominje “Zajedničko ministarstvo”, nego samo “zajednički ministar” koji je stvarno vodio bosanskohercegovačku upravu¹²⁹.

Mađari su inače u zajedničkim ministrima gledali samo opunomoćenike dviju udruženih država, a u zajedničkim organima samo institucije obiju država, negirajući pri tome postojanje jedinstvene države kao samostalnog pravnog lica. Nasuprot tome, u Austriji su posmatrali zajedničke poslove i zajedničke organe kao institucije koje slijede iz pravnog kontinuiteta jedinstvene države (Reicha) od prije nagodbe, kao otjelovljenje jedinstvene Monarhije podijeljenje na dvije državne polovine¹³⁰. Mađarski stav da ne postoji zajednička vlada nego samo zajednički ministri došao je odlučno do izražaja prilikom rasprave o bosanskohercegovačkom ustavu.

Ipak, na kraju je uz posredovanje Aehrenthala kod austrijske i Buriána kod ugarske vlade na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 15. septembra 1909. postignut kompromis kako ga je Aehrenthal precizirao. On je ocjenjivao da je stav ugarske vlade suprotan Zakonu iz 1880. godine, dok je protiv stanovišta austrijske vlade govorila postojeća praksa. Po njegovom prijedlogu, tamo gdje je riječ o centralnoj instanci koja zemljom stvarno upravlja treba da stoji “zajedničko ministarstvo (odnosno zajednički ministar)” kojemu je povjereno vođstvo bosanskohercegovačke uprave. Na onim mjestima gdje se spominje vrhovno vođstvo, tj. gdje je riječ o pitanjima principijelne prirode trebalo je upotrijebiti izraz “c. i kr. zajedničko ministarstvo”. Time je učinjen pokušaj da se u ustavu terminološki razluči i precizira odnos Zajedničkog ministarstva kao kolegija zajedničkih ministara i Zajedničkog ministarstva finansija prema upravljanju Bosnom i Hercegovinom. Usvojena rješenja, po riječima Aehrenthala, vodila su računa o de jure i de facto stanju, u namjeri da se koliko god je moguće ne dira u postojeći status quo¹³¹.

Kada je riječ o problemu potpisivanja sankcioniranih bosanskohercegovačkih zakona, na kraju je odnijelo prevagu Buriánovo stanovište da se uticaji “svih pozvanih faktora” trebaju realizirati već pri nastajanju ovih zakona. U konačno utvrđenom tekstu Ustava ostala je ista odredba kao i u prvobitnom nacrtu, naime, da sankcionirane zakone, uz vladara, potpisuje samo zajednički ministar kome je povjereno vođstvo bosanskohercegovačke uprave (§ 38). Time, pak, u praksi nisu skinute s dnevnog reda nesuglasice u

¹²⁹ Kao nap. 33.

¹³⁰ O tome Hanak 1961, 347-350; vidi sažet prikaz ove problematike: Sieghart 1932, 111-125.

¹³¹ Juzbašić 1999a, 274-278; Isti 2002, 256-258.

pogledu uticaja zajedničkih ministara, kao i ostalih političkih faktora na bosanskohercegovačko zakonodavstvo i upravu. Pri tome, tretman ove državnopravne problematike javljao se kao izraz borbe za uticaj realnih političkih snaga. To se javljalo u situaciji kad je osjetno porastao značaj Bosne i Hercegovine, kako za Monarhiju kao cjelinu, tako i za obje njene države, a naročito za Ugarsku. Ponovna izgradnja sistema visoke carinske zaštite u Evropi početkom 20. stoljeća izazvala je značajne reperkusije u Monarhiji. Teškoće u plasmanu robe na inostrana tržišta, a naročito gubitak velikog dijela tradicionalnog tržišta za industrijsku robu na Balkanu i nedovoljnost unutrašnjeg tržišta da kompenzira gubitak izvoza, doprinijeli su daljem porastu značaja Bosne i Hercegovine. Pojačano interesovanje privrednih krugova objiju država Monarhije za Bosnu i Hercegovinu uticalo je na rast rivaliteta između njihovih vlada. Za obje države Monarhije posjed Bosne i Hercegovine predstavljao je ključnu poziciju za pristup dalmatinskoj obali i Jadranu, te uopće za privrednu prevlast na Balkanu. Uz to je Bosna i Hercegovina bila tržište čija je apsorpciona moć bila u porastu¹³².

Duga debata ponovo je krajem ljeta 1909. vođena i o kompetenciji zemaljskog savjeta. Mađari su zahtijevali da austrijska i ugarska vlada mogu samo zajednički postavljati pitanja i davati odgovore, što je u Ministarstvu vanjskih poslova ocijenjeno kao mogućnost da se svako pitanje opstruira i učini iluzornim¹³³. Na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 15. septembra 1909. usvojen je zaključak, na prijedlog Wekerlea, da se pitanja i odgovori mogu davati tek nakon sporazuma između vlada¹³⁴.

Ugarska vlada je odlučno zahtijevala i uspjela da se iz kompetencije sabora isključe veterinarski poslovi, bankarstvo i kredit, pošta, telegraf i telefon i nastojala je da se isključi i gradnja lokalnih željeznica. Ona je onemogućila i usvajanje zakonskog nacrtu o zemaljskoj pripadnosti¹³⁵. Kada je riječ o isključenju veterinarskih poslova iz kompetencije sabora, obje su se vlade za to izjasnile. Ukazano je na to da je vrlo malo poslova koji se tiču samo Bosne i Hercegovine i strahovalo se da, zbog šikaniranja izvoza stoke u Austro-Ugarsku, koje Bosanci ne bi mogli spriječiti, ne dođe do izbijanja konflikata u saboru¹³⁶.

Da bankarstvo i kreditni poslovi ne mogu biti u kompetenciji sabora ugarska vlada je obrazložila time da se emisio bankarstvo ne može prepuštiti autonomiji Bosne i Hercegovine. Međutim, emisio bankarstvo bilo je zajednički posao, koji se u objema državama monarhije regulirao posebno, ali na temelju istih načela utvrđenih povremenim sporazumima između Austrije i Ugarske, i svakako nije spadao u kompetenciju sabora. Ugarska vlada je

¹³² Ibidem; Juzbašić 2002, 110-114, 174.

¹³³ Vidi nap. 87.

¹³⁴ Vidi nap. 99.

¹³⁵ Anträge der königlichen ungarischen Regierung, HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 488-489f; vidi nap. 33, 87, 93 i 99.

¹³⁶ Anträge der königlichen ungarischen Regierung, HHStA PA I K. 638 CdM VIIIC 12/1, 488-489f i kao nap. 33 i 87.

očito htjela svojim stavom spriječiti bosanskohercegovačku upravu da pozove neku banku i prepusti joj posao otkupa kmetovskih posjeda, ili pak, da otkup prenese na drugu banku¹³⁷.

Uzaludan je bio otpor ministra Buriána prema isključenju pošte, telegrafa i telefona iz nadležnosti sabora, jer su za to bili svi ostali faktori. Na kraju, i on se složio sa zahtjevom ugarske vlade, ali je još 15. septembra 1909. pledirao da se lokalne željeznice ostave saboru¹³⁸.

Zbog toga što je izgradnja važnih željezničkih linija u Bosni i Hercegovini bila zbog otpora Ugarske onemogućena, u Ministarstvu vanjskih poslova smatrali su da treba očuvati kompetenciju sabora u poslovima željeznica. Za isključenje iz ove kompetencije, kad je riječ o lokalnim željeznicama, nije postojao nikakav pravni osnov. Po zakonima iz 1880. za izgradnju željeznica bio je potreban sporazum obiju vlada, rezonovali su u Ministarstvu vanjskih poslova¹³⁹. Prema ocjeni austrijskog političara i pravnika prof. Josefa Redlicha, paritet prava Austrije i Ugarske u pogledu bosanskohercegovačkih željeznica gotovo je isključivo bio realiziran u korist Ugarske. Rezultat je bio zaostajanje bosanskohercegovačkih željeznica, a na štetu austrijskih interesa. On je preporučivao austrijskoj vladi da se na ovom području poveća kompetencija Zemaljske vlade i sabora. Predlagao je čak da se obje vlade odreknu davanja saglasnosti za gradnju željeznica po zakonu iz 1880. u korist sabora¹⁴⁰, što je bilo posve nerealno, ali je odražavalo nezadovoljstvo austrijske strane saobraćajnom politikom u Bosni i Hercegovini. Austrijska vlada je u saboru vidjela saveznika za takvu saobraćajnu politiku koja bi bila korisna i Bosni i Hercegovini i austrijskim interesima¹⁴¹. S druge strane, ugarska vlada je iz iskustva smatrala da željeznice, prvobitno sasvim sporednog značaja, “mogu vremenom postati važan faktor opće željezničke politike” i time motivirala svoj negativan stav¹⁴². Na sastanku zajedničkih ministara od 6. septembra 1909. zaključeno je da je želja konferencije da se željeznice daju u kompetenciju sabora unutar već postojećih zakonskih ograničenja, ali to nije konačno usvojeno. Burián je isticao da nikad neće objasniti ljudima zašto zemlja ne može odlučivati o malim željeznicama lokalne prirode koje sama plaća i koje ne tangiraju tuđe interese¹⁴³.

Međutim, Sandor Wekerle, je ostajući pri svom stavu, na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 18. septembra 1909. isticao da bi bosanskohercegovački sabor mogao bitno omesti ugarsku saobraćajnu politiku te da bi, ako bi bosanskohercegovački sabor dobio tu kompetenciju, bilo nemoguće uskratiti je saboru u Hrvatskoj. Nije se osvrtao na primjedbu Buriána da

¹³⁷ Kao nap. 33 i 87.

¹³⁸ Vidi nap. 99.

¹³⁹ Anträge der königlichen ungarischen Regierung, HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 488-489ff.

¹⁴⁰ Vidi nap. 84.

¹⁴¹ AVWA MP 1670/1911.

¹⁴² Vidi nap. 33.

¹⁴³ Vidi nap. 87.

Hrvati imaju predstavnike u ugarskom saboru i da se radi o lokalnim željeznicama. Na prigovor da ugarska vlada može uskratiti saglasnost odlukama bosanskohercegovačkog sabora odgovorio je da bi to bilo nezgodno. Tvrdilo bi se da Ugarska čini smetnje Bosni i nastali bi konflikti koje treba izbjegavati. Na primjedbu Aehrenthala da odredbi treba dati uži značaj, Wekerle je na kraju kao kompromis predložio ograničenje kompetencije bosanskohercegovačkog sabora u željezničkim pitanjima na pretresanje vladinih prijedloga, što je i usvojeno¹⁴⁴. Tako se u nadležnosti sabora našla i “gradnja željeznica, za koje se predlože vladine osnove”, zajedno s gradnjom “cesta, putova i drugih komunikacija” (§ 42, tačka 23).

Ugarska vlada skrenula je posebnu pažnju na to da treba brižljivo izbjegavati svaki izraz koji bi mogao dopustiti zaključak da je riječ o posebnom državnom položaju Bosne i Hercegovine. Zato je svuda i bezuvjetno tražila da se odstrani riječ “državni” (staatlich, Staats). Tako je u tekstu ustava trebalo riječ “državna vlast” (Staatsgewalt) zamijeniti oznakom “vladina vlast” (Regierungsgewalt), riječ “državni dugovi” (Staatsschulden) sa “zemaljski dugovi” (Landessschulden), “državni pogoni” (Staatsbetriebe) s “erarni pogoni” (ärarische Betriebe), kao i tada uobičajenu oznaku “Bosanskohercegovačke državne željeznice” (Bosnisch-herzegowinische Staatsbahnen) zamijeniti oznakom “Bosanskohercegovačke zemaljske željeznice” (Bosnisch-herzegowinische Landesbahnen)¹⁴⁵. Sličan zahtjev, mada ne u tako odlučnom obliku, postavila je i austrijska vlada, pa su ga svi zajednički ministri prihvatili kao opravdan, jer je odgovarao državnopravnom statusu zemlje. Ipak je tom prilikom primijećeno da će ove izmjene Bosanci osjetiti kao degradaciju¹⁴⁶.

Specijalni odnosi u kojima se nakon 1878. godine našla Bosna i Hercegovina stvorili su jednu, ako ne državnopravnu i zakonski fiksiranu, a ono faktički postojeću zemaljsku pripadnost. Još 1880. Zajedničko ministarstvo finansija izradilo je nacrt pravila kojima se reguliraju norme o prijemu i otpustu iz zemaljskog pripadništva. Austrijska vlada je pravila odobrila, a ugarska ih je odbacila, jer je smatrala da Bosna i Hercegovina pripada ugarskoj kruni pa nije htjela prejudicirati definitivno rješenje državnopravnih pitanja. Više pokušaja u narednim godinama da se ovo pitanje naredbodavnim putem regulira nije uspjelo, jer među vladama nije bilo moguće postići sporazum. Zato je Zajedničko ministarstvo finansija dalo uputstvo Zemaljskoj vladi da se u svojim postupcima drži pravila, koja su u formi instrukcije saopćena nižim vlastima¹⁴⁷.

U zemlji su izdani mnogi zakoni u kojima se upotrebljava pojam “zemaljski pripadnik”, pa je Zajedničko ministarstvo finansija prilikom izrade ustavnih zakonskih nacrta poslije aneksije izradilo i nacrt zakona o zemaljskom pripadništvu. Ovaj nacrt austrijska vlada je prihvatila s manjim iz-

¹⁴⁴ Kao nap. 93.

¹⁴⁵ Kao nap. 33.

¹⁴⁶ vidi nap. 33 i 87.

¹⁴⁷ Erläuternde Bemerkungen zu dem Gesetze über die Landesangehörigkeit ABH ZMF PrBH 1455/1909. vidi nap. 139.

mjenama, a ugarska odlučno odbila, jer je bio protivan njenim državnopravnim shvatanjima. Za Wekerlea su Bosna i Hercegovina poslije aneksije bile ponovo ugarske provincije, kao nekadašnje pokrajine Svete ugarske krune, pa je ocijenio da bi zakonski nacrt o zemaljskom pripadništvu stvorio treće državljanstvo u Monarhiji. Smatrao je da se boravkom u Bosni i Hercegovini može samo zadobiti, a ne izgubiti ugarsko državljanstvo, a pripadnike Bosne i Hercegovine u Ugarskoj tretirao je kao ugarske državljane¹⁴⁸. Bio je daleko od toga da dira u status quo, ali je izjavio da ne može akceptirati ništa što prejudicira državnopravno pitanje¹⁴⁹.

Austrijska vlada, kao i Ministarstvo vanjskih poslova, smatrali su ugarsko stanovište posve neodrživim i u flagrantnoj suprotnosti sa zakonima iz 1880. godine. Međutim, ministar Burián je, s obzirom na teškoće koje su proizilazile iz državnopravnog motiviranja ugarskog prijedloga, odlučio da ne riskira diskusiju koja bi ugrozila izdavanje zemaljskog ustava. Zato je na konferenciji zajedničkih ministara 6. septembra 1909. godine odlučio da povuče zakonski nacrt o zemaljskoj pripadnosti i da ovu materiju tretira naredbodavnim putem¹⁵⁰. U zemaljski ustav unesene su nove odredbe elementarne naravi koje tretiraju ovo pitanje, a to su §§ 3, 4 i 5. U ovim članovima je rečeno ko su zemaljski pripadnici, kako se stiče i gubi svojstvo zemaljskog pripadnika i koja su njihova prava u pogledu boravka u zemlji.

Na sastancima zajedničkih ministara i Zajedničkog ministarskog vijeća u septembru 1909. godine u biti je perfektuiran Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu. Cilj je bio da se prije godišnjice aneksije proklamiraju bosanskohercegovački ustavni zakoni. Vladar je u tom smislu intervenirao jer je njegovo obećanje stanovništvu Bosne i Hercegovine ostalo neispunjeno¹⁵¹. Ministar Burián je 25. septembra 1909. poslao Aehrenthalu da pregleda definitivan tekst bosanskohercegovačkog ustavnog nacrtu, bez zakona o zemaljskoj pripadnosti, s ciljem da ustanovi da li je saglasan sa zaključcima zajedničkog ministarskog vijeća, kako bi ga mogao uputiti vladaru na sankciju. Aehrenthalov odgovor bio je 4. oktobra 1909. godine pozitivan, a austrijska vlada dala je svoju saglasnost 2. oktobra 1909. godine, uz uslov o dogovorenom načinu o rješavanju agrarnog pitanja¹⁵².

Ugarska vlada je pak 4. oktobra 1909. zauzela stanovište da se ustavne institucije za Bosnu i Hercegovinu ne odobravaju putem legislativa, nego da se to učini vladarevom odlukom. To je učinjeno kako se ne bi prejudiciralo

¹⁴⁸ Vidi nap. 133 i 139.

¹⁴⁹ Vidi nap. 93.

¹⁵⁰ Vidi nap. 87 i 139.

¹⁵¹ Vidi nap. 93.

¹⁵² Burián Aehrenthalu 25. 9. 1909. HHStA PA I CdM K. 638 VIIIc 12/1, 492, 546; Bienerth Buriánu 2. 10. 1909. prepis u HHStA PA I CdM K. 638 VIIIc 12/1, Nr. 496.

pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine nekoj od država Monarhije¹⁵³, a pitanje saglasnosti s ustavnim odredbama ostalo je otvoreno. Međutim, upravo tada u austrijskoj štampi pojavio se natpis o tome da kriza ugarske vlade nije prepreka tome da ona dadne svoju saglasnost bosanskom zemaljskom ustavu / statutu. Očekivalo se da će formalna saglasnost uslijediti narednih dana, u oktobru 1909. godine, te da će za dva do tri mjeseca biti izvršene pripreme za saborske izbore¹⁵⁴. Međutim, kada je izostala saglasnost ugarske vlade, u austrijskoj javnosti prezentirana su druga mišljenja. Rečeno je da u ustavnoj praksi ugarske vlade postoji državnopravno shvatanje kako je nespojivo sa principom odgovornosti vlade da, nakon što je demisionirala, o politički važnim pitanjima zauzima konačne i obavezujuće stavove¹⁵⁵.

Na sjednici ugarske vlade 20. oktobra 1909. godine prisustvovao je vladar da bi od ugarskih ministara čuo mišljenje o političkoj situaciji i realizaciji osnovne tačke pakta koalicije – donošenje izbornog zakona. Wekerle je obavijestio vladara da će se reforma izbornog zakona provesti uz potpuno očuvanje mađarske hegemonije i aktuelizirao je pitanje ustupaka na vojnom planu u pogledu amblema i upotrebe mađarskog jezika na nižem stepenu vojne organizacije. Međutim, kako nije bilo izgleda da postojeća koalicija opstane, vladar je pozvao članove ugarskog kabineta da privremeno ostanu na svojim položajima i međusobno vode pregovore o modalitetima rješenja krize. Istovremeno je vladar uzaludno pozvao ugarsku vladu da što prije omogući stupanje na snagu ustavnih odredaba za Bosnu i Hercegovinu. Tražio je od ugarske vlade da dadne svoju saglasnost ili pak, da se čuteći (*stillschweigend*) zadovolji njihovim stupanjem na snagu. Upozorio je na to da je već prošla godina dana od datog obećanja o uvođenju ustavnog uređenja, što daje povoda štetnoj agitaciji¹⁵⁶. Takođe je i Aehrenthal, u strogo povjerljivom pismu od 23. oktobra iste godine, od Wekerlea tražio priznanje bosanskohercegovačkih ustavnih institucija, jer je to bilo obećanje dato ne samo stanovništvu Bosne i Hercegovine nego i cijeloj Evropi. Smatrao je da iz čisto formalnih razloga ne treba praviti teškoće koje tangiraju cijelu Monarhiju. U pitanju je bilo sprječavanje toga da se Monarhiji prebacuje, kako u Bosni tako i izvan nje, neiskrenost u pogledu datog obećanja. U istom smislu kontaktirao je i ministra Andrassyja¹⁵⁷, ali sve je to bilo uzaludno.

Kriza u Ugarskoj dalje se zaoštravala, posebno kada je 11. novembra 1909. došlo do raspada nezavisne stranke prilikom glasanja o pitanju emisije banke. Grupa poslanika okupljena oko Gyule Justha, koja je, za razliku od Ferenza Kossutha, bila konzekventno za samostalnu ugarsku emisionu banku, okupila je oko sebe većinu nezavisnih poslanika pa je to označilo i kraj vladine koalicije. Kao jedina mogućnost da se koalicija umiri i održi na vlasti izgledali su brzi ustupci dvora u vojnim pitanjima. To je tražio Wekerle

¹⁵³ Protokoll des ungarischen Ministerrathes v. 4. 10. 1909. HHStA, Kabinettsarchiv K. 28.

¹⁵⁴ Neue Freie Presse, Wien 3. Oktober 1909. Nr. 16207.

¹⁵⁵ Bosnische Korrespondenz, Wien, 1. 11. 1909.

¹⁵⁶ Protokoll des ungarischen Ministerrathes v. 20. 10. 1909. HHStA, Kabinettsarchiv K. 28.

¹⁵⁷ HHStA PA I K. 638 Cdm VIIIc 12/1, Nr. 534, 560, 561f.

od vladara na sastanku ugarske vlade 23. novembra 1909. godine. Vladar je zahtjev odbio, smatrajući da to vodi pripremi za stvaranje samostalne ugarske armije¹⁵⁸. Međutim, Wekerleova vlada je i dalje ostala u službi sve dok kralj nije našao rješenje i označio starog ugarskog liberala grofa Karolyja Kuhena Héderváryja za ministra predsjednika ugarske vlade, i ovaj je 17. januara 1910. preuzeo vladu. Tri četvrtine godine nakon svoje prve demisije, u aprilu 1909. razriješen je Sandor Wekerle dužnosti ministra predsjednika, ministra finansija i ministra unutrašnjih poslova Ugarske. Novi kabinet sačinjavali su 67-maši, koji su pripadali liberalnim političarima i u doba koalicione vlade nisu se nalazili u službi¹⁵⁹.

Ipak, ni zadnji čin sankcioniranja i proglašenja ustava nije bio lišen određene dramatike, što ilustruje činjenicu da su austrijska i ugarska gledišta ostala duboko podijeljena. Mada je od strane Zajedničkog ministarstva finansija i Ministarstva vanjskih poslova bilo prihvaćeno da se ustavni zakoni za Bosnu i Hercegovinu, kao i ostali zakoni, objave samo uz potpis zajedničkog ministra finansija, predsjednik austrijske vlade Bienert je ukazao na to da izdavanje Ustava nije akt tekuće administracije, nego opći fundamentalni zakon, i da je cijelo Zajedničko ministarstvo sudjelovalo u njegovoj izradi. S obzirom na to da se s ugarske strane dovodio u pitanje princip solidarne odgovornosti zajedničkih ministara, predsjednik austrijske vlade je smatrao da je to razlog više da svaki zajednički ministar svojim potpisom preuzme odgovornost. Međutim, Bienert je u zadnji čas povukao svoje prigovore, istovremeno ističući da ostaje pri svom načelnom stavu. Austrijska vlada nije htjela da u datom momentu iznova otvara pregovore s ugarskom vladom i ponovo odloži sankcioniranje i proglašenje bosanskohercegovačkog ustava¹⁶⁰, s obzirom na veliko zakašnjenje u pogledu ispunjenja obećanja o uvođenju ustavnih ustanova u Bosni i Hercegovini koje je dao vladar prilikom aneksije. Za držanje Bienerta bila je takođe značajna okolnost da je i Aehrenthal bio već reterirao od svog stava da izvjesne bosanskohercegovačke zakone, kao što je ustav, treba da potpisuju sva tri zajednička ministra.¹⁶¹

Međutim, kada je izgledalo da su rješenjem krize u Ugarskoj otklonjene teškoće za donošenje bosanskohercegovačkog ustava, Burián je obaviješten da su u novoj ugarskoj vladi izbili problemi o donošenju zaključka o stupanju ustava na snagu. On se ponudio da putuje u Budimpeštu kako bi tamo raspravio problem. Međutim, predsjednik ugarske vlade Kuhen Héderváry odlučio se da 11. februara 1910. noću putuje u Beč, da bi na Zajedničkom ministarskom vijeću narednog dana odstranio određene razlike¹⁶².

¹⁵⁸ Protokoll des ungarischen Ministerrathes v. 23. 11. 1909. HHStA, Kabinettsarchiv K. 28; vidi Geyr 1993, 320-321.

¹⁵⁹ Geyr 1993, 322-323.

¹⁶⁰ Abschrift eines Einsichtsstückes des k. k. Ministerspräsidiums v. 16. 2. 1910. HHStA PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1.

¹⁶¹ Vidi nap. 87.

¹⁶² Tagesbericht, Wien am 11. 2. 1910. HHStA PA I K. 638, CdM VIIIc 12/1, Nr. 112, 669f.

Na sastanku Zajedničkog ministarskog vijeća održanom 12. februara 1910. vijećalo se o nekim prijedlozima ugarske vlade za izmjenu teksta nacrt-a ustava. Duga debata vođena je o zaključnim riječima alineje 5. §1. ustava, koji se odnose na bosanskohercegovačke vojne jedinice. Pitanje je bilo da li su bosanskohercegovačke čete, kao i ostale vojničke uredbe Bosne i Hercegovine, "organski dio c. i kr. zajedničke oružane sile monarhije" ili pak, obiju država Monarhije, kako bi to inače odgovaralo ugarskom stanovništvu. Ipak je odlučeno da se ispusti oznaka "c. i kr. zajedničke oružane snage", a da ostane da su ove postrojbe "organski dio oružane sile monarhije". Prihvaćen je i ugarski prijedlog o poslovima o kojima sabor ne odlučuje, a tiče se pitanja koja se između obiju država Monarhije utvrđuju zajedničkim sporazumom u smislu nagodbenih zakona, kao i nekih stilskih poboljšanja¹⁶³. Time je konačno formuliran § 41. ustava, u kojem su pobrojani poslovi koji su uskraćeni saboru. U toku pregovora o ustavu predlagane su razne formulacije i vršene brojne promjene koje se odnose na ovu problematiku, u šta se ovdje nismo upuštali. Opseg rada sabora Bosne i Hercegovine protezao se na poslove nabrojane u dvadeset sedam tačaka § 42. ustava. Svi poslovi koji se ne tiču samo Bosne i Hercegovine nego jedne ili obiju država Monarhije bili su izuzeti iz tog opsega rada. Ono o čemu sabor posebno ne može da zaključuje bilo je detaljno nabrojano u četiri tačke § 41. ustava. Aehrenthal je na istoj sjednici izrazio zadovoljstvo postignutim punim sporazumom svih kompetentnih faktora i ustanovljenjem definitivnog teksta nacrt-a zemaljskog ustava za Bosnu i Hercegovinu, pa je ugarska vlada dva dana docnije, 14. februara 1910. dala svoju saglasnost¹⁶⁴.

Tako je na kraju stvorena mogućnost da tek 17. februara 1910. vladar sankcionira Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu¹⁶⁵, koji je 20. februara u Sarajevu proglašen i stupio na snagu.

U neposrednoj vezi s donošenjem Ustava bilo je i vladarevo ručno pismo. Austrijska vlada je svoju saglasnost za proklamiranje Zemaljskog ustava učinila ovisnom od svečane najave reguliranja otkupa kmetova zemaljskim sredstvima. Ona je samo pod tim uvjetima odustala od unošenja u Ustav jednog takvog pasusa, pa je predsjednik austrijske vlade Bienert na to izričito upozorio na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća održanoj 12. februara 1910. godine.¹⁶⁶ Na sjednici Zajedničkog ministarskog vijeća 28. februara 1910. informirana je nova ugarska vlada o vladarevom ručnom pismu, s kojim se Wekerle u septembru 1909. u principu saglasio. Na sjednici je, uz manje izmjene stilskeg karaktera, modificiran nacrt ručnog pisma vladara brisanjem teksta u kome se spominje mogućnost obligatnog otkupa kmetova, kako se ne bi dalo povoda za uzmenirenje veleposjednika. Izvršena je izmjena teksta: na mjestima gdje se spominju "državna sredstva"

¹⁶³ Protokoll des gemeinsamen Ministerrathes v. 12. 2. 1910. HHStA PA XL Interna, K. 309.

¹⁶⁴ Kuen Héderváry Buriánu 14. 2. 1910. ABH ZMF PrBH 215/1910, prepis u HHStA, PA I K. 638 CdM VIIIc 12/1, 107 i 570f.

¹⁶⁵ ABHH ZMF PrBH 228/1910.

¹⁶⁶ Vidi nap. 163.

— stavljeno je “zemaljska sredstva”. Mada Kuhen Héderváry nije direktno oponirao, izrazio je sumnju da je opasno dati saboru da donese zakon, zbog mogućnosti da ga sabor odbije. Postavio je pitanje šta će se u tom slučaju desiti, pa je smatrao da bi bilo bolje sve to apsolutistički urediti. Dovodio je u pitanje stav da po ustavu sabor odlučuje, a vladar daje nalog kako to da se uradi. Odgovor Aehrenthala je bio da bi u slučaju odbijanja agrarnog zakona sabor trebalo raspustiti. Austrijski ministar finansija Bilinski objašnjavao je kako je do predloženog rješenja došlo zbog odbijanja ministra Buriána i ugarske vlade da se u Zemaljski ustav unese odgovarajuća uredba o agraru. Predsjednik ugarske vlade Kuhen Héderváry zadovoljio se time da se njegove primjedbe unesu u protokol sjednice, a tekst vladarevog ručnog pisma je prihvaćen¹⁶⁷. Vladarevo ručno pismo potpisano je 3. marta 1910. godine i time se konačno po proglašenju Zemaljskog ustava završila dugotrajna rasprava o odredbama koje je on trebao da sadrži.

Zusammenfassung

Die Annexion und Probleme der Erlassung des Landestatutes für Bosnien-Herzegowina

In der Forschung wird die Frage eher fragmentarisch behandelt, warum nach der Annexion mehr als 15 Monate vergangen worden sind bevor ein Landesstatut für Bosnien-Herzegowina verabschiedet wurde, obwohl der Herrscher dringende Einführung dieser verfassungsmässigen Einrichtungen öffentlich versprochen hat. Anhand der Recherchen des Autors in Archiven von Wien und Sarajevo wird im vorliegenden Text gezeigt, wie die staatsrechtlichen Kontroversen, insbesondere das Problem der Behandlung der Agrarverhältnisse in Bosnien-Herzegowina, sowie der Konkurrenzkampf zwischen Österreich und Ungarn und die beiderseitig gesteigerten Antagonismen, die Erlassung des Landesgrundgesetzes behindert haben. Obwohl das Verhältnis zwischen Bosnien-Herzegowina und der Monarchie nach der Annexion unverändert bleiben sollte, wurden von der ungarischen Seite, in Berufung auf die Beziehungen im Mittelalter, historische Ansprüche auf Bosnien-Herzegowina geltend gemacht. Diese sollten ungarische Ambitionen die künftige Verwaltung Bosnien-Herzegowinas zu übernehmen, bekräftigen und sicherstellen. Wegen eines bestimmten Unterschieds in den im Kompromiss ausgehandelten Gesetzesentwürfen über die Annexion Bosnien-Herzegowinas, welcher zwischen den Regierungen Österreichs und Ungarns entstanden war, nahm das österreichische Parlament den vorgelegten Entwurf nicht an, so dass die Annexion verfassungsmässig nicht legali-

¹⁶⁷ Protokoll des gemeinsamen Ministerrathes v. 28. 2. 1909. HHStA PA XL Interna K. 309.

siert werden konnte. Der Autor erörtert weiter, wie diese Frage die Beziehungen der Regierungen beider Monarchiehälften prägten, und wie das alles in der österreichischen und ungarischen Öffentlichkeit behandelt wurde. Es zeigte sich letztendlich, dass die Ansprüche Ungarns auf Bosnien-Herzegowina bis zum Untergang der Monarchie geltend geblieben sind.

Der Verfasser untersucht die Entstehung der Verfassungsgesetze und hebt hervor, dass im Januar 1909 Burián die Hoffnung äußerte, nach der die neuen Institutionen in Bosnien-Herzegowina im Frühling dieses Jahres in Kraft treten sollen. Er verweist auf die Behandlung dieser Gesetze seitens der gemeinsamen Minister und der österreichischen und ungarischen Regierung, nachdem ihnen die Entwürfe am 30. April vorgelegt wurden. Auf internen Konferenzen im Ministerium des Äußeren wurde vor allem über die Durchsetzung der Ausgleichsgesetze und internationaler Verträge in Bosnien-Herzegowina diskutiert. Es wurde auch die Frage der Mitunterzeichnung der im B-H-Sabor (Landtag) angenommenen Gesetze wie auch über die Zuständigkeiten der Mitglieder des gemeinsamen Ministerrats gegenüber der bosnisch-herzegowinischen Verwaltung erörtert. Darüber hinaus wurde suggeriert, dass gewisse Kompetenzen des Sabors erweitert werden. An der gemeinsamen Ministersitzung vom 07. Juni 1909 wurden Beschlüsse der Ministeriumskonferenz des Äußeren verifiziert. Unter anderem wurde es vorgeschlagen, dass der Sabor auch für die tiermedizinischen Fragen zuständig wird. Eine besondere Diskussion wurde auch über den Vorschlag des Finanzministers Burián geführt, nach dem die Post und der Telegraf (nachträglich auch das Telefon) aus der Militär- in die Zivilverwaltung übergehen sollten, was eine umfangreiche Auseinandersetzung in der zweiten Hälfte des Jahres 1909 auslöste.

Die Begründung der ungarischen Privilegierten Agrar- und Commerzialbank während der Annexionskrise und ihre Vorzugsrechte in den Geschäften der Kmetenablösung, der Kommunal- und Hypothekenkredite in Bosnien-Herzegowina, lösten einen Sturm der Entrüstung in Österreich aus. Ungarn wurden zum Nachgeben gezwungen, so dass die Bankgeschäfte zur Kmetenablösung bis zur Sitzung des Sabors verlegt wurden. Im österreichischen Parlament wurde im Juni 1909 eine ausdrückliche Verordnung im Landesstatut gefordert, in der die Kmetenablösung als eine öffentliche Angelegenheit zu behandeln und ausschließlich von den Organen der Landesverwaltung durchzuführen ist, und in der die Privilegien bestimmter privater Einrichtungen abgeschafft werden. Dies wurde zu einer der wichtigsten Fragen in den Diskussionen über das bosnisch-herzegowinische Statut während der zweiten Hälfte des Jahres 1909.

Außenminister Aehrenthal hat im Mai 1909 den Entwurf eines Handschreibens des Herrschers vorgelegt, der die Kmetenablösung behandelt und im wesentlichen derselbe wie der aus März 1910 war. Der Herrscher forderte den gemeinsamen Finanzminister auf, einen Bankkredit zu sichern, damit die Kmetenablösung durch Regierungsorgane und aus staatlichen Mitteln durchgeführt wird. Er gibt ihm auch den Auftrag einen entsprechenden Gesetzesentwurf für die bevorstehende Sitzung des Sabors auszuarbeiten. Dies wurde von der ungarischen Regierung und dem Ministerpräsidenten Wekerle abgelehnt. Er fand, dass die Handschreiben des Herrschers den österreichischen Standpunkt bevorzugen, und zwar noch bevor die eigentlichen Rahmen des bosnisch-herzegowini-

schen Landesstatuts und die Kompetenzen des Sabors bestimmt geworden sind. In Folge dessen waren die Verhandlungen Ende Mai 1909 abgebrochen.

Als Aehrenthal am 16. Juni 1909 den Regierungspräsidenten Österreichs und Ungarns die korrigierten Entwürfe des Landesstatuts und anderer Gesetze entsandte, sah er mit Optimismus vor, dass dieselben Entwürfe spätestens bis Ende Juni desselben Jahres dem Herrscher zur Sanktionierung vorgelegt werden könnten. Er sah zugleich vor, dass der Sabor im Laufe desselben Jahres zusammengerufen werden könnte. Diese Hoffnungen waren aber unrealistisch, da eine ganze Reihe der von beiden Regierungen eröffneten Fragen, ungelöst geblieben sind. Außerdem, befand sich die ungarische Regierung vom April 1909 bis zur zweiten Januarhälfte 1910 in einem durch die Probleme der Österreichisch-Ungarischen Emissionsbank ausgelösten Demissionszustand.

Nach der in der zweiten Hälfte des Monats Juli 1909 geäußerten Meinung lobte die österreichische Regierung Entwürfe, die die staatsrechtliche Lage Bosnien-Herzegowinas beachten, im einzelnen aber wurde gemeint, dass noch eine Reihe von Änderungen und Ergänzungen notwendig sind. Eine besondere Aufmerksamkeit widmete man den Artikeln, die nach dem Vorbild der österreichischen Vorschriften die allgemeinen Bürgerrechte behandelten. Einigen von veranlassten Fragen schenkt der Verfasser besondere Aufmerksamkeit, unter denen die Agrarfrage einen besonderen Stellenwert hat. Letztendlich konnte durch die Vermittlung Aehrenthals auch darüber eine Einigkeit erzielt werden. Die österreichische Regierung war bereit auf eine Einfügung der Agrarbestimmung in das Landesstatut zu verzichten unter der Bedingung, dass der Herrscher nach der Statutsverkündung in seinem Handschreiben, die Vorlegung des Gesetzesentwurfs über die freiwillige Kmetenablösung aus öffentlichen Mitteln vor dem Sabor feierlich ankündigt.

Die ungarische Regierung bestand im Juli 1909 auf den staatsrechtlichen Einwänden. Die allgemeine Absicht der Ungarn war es in erster Linie, den eigenen Einfluss auf die bosnisch-herzegowinischen Angelegenheiten zu steigern, so dass die Einflussnahme der beiden Regierungen auf die bosnisch-herzegowinische Verwaltung nach Erlassung des Statuts gesteigert wurde. Hauptsächlich unterstützt von der österreichischen Seite, erreichte sie, dass die tiermedizinische Fragen, das Bank- und Kreditwesen sowie die Post, Telegrafie und das Telefon aus den Kompetenzen des Sabors ausgeschlossen werden. Sie setzte durch, dass der Eisenbahnbau nur auf Regierungsentwürfe beschränkt werden soll und konfrontierte sich damit mit den Interessen Österreichs. Im Übrigen waren sich beide Regierungen einig, das aus dem Landesstatut alle Ausdrücke zu entfernen seien, die eine staatsrechtliche Lage Bosnien-Herzegowinas suggerieren könnten. Die österreichische Regierung hatte mit einigen kleineren Änderungen den Gesetzesentwurf über die Landesangehörigkeit angenommen, während die Ungarn denselben entschieden abgelehnt hatten. Für Wekerle waren Bosnien und Herzegowina nach der Annexion ohne Änderung des Status quo ungarische Provinzen. Er schätzte, dass das Gesetz über die Landesangehörigkeit eine dritte Staatsangehörigkeit schaffen würde. Daher wurden in das Landesstatut neue Basisbestimmungen über diese Frage eingeführt.

In der Diskussion kam das unterschiedliche Verhältnis beider Regierungen zum Gemeinsamen Ministerium und der Monarchie zum Ausdruck, so dass

in den angenommenen Lösungen der Versuch gemacht wurde, das Verhältnis des Gemeinsamen Ministeriums als einem Kollegium gemeinsamer Minister und des Gemeinsamen Finanzministeriums gegenüber der Verwaltung Bosnien-Herzegowinas terminologisch zu klären. Im September 1909 wurde eine grundsätzliche Einigung über die Verfassungsgesetze für Bosnien-Herzegowina erzielt, aber während die österreichische Regierung ihre Zustimmung schon am 02. 10. 1909 gab, musste man auf die Zustimmung der ungarischen Regierung so lange warten, bis Wekerles Regierung im Januar 1910 von der Regierung Kuhen Hédervárys abgelöst worden war. Der Herrscher hat vergeblich von der Regierung Wekerles eine Zustimmung zum Landesstatut oder ein stillschweigender Einvernehmen mit dessen Inkraftsetzung gefordert. Dasselbe tat auch Aehrenthal. Erst nach der Bildung der neuen ungarischen Regierung konnte man zur Erörterung des Landesstatuts übergehen mit dem Ziel, dasselbe zur Sanktionierung vorzulegen. Dabei entbehrte auch der letzte Akt dieses Vorgangs nicht einer gewissen Dramatik. Bei der Sitzung des Gemeinsamen Ministerrats am 12. Februar 1910 wurden noch kleinere Änderungen des Entwurfs des Landesstatuts gemacht und eine finale Textversion festgelegt, so dass seine Sanktionierung am 17. Februar 1910 erfolgen konnte. Bei der Sitzung desselben Rats vom 28. Februar 1910 wurden geringere Modifizierungen des Handschreibens des Herrschers vorgenommen, aus dem die Erwähnung der obligatorischen Kmetenablösung entfernt, und der Ausdruck "Staatsmittel" durch den "Landesmittel" ersetzt wurden. Obwohl gewissermaßen wider widerwillig, stimmte auch Kuhen Hédervary diesem Dokument zu, so dass der Herrscher sein Handschreiben am 03. März 1910 unterzeichnen konnte. Damit endete schließlich die Diskussion über die in die Verfassung aufzunehmenden Bestimmungen.

In Bezug auf die Benennung des Verfassungsprojekts schlug das Gemeinsame Finanzministerium die Bezeichnung "Landesstatut" vor, was beide Regierungen und der Kriegsminister annahmen. Demgegenüber wurde aus dem Ministerium des Äußern die Bezeichnung "Landesverfassung für Bosnien und die Herzegowina" befürwortet, da der Herrscher dies ausdrücklich versprochen hätte, und die Ausdrücke "Landesordnung" und "Landesstatut" nicht nur in Bosnien-Herzegowina sondern auch im Ausland einen schlechten Eindruck gemacht hätten. Daraufhin wurde auf Grund von Burián "sprachlicher Auslegung" über die gleiche Bedeutung der Wörter "Verfassung" und "Statut" in der Landessprache und im Deutsch der Ausdruck "Landesstatut für Bosnien-Herzegowina" als gleichbedeutend mit der Bezeichnung "Zemaljski ustav (štatut) za BiH" belassen.

Kratice

ABH – Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu
ANUBIH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AVAW – Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien
BH – Bosna i Hercegovina
CdM – Cabinet des Ministers
HHStA – Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien
Glasnik ADA – Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine
Godišnjak DI BiH – Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine
K– Karton
KA – Kriegsarchiv, Wien
KM – Kriegsministerium
MKFF– Militärkanzlei Franz Ferdinand
MP – Ministerrats Präsidium
Nl – Nachlass
PA – Politischesarchiv
Pr – Prezidijalna građa
Prilozi – Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu
ÖOH – Österreichische Osthefte
ZMF – Zajedničko ministarstvo finansija

Bibliografija

- Czedik, A.* 1920, Zur Geschichte der k. k. österreichischen Ministerien 1861-1916, Bd. 4, Teschen – Wien – Leipzig 1920.
- Čupić-Amrein, M.* 1977, Der Bosnisch-Herzegowinische Landtag im Rahmen des dualistischen Systems der Donaumonarchie (1910-1914), Lizentiatsarbeit, Zürich 1977. (rad nije publiciran)
- Čupić-Amrein, M.* 1987, Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Herzegovina 1878-1914, Zürich 1987.
- Daković, L.* 1966, Privilegovana agrarna i komercijalna banka za BiH, Glasnik ADA, sv. 6, Sarajevo 1966, 143-170.
- Geller, L.* 1910, Bosnisch-herzegowinische Verfassung und politische Grundgesetze. Mit einer staatsrechtlichen Einleitung, Wien 1910.
- Geyr G. A. von,* 1993, Sandor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie, Südosteuropäischen Arbeiten, 91, München 1993.
- Hadžibegović, I.* 1983 Poslijeratna historiografija o Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1918, u: Savjetovanje o historiografiji BiH (1945-1982), ANUBIH, Posebna izdanja, XLV/12, Sarajevo 1983.
- Hanak, P.* 1961, Probleme der Krise des Duallismus am Ende des 19 Jahrhunderts, u: Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarische Monarchie, Budapest 1961.

- Hauptmann, F.* 1987, Privreda i društvo u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine 1878-1918, u: Prilozi za istoriju BiH, ANUBiH, Posebna izdanja, LXXIX /18, tom II, Sarajevo 1987.
- Imamović, M.* 1976, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914., Sarajevo 1976.
- Juzbašić, Dž.* 1967, O nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom, ANUBiH, Radovi, XXXII/11, Sarajevo 1967.
- Juzbašić, Dž.* 1970, Izvještaj Hermanna von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu Austro-Ugarskih ekonomskih suprotnosti, Godišnjak DI, 18 (1968-1969), Sarajevo 1970.
- Juzbašić, Dž.* 1982, O uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje, Prilozi, 19/1982, Sarajevo 1982.
- Juzbašić, Dž.* 1988, Die Einbeziehung Bosniens und der Herzegowina in das gemeinsame österreichisch-ungrische Zollgebiet, ÖOH, 30, Wien 1988.
- Juzbašić, Dž.* 1988a, Austrougarsko Zajedničko ministarstvo i upravljanje Bosnom i Hercegovinom nakon aneksije (Državnopravni aspekt), Godišnjak DI, 39, Sarajevo 1988.
- Juzbašić, Dž.* 1999, Nacionalno-politički odnosi u Bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje, ANUBiH, Djela, LXXIII/ 42, Sarajevo 1999.
- Juzbašić, Dž.* 1999a, Das österreichisch-ungrische "gemeinsame Ministerium" und die Verwaltung von Bosnien-Herzegowina nach der Annexion 1908. Der staatsrechtliche Aspekt, ÖOH, 41, Heft 2, Wien 1999.
- Juzbašić, Dž.* 2002, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANUBiH, Posebna izdanja, CXVI/35, Sarajevo 2002.
- Juzbašić, Dž.* 2003, Die Sprachenpolitik der österreichisch-ungrischen Verwaltung und die nationalen Verhältnisse in Bosnien Herzegowina, 1878-1918, Südostforschungen, Band 61/62, 2002/2003, München 2003.
- Juzbašić, Dž.* 2005, Die österreichisch-ungrische Okkupationsverwaltung in Bosnien-Herzegowina. Einige Aspekte der Beziehungen zwischen den Militär-und Zivilbehörden, Prilozi, 34/2005, Sarajevo 2005.
- Kapidžić, H.* 1965, Diskusije o državnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave (Pokušaji aneksije), Glasnik ADA IV-V, 1964-1965.
- Kapidžić, H.* 1968, Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom (članci i rasprave), Sarajevo 1968.
- Kraljačić, T.* 1987, Kállayev režim u Bosni i Hercegovini 1882-1903, Sarajevo 1987.
- Kršnjavi, I.* 1910, Die Bosnisch-Herzegowinische Verfassung, u: Österreichische Rundschau, Bd. 23 (1910), Wien 1910.
- Kruševac, T.* 1955, Politički okviri bosanskog ustava 1910, u: Pregled, 10/1955, Sarajevo 1955.
- Lamp, K.* 1911, Die Rechtsnatur der Verfassung Bosniens und der Herzegowina vom 17. Februar 1910, u: Archiv des öffentlichen Rechts, 27 Bd., Tübingen 1911.
- Lamp, K.* 1911a, Die Verfassung von Bosnien und Herzegowina, u: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, 5 Bd (1911), Tübingen 1911.
- Schmid, F.* 1914, Bosnien und die Herzegowina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns, Leipzig 1914.
- Scheck von Ugrovec, A.* 1914, Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina, Gesellschaft österreichischer Volkswirte, Jahrbuch 1914, Wien 1914.

- Sieghart, R.* 1932, Die letzten Jahrzehnte einer Grossmacht, Berlin 1932.
- Somogy, E.* 1988, Aehrenthals Reformbestrebungen 1906-1907. Die Duallismus-Interpretation des Ministers des Äussern, ÖOH, 1, Wien 1988.
- Steinbach, G.* 1910, Die bosnische Verfassung, u: Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart, Bd. 4 (1910), Tübingen 1910.
- Uhlirtz, K. u. M.* 1941, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarnländern Böhmen und Ungarn, II Bd, Teil 2, Graz – Wien – Leipzig 1941.
- Wurmbrand, N.* 1915, Die rechtliche Stellung Bosniens und der Herzegowina, u: Wiener Staatswissenschaftliche Studien, Bd. 12, Heft 2, Wien – Leipzig 1915.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Tri važna nova priloga predromanici Dalmacije

Bibliografija koja se odnosi na arhitekturu i arheologiju ranoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj obogaćena je novom edicijom pod nazivom *Studia mediterranea archaeologica*, kojoj su izdavači dubrovačka tvrtka “Omega Engineering” d. o. o. i “Centar Studia mediterranea” pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Ti su nakladnici od svibnja 2008. do rujna 2009. godine objavili tri vrijedna doprinosa dalmatinskoj predromanici, koja će, s obzirom na dvojezični tekst (hrvatski i talijanski), biti dostupna i čitateljstvu izvan Hrvatske.

1. Željko Peković, *Četiri elafitske crkve / Quattro chiese delle isole Elafite*, 2008. (156 str, 137 slika i crteža, 165,00 kn / 23 eura).

Istaknuti dubrovački arhitekt, konzervator, profesor i voditelj tvrtke “Omega engineering” Željko Peković dugo je bio angažiran na istraživanju i restauraciji predromaničkih crkava na Elafitskim otocima u blizini Dubrovnika, a svoja je iskustva objelodanio u knjizi pod naslovom *Četiri elafitske crkve*. Obradena četiri arhitektonska spomenika pripadaju dvama elafitskim otocima, Koločepu i Šipanu, koja je autor najviše proučavao i koja je konzervatorsko-restauratorskim zahvatima, što ih je vodio u ime dubrovačkoga Konzervatorskog ureda, spasio od daljeg propadanja, pridonijevši njihovom današnjem vrednovanju. Na monografski su način temeljito prikazane crkve Sv. Nikole i Sv. Mihajla na Koločepu te Sv. Ivana u Šilovom selu i Sv. Petra na Veljem Vrh u iznad Luke Šipanske na otoku Šipanu.

Analitička obrada arhitekture, skulpture i slikarstva nije mogla mimoći i neka komparativna razmatranja, pa je autor, sasvim logično, uključio u svoju raspravu u posebnim poglavljima i osvrt na freske ranosrednjovjekovne dubrovačke katedrale, isto kao i vrlo dragocjenu sintezu o kupolama južnodalmatinskog tipa koje je Peković proučavao i izvan spomenutih dvaju otoka, tj. još na Lopudu, u samom Dubrovniku i drugdje.

Sv. Nikola na Koločepu spada među one spomenike kulture u Dalmaciji čija su recentna istraživanja dovela do izvanredno značajnih rezultata. Dosad poznata kao jedan od niza primjera karakterističnoga tipa crkvice s lezenama, nakon istraživanja pokazuje se i kao crkva s karakterističnom kupolom, koja

je obnovljena ne samo u virtualnim studijama nego i fizički, na temelju sveobuhvatnog studiranja zatečenih ostataka i bogate komparativne građe. Možda će neki pobornici koji još uvijek razmišljaju na način kojim je u XIX. stoljeću razmišljao John Ruskin, zazirući od bilo kakve rekonstrukcije, problematizirati taj zahvat, ali smatram da je u ovom slučaju postupak ispravan ne samo radi valorizacije dragocjene arhitekture nego i radi njezine najefikasnije zaštite.

Drugi i možda najvažniji rezultat istraživanja crkve Sv. Nikole na Koločepu su ranosrednjovjekovne freske, koje autor temeljito obrađuje i pri tome individualizira najmanje tri majstora, dajući time i doprinos poznavanju ranosrednjovjekovnog slikarstva u Dalmaciji.

To se slikarstvo prati i na drugoj crkvi koju u svojoj knjizi Peković monografski prikazuje. To je Sv. Ivan u Šilovu selu blizu Suđurđa na Šipanu. I ta je crkva odavna bila poznata, ali bez kupole i fresaka, koji su otkriveni istraživanjima u osamdesetim godinama prošloga stoljeća. O freskama je nakon nalaza iscrpno pisao i stilski ih interpretirao I. Fisković, a Peković je i u ovom slučaju poduzeo fizičku rekonstrukciju kupole, pridonoseći valorizaciji građevine u cjelini i njezinoj trajnoj zaštiti. Opis fresaka na ovom je primjeru potaknuo autora na ekskurs do predromaničke dubrovačke katedrale s obzirom na stilsku povezanost dubrovačkoga i elafitskoga slikarstva u ranome srednjem vijeku.

Treća crkva koju Peković obrađuje, Sv. Mihajlo na Koločepu, imala je nešto drukčiji konzervatorsko-restauratorski tretman od dviju prethodno spomenutih. Pronađena je samo u donjim slojevima izvornih zidova, koji su iskusnom istraživaču bili dovoljni za potpunu virtualnu rekonstrukciju njezinoga prvotnoga izgleda. Pekovićeva studija pokazuje pripadnost crkve istom južnodalmatinskom kupolnom tipu. Sačuvanost u tom stupnju ipak nije bila dovoljna i za fizičku rekonstrukciju izvornoga stanja, pa je autor projekta rekonstrukcije odabrao sasvim ispravno rješenje konzervacije pronađenih ostataka uz minimalnu restauraciju zidova, radi naglašavanja osnovnog oblika. Iz te crkve sačuvani su i ostaci oltarne ograde koju je autor vrlo uspješno rekonstruirao i o tome izvijestio i u dosadašnjim publikacijama i priređenim izložbama. Ta je ograda našla svoje dostojno mjesto i u ovoj novoj Pekovićevoj knjizi, uključujući i njezin najvažniji dio: zabat s natpisom koji spominje jednu *sestru i kraljicu (sorror et regina)*. Ako se prihvate vrlo logične pretpostavke da se u ovom slučaju tekst fragmentarnoga natpisa odnosi na Jelenu, udovicu hrvatskoga kralja Zvonimira (1075.-1089.) i sestru ugarskog kralja Ladislava (1040.-1095.), dolazi se do dalekosežnih historijskih zaključaka o mogućoj jurisdikciji hrvatske kraljevine i na dubrovačkom području krajem XI. stoljeća, o čemu je nedavno pisala i V. Delonga.

Na četvrtoj građevini koju autor monografski prikazuje, a to je crkva Sv. Petra na Veljem Vrhu iznad luke Šipanske, bilo je opet moguće primijeniti metodu pristupa pravitnog oblika s kupolom, jer su za to postojali svi potrebni podaci, a ugroženost građevine zahtijevala je takvu intervenciju. Crkva je obnovom trajno zaštićena i danas, zajedno s drugim šipanskim građevinama istih obilježja, svjedoči o gustoj koncentraciji južnodalmatinskoga kupolnog tipa na tom otoku.

Upravo ta tipska osobina navela je autora da u svojoj knjizi posveti posebno poglavlje tipološkom fenomenu malih kupola nad srednjim travejem. Knjigu prate egzaktni nacrti zatečenog stanja i Pekovićeve idejne rekonstrukcije.

2. Ante Milošević, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*, 2008. (104 str. i 55 slika, crteža i karata, 135,00 kn / 19 eura).

Knjigu 2 edicije *Studia mediterranea archaeologica* napisao je Ante Milošević, istaknuti arheolog, koji je cijeli svoj dosadašnji rad posvetio starohrvatskom razdoblju, naprije kao ravnatelj Muzeja Cetinske krajine u Sinju, a zatim i kao dugogodišnji uspješni ravnatelj Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Suvišno je posebno ga predstavljati.

U njegovoj se knjizi raspravlja o pojavi koja je u hrvatskoj arheologiji kao regionalni fenomen jasno evidentirana samo na malome području dalmatinskoga zaleđa, u okolici Sinja, gdje su na unutrašnjoj strani obložnica grobova, najčešće na njihovim donožnicama, uočeni urezani križevi različitog oblika. Tu je pojavu autor temeljito analizirao, najprije sustavnim opisom svih nalazišta oko srednjega toka rijeke Cetine (ukupno deset lokaliteta), obradivši vrlo precizno ne samo spomenute križeve nego i sve nalaze s popratnim pojavama, koje su proizišle iz arheoloških iskopavanja.

Bila je to osnova iz koje je u drugom poglavlju autor proanalizirao morfološke osobine i tipologiju urezanih križeva. Dokumentirajući svoje tvrdnje izvršnim crtežima i fotografijama, raspravlja o tipovima grobova kojima pripadaju i koji se uspoređuju s drugom poznatom građom iz ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Hercegovini i drugim krajevima u širem okruženju. Upozorava se i na druge slične pojave u ranosrednjovjekovnoj Europi, posebno kod Langobarda u Italiji i Merovinga u Galiji.

Iza toga slijedi poglavlje o kronologiji grobova, gdje se može pratiti i razvitak tog običaja i oblika križeva još u VII. stoljeću, što mi se čini posebno važno radi moguće usporedbe s onodobnim križevima, primijenjenim na arhitektonskim dijelovima.

U četvrtom poglavlju autor raspravlja o porijeklu običaja urezivanja križeva u sinjskoj okolici, nalazeći ishodište tog fenomena u kasnoantičkom razdoblju u kojem je cvala kultura i umjetnost, ponajprije u krilu velike tadašnje salonićanske metropole, u kojoj su sačuvani mnogi slični primjeri. Za tu su pojavu zanimljive i analogije koje autor nalazi i na ukrašenim djelovima liturgijskog namještaja u Bosni iz VIII. stoljeća.

Nekoliko je vrlo zanimljivih konstatacija koje je autor na kraju sabrao u svojim zaključcima:

- da se radi o izrazitoj regionalnoj pojavi ograničenoj samo na sinjsko polje kao autohtoni izraz određenog teritorija,
- da položaj tih nalaza koincidira s pretpostavljenim kasnoantičkim limesom,
- da morfološke osobine upućuju na povezanost s kasnoantičkim razdobljem i tradicijom koja se ponegdje nastavlja i u ranom srednjem vijeku,
- da se analogije toj pojavi mogu naći i na Apeninskom poluotoku. To bi govorilo i o mogućoj kulturnoj jedinstvenosti i povezanosti tih dvaju područja, što posredno potvrđuju i malobrojni, ali bliski nalazi iz Istre.

Ovom je knjigom hrvatska arheološka literatura dobila vrlo značajno djelo, naročito onaj njezin segment koji proučava prva stoljeća srednjega vijeka i

kontakte autoktonoga preživjeloga iliro-romanskoga stanovništva s novodoseljenim, najprije Slavenima i potom Hrvatima. Ovi Miloševićevi zaključci i postavljene pretpostavke otvaraju i mnoga druga dodatna pitanja, pa je i ta okolnost jedna od znatnih vrijednosti njegove knjige. Jedno od njih, koje je možda i najvažnije, jest i ono koje potiče razmatranja o kontinuitetu života u onodobnoj Dalmaciji, a naravno i u drugim sličnim sredinama. Riječ je o knjizi dobra znalca i temeljita poznavatelja građe o kojoj piše, dobra poznavatelja referentne literature i o izvornome znanstvenome djelu u kojemu je očit doprinos potpunijem rasvjetljavanju prvih stoljeća ranoga srednjega vijeka u srednjoj Dalmaciji, o knjizi, dakle, koja je nedvojben doprinos hrvatskoj, ali i općoj (europskoj) rano-srednjovjekovnoj kulturi. Miloševićev je tekst mjestimice naglašenog i oštrog, ali metodološki opravdanog polemičkoga naboja pa će, možda, potaknuti i koju repliku. Arheološki gledano, kulturološki fenomen koji se obrađuje pokazuje da će se, bude li riječi o proučavanjima ranosrednjovjekovnih nekropola u budućnosti, više pažnje morati posvećivati regionalnim pojavama, jer je regionalizam inače svojstven upravo kulturama ranoga srednjega vijeka. Knjiga je u cjelini pisana pregledno i analitički i vrlo je iscrpno dokumentirana likovnim priložima, što je u ovom slučaju izvanredno važno jer je čitatelju podastrta ukupna građa, tako da može samostalno stvarati zaključke neovisno od autorovog stava. U svakom slučaju ovo je vrlo vrijedan prilog hrvatskoj medievistici, neovisno od toga što se na prvi pogled može činiti da se raspravlja o jednoj pojavi koja je efemerna ili pak periferna. No zaključci pritom, temeljeni na raspravljanoj građi koji se nameću, nisu nimalo beznačajni.

3. Ante Milošević – Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, 2009. (340 str. i 350 slika, 300,00 kn / 41 euro).

Dvojica prethodno spomenutih autora zajedno su objavili monografiju o jednoj od najznačajnijih starohrvatskih crkava, o Sv. Spasu koji se nalazi na vrelu rijeke Cetine, u samom podnožju planine Dinare, u dubokome zaleđu Dalmacije. Njihov rad ujedno je i najpotpunija dosad objavljena monografija o jednom arhitektonskom predromaničkom spomeniku u cjelokupnoj hrvatskoj historiografiji povijesnoumjetničke discipline, u kojoj je, od druge polovine XIX. pa do početka XXI. stoljeća, upravo crkva Sv. Spasa uvijek bila u žarištu interesa. Proučavali su je, između ostalih, J. Alačević i L. Marun u XIX. stoljeću, našla je svoje mjesto u sintezama prve polovine XX. stoljeća, među kojima i onima Lj. Karamana, da bi sa S. Gunjačom početkom druge polovine XX. stoljeća počelo novo razdoblje temeljitih istraživanja koje je rezultiralo i značajnim nalazima. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu posvetio je toj crkvi 1995. godine cijeli svezak svog glasila *Starohrvatska prosvjeta*, ali kruna svekolikog proučavanja upravo je knjiga koju je priredio autorski dvojac.

Monografija je izvrsno artikulirana. U prvom je poglavlju pod naslovom *Crkva Sv. Spasa u prostoru i vremenu* iznesen nužno potrebni povijesno-geografski kontekst. Drugo poglavlje sustavno daje rezultate svih dosadašnjih istraživanja tog položaja i objekta, uključujući i vrlo značajnu dionicu arhitektonske dokumentacije i građevinske sanacije zvonika, ostvarenih prije desetak godina.

Slijedi vrlo sadržajno poglavlje o morfološkim i tipološkim osobinama crkve, kojim autori znatno obogaćuju proučavanje predromanike, među ostalim i zato jer kao komparativnu građu za Sv. Spas proučavaju i neke druge starohrvatske crkve, donoseći pritom, po prvi put, i idejne rekonstrukcije tih građevina (prikazane vrlo dopadljivim Pekovićevim aksonometrijama), koje do sada nitko nije ni pokušao rješavati (crkva na Lopuškoj glavici i bazilika Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, Sv. Marija u Golubiću, sve u okolici Knina, za koje se također predlaže izvorni izgled s *Westwerkom* i kupolom). Ovom je monografijom pružen osobito važan doprinos istraživanju *Westwerka* kao izrazito karolinške inovacije u oblikovanju zapadnog korpusa predromaničkih građevina u Hrvatskoj.

Autori u knjizi raspravljaju i o aksijalnom zvoniku na zapadnome pročelju za kojega se također drži da je u predromaničkom graditeljstvu Hrvatske preuzet iz karolinškog graditeljstva. Upozoravaju, međutim, i na mogućnost da on može biti kreacija domicilnih graditelja, jer su crkve s takvim građevinskim detaljem u ranosrednjovjekovlju istočnojadranske obale brojnije negoli drugdje u onovremenoj Europi. Pretpostavljaju da je kao forma preuzet iz dalmatinskih gradova, posebno iz Splita gdje se, vjerojatno krajem VIII. stoljeća, udomačio po uzoru na vatikanske zvonike.

U preostalim se poglavljima raspravlja o pitanjima koja upotpunjuju poznavanje građevine kao cjeline: razmatraju se ostaci žbuke i fresaka, a znatna je pažnja posvećena predromaničkoj skulpturi iz crkve koja je ostavila svoje tragove u ostacima okvira vrata ili prozora, a naročito u liturgijskom namještaju. U proučavanju oltara autori su ponudili novu varijantu interpretacije izvornog izgleda s dvama stupićima koji nose menzu, a dužnu pažnju posvetili su i oltarnoj ogradi, koja je u toj crkvi vrlo značajna ne samo zbog natpisa župana Gostihe na arhitravu nego i zbog posebnog oblika *cancelluma* s jednim ulazom i četiri stupića.

U analizi saržaja Gostihina natpisa, koji je dosad najpotpunije proučila V. Delonga, Milošević i Peković iznijeli su pretpostavku koja se čini vrlo smjelom, ali ne i nemogućom. Po jedinstvenom istaknutom položaju imena županove majke Nemire u tom natpisu otvorili su zanimljivu mogućnost po kojoj bi ona mogla biti i majka kneza Branimira, a po kojoj bi, dakle, Branimir i Gostiha bili braća, oba inače spomenuta u glasovitom evanđelistaru iz Cividalea. Taj podatak, zajedno s Miloševićevom identifikacijom Branimirova sarkofaga u mauzoleju pred crkvom Sv. Marije u Biskupiji kod Knina, a što se razrađuje i u ovoj monografiji, spada među vrlo krupne nove spoznaje u poznavanju hrvatskog ranog srednjovjekovlja uopće. Novost je i pretpostavka (ili barem otvaranje mogućnosti za dalje istraživanje tog problema) da se u zapadnom predbrodu crkve (*Westwerku*) nalazio grob donatora Gostihe, i to u arkosoliju, koji je u starohrvatskoj arheologiji, barem dosad, gotovo iznimna pojava. U svakom slučaju, poglavlje o skulpturi iz crkve Sv. Spasa daje mnoge nove elemente u proučavanju starohrvatske pleterne plastike uopće.

U poglavlju o vremenu i okolnostima gradnje crkve slijede novi značajni prilozi istraživanju hrvatske predromanike. Jedan od njih je proučavanje mjernog i proporcijskog sustava, kojim je utvrđeno da je u slučaju crkve Sv. Spasa to rezultat smišljenoga projekta, a ne rezultat spontane gradnje. Dosad se tim problemom u hrvatskoj historiografiji najviše bavio M. Pejaković, ali su se nje-

gove analize u mnogim slučajevima pokazale dvojbеним. Autori ove monografije argumentirano su opovrgli Pejakovićevu analizu mjernog sustava Sv. Spasa, jer je zasnovana na krivim mjerama i pogrešnim primjerima, pa su umjesto toga ponudili vlastitu analizu, argumentiranu egzaktnim grafičkim priložima. Ustanovili su da je u projektiranju tlocrta glavna mjera bila rimska stopa, a osnova za projekt kvadrat od 6 x 6 stopa. U taj sustav uklapaju se i svi glavni dijelovi crkve Sv. Spasa.

Riješivši, dakle, taj problem, autori su ponudili novo i originalno tumačenje izvornog izgleda crkve u Cetini, dokumentirano brojnim tlocrtima, presjecima i fasadama, aksonometrijama i kompjutorski postignutim virtualnim rekonstrukcijama uz koje se, uz egzaktne snimke sačuvanih ostataka, predlaže do u tančine izrađen prijedlog prvobitnog izgleda građevine u cjelini. Bitna je novost u toj rekonstrukciji definiranje kalote kupole unutar vanjskog kubusa, čime se i u tom pogledu Sv. Spas uklapa u slična konstrukcijska rješenja dalmatinske predromanike. Uvjerljivost takve rekonstrukcije potvrđuju lezene u unutrašnjosti, ali i tri gusto poredana kontrafora na vanjštini.

Nije preskočena ni rasprava o datiranju u Branimirovo doba, koje je već bilo definirano ranijim istraživanjima (I. Petricioli, N. Jakšić), ali su autori monografije i taj problem sustavno obrazložili novim argumentima.

Posljednje poglavlje posvećeno je groblju u crkvi i oko nje koje je i ranije bilo objavljeno (u posebnom svesku *Starohrvatske prosvjete*), ali je bilo potrebno i ovdje ga ukratko iznijeti radi cjelovitosti monografske obrade.

Vrijednosti knjige pridonosi izbor od skoro tri stotine bibliografskih jedinica u literaturi, izvrsni nacrti uglavnom Ž. Pekovića, kao i kvalitetne fotografije Z. Alajbega.

Zbog svega navedenoga valja poželjeti autorima i izdavačima da ustraju u znanstvenim projektima koje vode (*Hyppus – Cetina* i *Graditeljsko nasljeđe dubrovačkog područja*), a koji su rezultirali ovako vrijednim izdanjima.

Tomislav Marasović

Есад Куртових, *Радосалићи – Примјер “једнократних презимена” средњег вијека*, Историјски институт Београд, Студије, књ. 2, Београд, 2009, 161 стр.

Generacije istraživača srednjovjekovne bosanske historije, uslovljene kvantitetom i kvalitetom dostupne izvorne podloge, temeljile su svoje radove na pažljivoj, upornoj i iscrpnoj praćenju građe deponirane u Dubrovačkom arhivu. Brojni su historičari u toku tog procesa nadograđivali, ispravljali i upotpunjavali istraživačke rezultate svojih prethodnika novim podacima, trezvenijim interpretacijama i širim sagledavanjima. Time ne samo da su nudili konkretna polazišta za proučavanje ukupne prošlosti srednjovjekovne bosanske države nego i bližeg dubrovačkog zaleđa koje je, u odnosu na ostatak područja pod vlašću bosanskog vladara, relativno bolje dokumentirano i zasvjedočeno u arhivskim izvorima.

Nastavak takvog pristupa u historiografiji predstavlja i druga knjiga u ediciji *Studije* Istorijskog instituta u Beogradu,¹ autora dr. Esada Kurtovića, docenta na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, čiji su dosadašnji naučni interesi uključivali ekonomsku i društvenu historiju srednjovjekovne Bosne. Njegovi prethodni radovi, zasnovani na temeljitom i kvalitetnom korištenju uglavnom neobjavljenih ili nepoznatih dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku, predstavili su ga stručnoj javnosti kao vrijednog istraživača s razvijenim smislom za detalj kojeg vješto uklapa u kompleksnu sliku širih društvenih procesa. Rezultati prezentirani u ovoj knjizi slijede Kurtovićev već prepoznatljiv način izlaganja, a sastavni su dio angažmana poduzetog na realizaciji projekta “Likovi srednjovjekovne bosanske historije (1350-1500)”, finansiranom od strane Ministarstva za nauku Federacije Bosne i Hercegovine tokom 2008. godine. Cilj ovog projekta bio je pravljenje detaljnog kataloga i baze izvornih podataka sistematiziranih po imenima pojedinaca spomenutih u dokumentima, s namjerom pripreme što šire polazne osnove za olakšano praćenje kretanja pojedinih porodica, porodičnih loza i širih rodbinskih veza kroz srednji vijek. Konačni objavljeni rezultati ponudili bi pregledniju sliku koja bi omogućila dublje pronicanje u historiju srednjovjekovne Bosne i samim time poslužila kao dobra pretpostavka za sva dalja istraživanja.

Knjiga se inače bavi “mikrohistorijom” Bosne, Dubrovnika i njegove neposredne okoline, a predmet zasebne analize je prezime Radosalić, s polazištem u tumačenju historiografske produkcije kroz prizmu Stipka Radosalića, aktera zasvjedočenog na natpisu jednog stećka u Primilovom polju kod Ljubinja. Literatura je s ovim likom povezivala skoro sve poznate osobe s prezimenom Radosalić, bez obzira na vrijeme i prostor u kojem su se kroz historijske izvore javljali. Nakon obilja izloženih dokumenata, objavljenih i neobjavljenih, autor zaključuje da se Stipko Radosalić ne može sigurno povezati ni s jednim od nekoliko stotina navedenih različitih ličnosti s istim prezimenom. Naime, ne postoji nijedan konkretan podatak koji bi govorio u prilog njihovom srodstvu sa Stipkom iz Primilovog polja. Kroz prizmu rasprostranjenosti imena Radosav ili Radoslav, Kurtović sumira da je prateće “jednokratno” prezime Radosalić dosta često u različitim krajevima te da ga nose pripadnici skoro svih slojeva društva, bez obzira na zanimanje i službu – vlastela (kneževi i župani), njihovi ljudi, trgovci, vlasi, stočari, sluge i šegrti, drumski razbojnici, porotnici, jemci i dr. U argumentiranju svojih postavki on se poziva na ogroman broj arhivskih podataka te se čini da je na pojedinim mjestima bilo izuzetno teško povezati sve dostupne informacije i smjestiti ih u skladan historijski kontekst. Međutim, osim što su uspješno kombinirani, prezentirani izvori omogućuju i šire sagledavanje karaktera i razvoja imena u Dubrovniku i njegovom zaleđu, pa je time autorov pristup opravdan, a zaključci mnogo dalekosežniji, jer prevazilaze naizgled “uske” okvire Radosalića. Po ovom bi se principu svakako mogla napraviti slična studija i za brojna druga srednjovjekovna prezimena zastupljena u raznim serijama i knjigama Dubrovačkog arhiva.

¹ Podsjećamo na to da je i prva knjiga iz te serije, objavljena tri godine ranije, također bila posvećena istraživanju dubrovačkog zaleđa: Буро Тошић, *Средњовјековна хумска жупа Дабар*, Историјски институт, Београд, 2005.

Kako bi označio srednjovjekovnu praksu prema kojoj su pojedinci za prezimena usvajali patronimike izvedene od očevog imena, autor se služi metodološkom formulacijom "jednokratna prezimena" srednjega vijeka. Ovaj karakteristični običaj korištenja jednog prezimena u jednoj generaciji, i potom njegovog nestajanja ili mijenjanja u skladu s naslijeđenim patronimikom, suvremenim istraživačima predstavlja otežavajuću okolnost u praćenju srodnčkih nizova i porodičnih odnosa, a nerijetko kod njih izaziva i zabunu te ih navodi na pogrešne zaključke. Uvodeći sintagmu "jednokratna prezimena" u znanstveni diskurs, Kurtović ukazuje na postojanje ovog problema te upozorava na to da bi se istraživači trebali suzdržavati od preuranjenih generalizacija o identifikaciji pojedina i njihovih srodnika bez dodatne izvorne potvrde. Autor je svojim djelom također pokazao koliku širinu imaju srednjovjekovna prezimena za istraživanje, uočio je propuste u dosadašnjim elaboracijama, te strpljivim i predanim radom postigao kvalitetne rezultate, pomjerivši granice historiografskog saznanja u ovoj oblasti. Svojim pristupom otvorio je veći broj pitanja i mogućih rješenja po čemu se njegovo djelo može smatrati istinskim polazištem za izučavanje i proučavanje zakonomjernosti, logike i devijacija u nadijevanju, nošenju, gubljenju i vraćanju imena i prezimena.

Iako je po obimu kratka i obuhvata svega 161 stranicu, knjiga ipak ima strukturu znanstvenog djela jer je upotpunjuje neizostavni naučni aparat sa svim pratećim odlikama; na samom njenom kraju nalazi se kraći sažetak na engleskom jeziku, zatim spisak objavljenih izvora i literature, te ukupno 16 snimaka arhivskih dokumenata iz Dubrovnika i Zadra. Posebne pohvale idu na račun izdavača koji je djelo također opremio kvalitetnim registrom ličnih imena i geografskih pojmova prema kojem se najbolje može prepoznati obim iskorištenih podataka i broj osoba razmatranih u ovoj znanstvenoj studiji. Imena pojedinaca i nazivi mjesta ubilježeni su u svom originalnom obliku u kojem su i zasnježeni u dokumentima, što registru daje osobit oblik, a cjelokupnoj knjizi osigurava daleko veću preglednost. Konačnoj realizaciji ovog rada značajno su doprinijele raznovrsne napomene, prijedlozi i primjedbe recenzenta akademika Sime Ćirko-
vića koji je također podržao i objavljivanje njegove konačne forme.

Ovaj istraživački napor Esada Kurtovića pokazao je da su ime i prezime srednjovjekovnog čovjeka jedno od osnovnih mjerila njegove jedinstvenosti i prepoznatljivosti. U dosadašnjoj historiografiji to nije uvijek uočavano te osobna imena i dalje predstavljaju nedovoljno istraženo bogatstvo srednjovjekovne prošlosti. Oslanjajući se na opsežna arhivska istraživanja autor je ponudio prilog daljim definiranjima ove problematike, a unatoč literaturnom polazištu, njegovo djelo je ipak u osnovi temeljeno na izvornoj građi. U njemu su izneseni brojni novi neiskorišteni podaci, a postignuti rezultati pokazuju da za istraživače srednjovjekovne bosanske historije rad u Dubrovačkom arhivu nije stvar izbora nego objektivne potrebe.

Есад Куртовић, *Радосалићи – Примјер “једнократних презимена” средњег вијека*, Историјски институт Београд, Студије, књ. 2, Београд, 2009, 161 pgs.

Generations of researchers of medieval Bosnian history, limited with the quantity and quality of available sources, based their work on careful, patient, and detailed study of the materials kept in the State archives of Dubrovnik. In the course of this process numerous historians continued the work of their predecessors, correcting and completing acknowledged results with new information, sober interpretations and wider views. Not only did they offer important facts for the study of the medieval Bosnian state, but also the hinterland of Dubrovnik, which was, compared to the rest of the territory under the rule of the Bosnian king, relatively better documented in archival records.

The second book from the edition *Studies* of the Historical institute in Belgrade offers a continuation of this approach in historiography. It is written by dr. Esad Kurtović, a lecturer at the History Department of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, whose scientific interests include economic and social history of medieval Bosnia. His previous works, based on detailed and commendable use of mostly unpublished or unknown documents from the State archives of Dubrovnik, introduced him to the scientific community as a thorough researcher with a developed sense for details which he skilfully and admirably combines into a more complex picture of broader social processes. The results presented in this book follow Kurtović’s already recognisable style, and they are in fact the results of his work done on the realisation of the project “Characters of medieval Bosnian history (1350-1500)”, financed by the Federal Ministry of science during 2008. The aim of this project was a creation of a detailed catalogue and database of sources systematically arranged according to names of individuals mentioned in the documents, with the intention of preparing a wider foundation for the easier following of certain families, family lines and wider relations throughout the Middle Ages. The final published results would offer a clearer picture which would enable us to delve deeper into the history of medieval Bosnia and would thus be a good starting point for future research.

The book deals with the “micro history” of Bosnia, Dubrovnik and its direct surroundings, whilst the subject of special analysis is the surname Radosalić. The book starts off with a review of historiography through the prism of a certain Stipko Radosalić, a person mentioned on a tombstone inscription in Primilovo polje near Ljubinje. Historians associated all other known individuals bearing the surname Radosalić with this individual, regardless of the time and space in which they appeared through historical sources. After a substantial amount of presented published and unpublished documents, the author concludes that Stipko Radosalić cannot be certainly linked with any of the few hundred different individuals who bore the same surname. Namely, there is no concrete proof which would testify to their relation with Stipko from Primilovo polje. Through the widespread use of the names Radosav or Radoslav, Kurtović sums up that the following “temporary” surname Radosalić is rather common in different areas and that it is born by representatives of all walks of society, regardless of occupation and service – nobility (counts and zupans), their vassals, merchants,

vlachs, shepherds, servants and apprentices, highway robbers, jury members, etc. In the argumentation of his hypothesis he refers to an enormous number of archival documents and it seems that it was really difficult to merge all the available information into a balanced historical context. However, apart from being well combined, the presented sources allow an extensive overview of the nature and development of names in Dubrovnik and its hinterland. This justifies the authors approach and makes his conclusions further reaching because they surpass the “narrow” frame of Radosalići. Using the same principle, a similar research study could be done for various other medieval surnames present in the different series and books of the Dubrovnik archives.

In order to denote a medieval practice according to which individuals acquired a patronymic derived from their father’s name as their own surname, the author uses a methodically coined term of “temporary surnames” of the Middle Ages. This distinctive custom of using one surname during just one generation only for it to be lost or changed later on in accordance with the inherited patronymic, represents for modern researches a complicated circumstance in their efforts to retrace kin relations and family ties, thus it often causes confusion and leads them to wrong conclusions. Introducing the phrase “temporary surnames” into the scientific discourse, Kurtović hints at the existence of this problem and warns researchers to restrain from premature generalizations about the identification of individuals and their kinship without additional sources. The author also demonstrates the various research possibilities presented by medieval surnames, pointing to the failures in former elaborations of this subject. Through patient and devoted work he achieved valuable results moving the limits of our understanding in this domain. With his approach he opened a number of questions and possible solutions and it is because of this that his work can be considered as a proper starting point for the study of manner, logic and deviations in giving, bearing, losing and restoring names and surnames.

Even though the book is rather short and has only 161 pages in total, it nevertheless contains the structure of a scientific work since it is accompanied by an extensive scientific apparatus; at the very end of the book there is a summary in English, a bibliography of cited published sources and literature, as well as 16 photographs of archival documents from Dubrovnik and Zadar. Particular praise should be directed to the publisher for equipping the book with an excellent and comprehensive index of personal and geographical names which shows the amount of used data and the large number of individuals considered in this scientific study. The names in the index are recorded in their original form as they were documented in the sources, giving a distinctive form to the index and providing a far better overview of the whole book. Various annotations, suggestions and remarks of the consulting editor, Sima Ćirković, who also supported the publishing of its final form, contributed immensely to the completion of this work.

This research effort of Esad Kurtović shows that the name and surname of the medieval man were one of the basic norms of his uniqueness and distinction. This was not always recognized in historiography and personal names still represent an insufficiently researched topic of medieval history. Relying on comprehensive archival research the author has offered a contribution for further definitions of this problem by almost completely basing his book on sources. In

it he brings up numerous new information and the achieved results show that for the researchers of medieval Bosnian history, research in the archives of Dubrovnik is not a matter of choice but an objective necessity.

Emir O. Filipović

Studijska posjeta bosanskohercegovačkih arheologa Egiptu

U periodu od 29. 10. pa do 13. 11. 2009. godine grupa bosanskohercegovačkih arheologa i predstavnika institucija koje se bave istraživanjem i zaštitom kulturnog nasljeđa naše zemlje imala je priliku boraviti u Egiptu. Studijski boravak u okviru kojeg je realiziran i specijalistički kurs arheološke konzervacije organiziralo je Ministarstvo vanjskih poslova Arapske republike Egipat putem Fonda za tehničku saradnju sa zemljama Commonwealtha, a u saradnji s Fakultetom za arheologiju i restauraciju Univerziteta u Kairu koji su bili domaćini programa.

U ovoj, po prvi put organiziranoj studijskoj posjeti, učestovali su: prof. dr. Bego Omerčević s Univerziteta u Tuzli, Ljiljana Jevtić i Andrijana Pravidur iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, mr. Snježana Vasilj, Nina Čuljak i Ankica Odža sa Sveučilišta u Mostaru, Melisa Forić iz Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Milka Radoja i Goran Simonović iz Muzeja Republike Srpske iz Banja Luke, Ljubica Srdić iz Zavoda za zaštitu spomenika RS-a, mr. Ivanka Miličević-Čapek iz Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika Hercegovačko-neretvanske županije, Adnan Muftarević iz Muzeja Sarajeva, Ikbal Cogo iz Muzeja Zenica, mr. Hana Younis s Instituta za istoriju u Sarajevu, Mirela Vukoja iz Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa Županije zapadnohercegovačke, Sulejman Demirović iz Agencije "Stari most" iz Mostara i Demond Đonko iz Mostara.

U dvosedmičnom programu organiziran je niz predavanja renomiranih naučnika kairskog univerziteta koji su imali prilike približiti nam rezultate najnovijih istraživanja što se u saradnji s vodećim svjetskim arheološkim timovima vode širom Egipta, ali i probleme s kojima se u svom radu susreću. Odabir predavanja prilagođen je interesima polaznika ovog kursa, što se pokazalo izuzetno korisnim, s obzirom na to da u našoj zemlji ne postoji studij arheološke konzervacije i restauracije te da je taj segment kod nas, uz određene izuzetke, nepravedno zapostavljen. Uz uvodno predavanje dekana Fakulteta za arheologiju prof. dr. Allaledina M. Shaheena o osnovnim zadacima arheologije kao nauke i njihove realizacije u praksi moglo se saznati više o načinima organizacije i realizaciji projekata saradnje u oblasti arheologije s univerzitetima širom svijeta te aktuelnim saradnjama s onima iz Francuske, Kuvajta, Saudijske Arabije i Univerzitetom iz Pensilvanije. Dr. Wafaa Anvar u svome predavanju je prezentirao nove načine korištenja X-zraka u procesu konzervacije arheoloških zbirki, pr-

venstveno metala, a prof. dr. Salwa Gad osnovne elemente u konzervaciji stakla i keramičkog materijala. O zaštiti crteža i slika predavali su dr. Mustafa Attia Abdel Gawwad, fokusirajući se na načine stručne verifikacije autentičnosti slika i crteža, te dr. Mona Fouad, koja je svoje predavanje posvetila njihovoj konzervaciji. Iznimno interesantnim ocijenjena su predavanja dr. Abd Fattaha El Banne iz oblasti zaštite historijskih objekata, uz prezentaciju projekta zaštite grada Aleksandrije, aleksandrijske luke, brojnih spomenika i lokaliteta koji se nalaze u njenoj neposrednoj blizini; zatim predavanje dr. Afandy Abdel Latifa o pružanju “prve pomoći” arheološkim nalazima prilikom iskopavanja na primjerima trenutno najaktuelnijih istraživanja grobnica u Sakkari; potom predavanje dr. Omara Abdel Kareema o preventivnoj konzervaciji organskih spomenika te prof. dr. Atefa Abd Elatifa o modernim tehnikama u zaštiti neorganskih artefakata tokom arheoloških istraživanja, koji je prezentirao primjere iz vlastite prakse u radu na lokalitetima u Asuanu.

Integralni dio kursa činile su posjete muzejima i arheološkim lokalitetima, koji na najbolji način upotpunjavaju sliku egipatske kulturne baštine, pri čemu se posebno izdvaja posjeta egipatskom muzeju, najzačajnijoj ustanovi koja se bavi prikupljanjem, zaštitom i prezentacijom arheološkog blaga Egipta koje čini neosporan i nemjerljiv dio ukupne svjetske baštine, ali i posjete muzejskoj zbirci fakulteta te zbirci aleksandrijske biblioteke. Muzeji u Sakkari i Luxoru, pored brojnog materijala koji je u njima izložen, bitni su i kao odraz najnovijih kretanja u oblasti muzeološke postavke i muzeologije uopšte. Organizirane posjete arheološkim lokalitetima bile su prilika da se arheologija na najbolji mogući način doživi u svoj svojoj veličini i sjaju. Uz stručne vodiče i profesore koji su nam tokom navedenih obilazaka prenosili svoje znanje o prošlosti Egipta, njegovoj arheologiji, umjetnosti, religiji i svim aspektima koji su Egipat učinili jednom od najvećih civilizacija Starog svijeta, doživjeli smo kompleks piramida i grobnica u Gizi i Sakkari, zatim hramove u Luksoru, Karnaku i Deir el-Bahari, kao i Dolinu kraljeva i kraljica.

Nemjerljivo je iskustvo vidjeti kako je živuća arheologija na svakom od posjećenih lokaliteta iskorištena kao medij koji komunicira s milionima posjetilaca iz svih dijelova svijeta, i to na bezbroj načina, zavisno od toga kako im znatiželjnici prilaze. Osvjedočili smo se da sistem koji potiče i ulaže u istraživanje, valorizaciju, zaštitu i funkcionalnu prezentaciju arheološke i kulturne baštine ove zemlje, po sudbini slične našoj, zapravo kreira njenu ličnu kartu koja je prepoznatljiva i cijenjena svugdje u svijetu po nemjerljivom bogatstvu njene historije, tradicije i kulture. Od egipatskih kolega imali smo prilike saznati dosta novih i korisnih stvari, a prije svega konačno uspostaviti kontakt za buduću saradnju koja je neophodna ukoliko želimo da kulturno blago naše zemlje, iako nema onu grandioznost i monumentalnost kao egipatsko, postane predmetom brige i pravilnog odnosa institucija i svih nivoa vlasti u našoj državi da bi moglo biti prepoznato i šire, izvan svojih granica. Briljantni rezultati rada nekoliko generacija domaćih arheologa koje su dale svoj doprinos istraživanju, zaštiti i prezentiranju arheološke baštine Bosne i Hercegovine, sticajem prilika, posljednjih godina ostaju poznati samo uskom krugu onih koji se arheologijom i historijom ove zemlje profesionalno bave. Nadamo se da ćemo inspirirani djelovanjem i predanim radom egipatskih kolega, koje smo prilikom ove posjete bili u prilici

upoznati i s kojima ćemo, kako se nadamo, ubuduće i sarađivati, te primjerom pozitivnog odnosa države koja potiče arheološka istraživanja i prezentaciju njihovih rezultata, biti u prilici izaći iz ovog zatvorenog kruga.

Uz zahvale za jedan topao i gostoprимljiv odnos profesora i svih uposlenika Univerziteta u Kairu i Fakulteta za arheologiju, te nesebičnost egipatske vlade koja je otvorila mogućnost za organizaciju jedne ovakve posjete, praćene stručnim usavršavanjem njenih učesnika, nadamo se da će ovakav oblik saradnje biti pozitivan primjer za buduća zajednička djelovanja i slična iskustva.

Study visit of Bosnian archaeologists to Egypt

In the period from 29 October to 13 November 2009 a group of Bosnian archaeologists and representatives of institutions involved in research and protection of cultural heritage of our country had the opportunity to stay in Egypt. The Study visit, within which a Specialist course of the archaeological conservation was also realized, has been organized by the Ministry of Foreign Affairs of the Arab Republic of Egypt through the Fund for Technical Cooperation with Commonwealth, in cooperation with the Faculty of archeology and restoration of the University in Cairo who were the hosts of the program.

In this first organized study visit, participated: prof. dr. Bego Omerčević, from the University of Tuzla, and Ljiljana Jevtić and Andrijana Pravidur from the National Museum of Bosnia and Herzegovina, mr. Snjezana Vasilj, Nina Čuljak and Ankica Odža from the University of Mostar, Melisa Forić from the Center for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, Milka Radoja and Goran Simonović from the Museum of Republic of Srpska from Banja Luka, Ljubica Srdić from the Institute for Protection of Republic of Srpska, mr. Miličević Ivanka-Čapek from the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Herzegovina-Neretva Canton, Adnan Muftarević from the Museum of Sarajevo, Ikbal Cogo from the Museum of Zenica, mr. Hana Younis from the Institute for the history of Sarajevo, Mirela Vukoja from the Ministry of Education, Culture and Sports of West Herzegovina Canton, Sulejman Demirović from the Agency "Stari Most" from Mostar and Demond Đonko from Mostar.

The fortnightly program was organized with a series of lectures by renowned scholars of Cairo University who had the opportunity to present us the results of recent research which they had lead in cooperation with the world leading archaeological teams throughout Egypt, but also the problems they had met in their work. Lectures were selected and adjusted to the interests of participants of this course, which proved as extremely useful, especially because of the fact that there is no study of archaeological conservation and restoration in our country, and that this segment, with certain exceptions, is unjustly neglected in our society. From the introductory lecture of Dean of the Faculty of archeology Prof. Dr. Allaledin M. Shaheen on the basic tasks of archeology as a science, and their implementation in practice we could also learn more about mechanisms of the organization and realization of projects of cooperation in the field of archeol-

ogy with universities around the world as well as the current cooperation with universities from France, Kuwait, Saudi Arabia and the University of Pennsylvania. Dr. Wafaa Anwar in his lecture presented new ways to use X-rays in the process of conservation of archaeological collections, primarily metals, Prof. Dr. Salwa Gad presented basic elements in the conservation of glass and ceramic materials. Protection of drawings and paintings given by Dr. Mustafa Attia Abdel Gawwad, focused on the ways of examination and verification of the authenticity of paintings and drawings, and Dr. Mona Fouad, devoted her lecture to their conservation. Extremely interesting were evaluated lectures of Dr. Abd Fattah El Banna on the protection of historical buildings, accompanied with the project presentation for the protection of Alexandria, Alexandria port, and numerous monuments and sites that are located in its immediate vicinity, then the lecture of Dr. Afandy Abdel Latif on the provision of "first aid" to archaeological findings during excavations with examples from the currently topical research of tombs in Sakkara; as well as the lecture of Dr. Omar Abdel Kareem on preventive conservation of organic monuments and prof. Dr. Atef Abd Elatif's lecture of modern techniques in the protection of inorganic artifacts during archaeological excavations, presented examples from his own practices in the work at the site in Aswan.

Integral part of the course were the visits to museums and archaeological sites, that was best way to complete the picture of Egypt's cultural heritage. What particularly stands out were the visits to the Egyptian Museum, the most important institution that collects, protects and presents archaeological treasures of Egypt, which seems undeniable and immeasurable part of the overall World Heritage List, and the visit to the museum collections of the Faculty and archeological collection of the Alexandria Library. Museums in Luxor and Saqqara except exposing the numerous artifacts reflect the latest developments in the field of museum settings and museology in general. Organized visits to archaeological sites had been an opportunity to experience archeology in the best possible way in its all greatness and glory. Expert guides and teachers who guided us during these tours passed their knowledge about the past of Egypt, its archeology, art, religion and all other aspects that make Egypt one of the greatest civilizations of the Old World. In this way we have experienced a complex of pyramids and tombs of Giza and Sakkara, then temples in Luxor, Karnack and Deir el-Bahari, and the Valley of the Kings and Queens in the best light.

It is an immeasurable experience to see how living archeology at each visited site is being used as a medium to communicate with millions of visitors from all over the world in many ways, depending on their curious approach. We have witnessed to a system that encourages and invests in research, evaluation, protection and functional presentation of archaeological and cultural heritage of this country, whose fate is similar to our own, and actually creates its identity card that is recognized and appreciated throughout the world by immeasurable richness of its history, traditions and culture. We had the opportunity to learn many new and useful things from the Egyptian colleagues, and above all to finally establish contact for future cooperation which is necessary if we want the cultural treasures of our country, although not grandiose and monumental as Egyptian, to become the subject of concern and proper care of institutions and

all government levels in our country, so they could be identified and recognized outside its borders.

The brilliant results of several generations of local archaeologists who made their contribution to the study, protection and presentation of the archaeological heritage of Bosnia and Herzegovina, by conjuncture, in recent years remain known only to a small circle of archeology and history professionals in this country. We hope to be inspired by the actions and commitment of Egyptian colleagues who we have met and who will, as we hope, cooperate in the future, and by the example of the positive care of the state, which promotes archaeological research and presentation of their results, we will get an opportunity to get out of this closed circle.

With gratitude for the warm and hospitable attitude of the teachers and all employees of the University of Cairo and the Faculty of Archeology, and the selflessness of Egypt's government, which has opened the possibility for the organization of such a visit, accompanied by professional training of its participants, we hope that this kind of cooperation will be a positive example for future joint actions and similar experiences.

Melisa Forić

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2009. godini

Tokom 2009. godine, Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, iako s minimumom stručnog kadra, uspio je realizirati dobar dio planiranih aktivnosti.

Već početkom godine završene su aktivnosti na pripremi i izdavanju Godišnjaka XXXVII/35 za 2008. godinu, zahvaljujući finansijskoj dotaciji Njemačkog arheološkog instituta te Fondacije za izdavaštvo/nakladništvo u Sarajevu koja djeluje u sklopu Federalnog ministarstva kulture i sporta. Zahvaljujući činjenici da su ove dvije institucije prepoznale kvalitet i značaj ovog arheološkog časopisa koji zasada jedini u Bosni i Hercegovini redovno izlazi, bili smo u mogućnosti da časopis i u ovoj godini izdamo na vrijeme i uputimo u redovnu razmjenu na preko 130 adresa u zemlji i inostranstvu.

Iako je još početkom 2008. potpisan Ugovor s Federalnim ministarstvom obrazovanja i nauke za finansiranje projekta "Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi Koridora V/C na području Federacije Bosne i Hercegovine", rad na projektu se zbog nedostatka dokumentacije (plan trase puta s pratećom dokumentacijom) nije mogao odvijati planiranom dinamikom i u predviđenim vremenskim okvirima. Realizaciji navedenog projekta moglo se pristupiti tek u 2009. godini, a saradnici Centra su se, uz svoju redovnu naučnu djelatnost, veoma intenzivno angažovali na stvaranju odgovarajuće dokumentacione baze i na animiranju nadležnih organa i institucija, kako bi se stvorili uslovi da se zaštititi ugroženih spomenika pristupi blagovremeno i kvalitetno. Rezultati naših istraživanja prezentirani su u obuhvatnom Elaboratu o ugroženim arheološkim spomenicima i lokalitetima koji se nalaze na trasi autoputa Koridor V/C kroz Bosnu i Hercegovinu, a na istraživanjima i pripremi elaborata bili su uključeni prof. dr. Blagoje Govedarica, naučni savjetnik Centra i voditelj projekta, te mladi saradnici Melisa Forić i Željko Grubišić. Elaborat je izrađen na osnovu istraživanja arheoloških arhiva i literature, te uz pomoć dokumentacije koju smo dobili od Instituta IPSA iz Sarajeva i od Jedinice za implementaciju projekta "Autoput na Koridoru V/C kroz Bosnu i Hercegovinu" pri Ministarstvu prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine. Na osnovu dobijenih sredstava bilo je moguće kompletirati arhivsku dokumentaciju, ali ne i obaviti uvid u situaciju na terenu, iako je to prema utvrđenoj metodologiji rada također neophodno učiniti. U arheološkim arhivama sakupljeni su i naučno obrađeni postojeći podaci o uku-

pno 215 arheoloških spomenika koji se nalaze u građevinskoj zoni trase autoputa Koridor V/C kroz Bosnu i Hercegovinu i koji bi bili ugroženi radovima na izgradnji tog autoputa. Ti spomenici su identificirani i locirani na planu trase autoputa u mjeri koja je bila moguća u arhivskim uslovima, odnosno bez izlaska na teren. Prema tome, podaci izneseni u završenom elaboratu predstavljaju samo prvi dio navedenog istraživačkog projekta i oni bi što prije morali biti dopunjeni relevantnim podacima s terena. No, podaci o 215 ugroženih nalazišta koji su sakupljeni u ovoj fazi istraživanja sasvim su dobar indikator stanja na terenu i jasan pokazatelj velikog obima ugrožene spomeničke baštine. Oni u svakom slučaju mogu poslužiti kao relevantna polazna osnova u radu na zaštiti spomenika kulture na trasi Koridora V/C u BiH.

U vezi s navedenim projektom, ali i zbog važnosti zaštite kulturnoistorijskih spomenika i lokaliteta na trasi autoputa Koridor V/C kroz Bosnu i Hercegovinu, održavan je kontakt i u nekoliko navrata organizirani su i sastanci s predstavnicima Ministarstva za promet i komunikacije Bosne i Hercegovine, kao i s nadležnim institucijama iz oblasti zaštite kulturne baštine: Zavoda za zaštitu spomenika i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, gdje je načelno dogovorena saradnja za buduće zajedničko djelovanje. S tim u vezi, Federalnom ministarstvu kulture i sporta upućen je i zahtjev da se Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine imenuju za institucije koje će koordinirati i nadgledati zaštitne arheološke radnje na lokalitetima i spomenicima koji su ugroženi građevinskim radnjama pri izgradnji autoputa. Osim toga, ostvareni su kontakti i s Rimsko-Germanskom komisijom Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni, vezano za pomoć u oblasti rekognosciranja pojedinih lokacija na trasi autoputa, uz geofizička snimanja koje bi izvele kolege iz Njemačke.

Težište rada u drugoj polovini godine bilo je na pripremama za novi broj Godišnjaka. Aktuelni Godišnjak broj: XXXVIII/36 za 2009. godinu sastoji se iz ukupno 13 radova i hronike Centra, a u njemu su učestvovali autori iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, SR Njemačke i Australije. Sadržaj aktuelnog Godišnjaka najbolje odražava nastojanja Centra u proširivanju svog djelokruga rada pored arheologije, starije historije, etnologije i filologije i na noviju historijsku problematiku. Radovi su na vrijeme pristigli u redakciju, završena je njihova redakcijska obrada, trenutno se nalaze u procesu digitalno-tehničke pripreme za štampu, tako da se izdanje ovog broja očekuje u februaru 2010. godine. Časopis su finansijski pomogli Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni, Fondacija za izdavaštvo u Sarajevu i Austrijska kooperacija za nauku, obrazovanje i kulturu.

Prof. dr. Blagoje Govedarica, urednik Godišnjaka CBI ANUBiH, tokom 2009. godine obavio je većinu organizacionih aktivnosti unutar Centra, kako onih koji se tiču naučno-istraživačkog projekta, tako i pripreme časopisa. Zahvaljujući njegovom angažmanu obezbijedena je finansijska dotacija od strane Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta. Saradnica Centra, Melisa Forić, pored svojih redovnih obaveza u Centru i redakciji Godišnjaka, učestvovala je na arheološkim istraživanjima na lokalitetu Jagnilo kod Goražda. Osim toga, pohađala je specijalistički kurs arheološke konzervacije na univerzitetu u Kairu, u okviru posjete Egiptu, organizirane od strane Ministarstva vanjskih poslova arapske republike Egipat (29. 10.-13. 11. 2009).

I tokom ove godine Centar je intenzivno radio na nastojanjima da pribavi sredstva potrebna za publiciranje monografije "Antički sepulkralni spomenici sa prostora Bosne i Hercegovine" dr. Veljka Paškvalina koja je odavno pripremljena za štampu te čeka svoje objavljivanje u okviru izdanja Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. Izdavanje ove monografije ostaje jedan od glavnih zadataka Centra u narednoj 2010. godini.

* * *

Zapisnik sa konsultacionog sastanka u vezi sa zaštitom spomenika kulture na trasi autoputa V/C kroz Bosnu i Hercegovinu

održanog 26. 6. 2009. godine
u Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Sastanku su prisustvovali:

mr. Namik Kupusović, direktor jedinice za implementaciju projekta "Autoput Koridor V/C kroz Bosnu i Hercegovinu" Ministarstva prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine;

prof. dr Blagoje Govedarica, naučni savjetnik Centra za balkanološka ispitivanja;

dr. sc. Adnan Busuladžić, direktor Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i
Melisa Forić, stručna saradnica Centra za balkanološka ispitivanja

Sastanak je imao sljedeći
Dnevni red:

Ad. 1

Aktuelno stanje rada na zaštiti arheoloških spomenika kulture na trasi autoputa V/C kroz Bosnu i Hercegovinu;

Ad. 2

Rezultati projekta "Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi autoputa Koridor V/C kroz FBiH";

Ad. 3

Razmatranje moguće saradnje s Rimsko-germanskom komisijom iz Frankfurtu na Majni u kontekstu geomagnetne prospekcije trase autoputa;

Ad. 4

Iznošenje konkretnih prijedloga o načinu organizacije rada na zaštiti spomenika kulture na trasi autoputa.

Ad. 1

Sastanak je inicirao Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, a povodom potrebe ažuriranja zaštite arheoloških spomenika na trasi autoputa V/C kroz BiH. Sastanak je otvorio prof. dr. Govedarica upoznavši prisutne s inicijativama i aktivnostima Centra za balkanološka ispitivanja koje traju već dvije godine i koje su, u skladu sa zakonskim obavezama, bile usmjerene ka aktiviranju i pravovremenom izvođenju cjelovite zaštite kulturno-historijskih spomenika i arheoloških lokaliteta koji se nalaze na trasi autoputa. Konkretan učinak dat je koncipiranjem projekta "Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi autoputa Koridor V/C kroz FBiH" koje je ovaj Centar samoinicijativno realizirao. Tim istraživanjima stečen je prvi uvid u arheološke spomenike koji se nalaze na trasi autoputa. Uz to je posebno naglašen problem nedostatka komunikacije s investitorom, odnosno skoro potpuno zapostavljanja arheološke struke u dosadašnjim radovima i elaboratima pripreme gradnje autoputa.

Mr. Namik Kupusović upoznao je prisutne sa stanjem i terminima za početak i završetak radova po pojedinim etapama autoputa V/C. Naglašena je naročita složenost projekta zbog pitanja ingerencija i podijeljenosti dionica između više nadležnih institucija: Ministarstva prometa i komunikacija Bosne i Hercegovine, Direkcije za puteve Federacije Bosne i Hercegovine, te Direkcije za puteve Republike Srpske. Dinamika gradnje puta diktirana je dinamikom obezbjeđivanja sredstava, a prema zacrtanim planovima, završetak prvog dijela projekta planira se za kraj 2012. godine. Mr. Kupusović je dao bliže podatke o proceduri dobijanja tri osnovna vida institucionalne saglasnosti kojima je uslovljena gradnja autoputa: 1. *okolišne dozvole*, 2. *urbanističke saglasnosti* (čiji je bitan segment i dozvola koja se tiče kulturno-historijskog naslijeđa, a koju izdaje Federalni zavod za zaštitu spomenika) te 3. *građevinske dozvole*. Naglašena je spremnost Ministarstva prometa i komunikacija BiH da se ispoštuju sve zakonske obaveze glede zaštite kulturno-historijskog naslijeđa, te da se nastavi započeta saradnja s Akademijom nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i njenim Centrom za balkanološka ispitivanja, kao i sa Zemaljskim muzejem Bosne i Hercegovine, te da se osigura pomoć u komunikaciji s drugim institucijama zaduženim za pojedine dionice planiranog autoputa. Mr. Kupusović je također iznio mogućnost da se digitalizirana dokumentacija koju je Centar već dobio dopuni avionskim snimcima trase u razmjeri 1:1000, što bi u znatnoj mjeri doprinijelo efikasnosti arheološkog rada.

Ad. 2

Melisa Forić je prezentirala rezultate do kojih se došlo dosadašnjim radom u okviru projekta "Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi autoputa Koridor V/C kroz FBiH". Zahvaljujući dokumentaciji dobijenoj od Ministarstva prometa i komunikacija koja je uključivala plan trase u digitalnoj verziji na ucrtanim podlogama 1:5000 (Lot 1; Lot 3, Lot 4), i 1:25000 (Lot 1, 2, 3 i 4), te Studije utjecaja na okoliš (Lot 1, 2, 3 i 4), u okviru trase autoputa je bilo moguće identificirati preko 200 poznatih arheoloških lokaliteta koji bi bili ugroženi građevinskim radovima. Pručavanjem postojećih arhiva prikupljene su i obrađene sve naučno relevantne informacije o tim nalazištima, a ona su fiksirana na planu trase. Ovaj elaborat predstavlja dobru osnovu kako za naučno, tako i za vremensko i

finansijsko planiranje i izvođenje daljih arheoloških istraživanja dužinom trase autoputa koja bi se, shodno zakonima i normama o zaštiti arheološke kulturno-historijske baštine, neophodno morala sprovesti. Prema utvrđenoj metodologiji rada, ove podatke je neophodno dopuniti podacima s terena, te na osnovu svega toga utvrditi lokalitete na kojima bi bila obavljena sistematska istraživanja.

Ad. 3

Prof. Govedarica je upoznao prisutne s prijedlogom Rimsko-germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta, SR Njemačka, koji je upućen Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH, a koji se odnosi na pomoć pri izvođenju geomagnetnih prospekција na dionicama autoputa na kojima će se najprije izvoditi građevinski radovi. Na taj način bi se i rezultati gore navedenog projekta na vrijeme ažurirali i upotpunili podacima s terena. Svi prisutni su pozdravili ovaj prijedlog i založili se za prihvatanje te veoma korisne inicijative. Zaključeno je da bi što prije trebalo pristupiti pripremanju i potpisivanju odgovarajućeg sporazuma o saradnji između Rimsko-germanske komisije, Ministarstva prometa i komunikacija, ANUBiH i Zemaljskog muzeja.

Ad. 4

U zaključnom dijelu sastanka prof. Govedarica je predložio da Akademija nauka i umjetnosti BiH i Zemaljski muzej BiH zajednički preuzmu obavezu nošenja i koordinacije posla oko zaštite spomenika na trasi autoputa. Dr. Adnan Busuladžić se saglasio s tim prijedlogom i naglasio je spremnost Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine da uzme učešća u ovom važnom projektu, te naveo nekoliko bitnih institucija i pojedinaca s kojima je o pitanju učešća i angažmana već razgovarano. Tu su, u prvom redu, Kantonalni zavod za zaštitu spomenika kulture s područja Hercegovačko-neretvljanske županije, Zavod za zaštitu spomenika Republike Srpske, te područni muzeji iz Trebinja, Livna, Doboja itd. Radilo se na stvaranju jednog jezgra stručnjaka s kojim bi se sistematski moglo ući u projekat, te jasno i blagovremeno definisati sve aktivnosti na polju zaštite ugroženih spomenika.

Dat je i prijedlog da se ispred Zemaljskog muzeja i Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Federalnom ministarstvu kulture i sporta uputi informacija o spremnosti navedenih institucija da od strane ovog Ministarstva budu zvanično zaduženi za sve arheološke radove na trasi budućeg autoputa.

Na kraju je zaključeno da treba poduzeti sve neophodne korake kako bi se arheološka znanost u adekvatnoj mjeri uključila u proces zaštite i to blagovremeno i prije same izvedbe građevinskih radova. To podrazumijeva da u cjelokupni proračun moraju biti ukalkulisana sredstva za izvođenje sistematskih zaštitnih arheoloških radova koja bi, prema dosadašnjim iskustvima, trebala iznositi 1,5-2% ukupne vrijednosti projekta (primjer Hrvatske, Slovenije i SR Njemačke). S tim u vezi potrebno je ostvariti permanentnu saradnju s institucijama koje vode projekat gradnje autoputa, prije svega s Direkcijom za ceste FBiH i Direkcijom za ceste RS, Ministarstvom prometa i komunikacija BiH, kao i nadležnim institucijama iz oblasti zaštite kulturno-istorijskog naslijeđa na svim nivoima. Svim tim institucijama će blagovremeno biti upućen elaborat o identificiranim lokalitetima uz popratno pismo s predloženim mjerama zaštite koje bi treba-

lo preduzeti, kako bi i oni blagovremeno mogli izvesti neophodne kalkulacije i uključiti troškove rada na zaštiti spomenika kulture u finansijski i terminološki plan autoputa.

Zapisnik: Melisa Forić
Sarajevo, 6. 7. 2009.

Sastanak vodio
prof. dr. Blagoje Govedarica,
Naučni savjetnik CBI ANUBiH

Adrese autora / Autorenadressen

Mile Baković
Centar za arheološka istraživanja
Crne Gore
Gojka Radonjića 33a
ME-Podgorica
czaicg@t-com.me
milebakovic@yahoo.com

Dr. Danijel Džino
The School of Humanities and Social
Sciences
The University of Adelaide
SA-5005
danijel.dzino@adelaide.edu.au

Mr. Emir O. Filipović,
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA-71000 Sarajevo
emirofilipovic@gmail.com

Melisa Forić
Centar za balkanološka ispitivanja
Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
melisa.foric@gmail.com

Prof. Dr. Blagoje Govedarica
Institut für Prähistorische
Archäologie der FU Berlin
c/o Deutsches Archäologisches Institut
Eurasien-Abteilung
Im Dol 2-6, Haus II
D-14195 Berlin
bgo@eurasien.dainst.de

Prof. dr. h. c. mult. Bernhard Hänsel
Am Hirschprung 70
D-14195 Berlin
bernhardhaensel@versanet.de

Akademik Dževad Juzbašić
Akademija nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
juzbasic@anubih.ba

Mr. Adnan Kaljanac
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
akaljanac2@gmail.com

Zenaida Karavdić
Centar za leksikologiju i leksikografiju
Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine
Bistrik 7
BA-71000 Sarajevo
zmeco@anubih.ba

Doc. dr. Esad Kurtović
Filozofski fakultet
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
kurtovic.esad@gmail.com

Prof. dr. emeritus Tomislav Marasović
Marasovićeva 11
HR-21000 Split

Dr. sc. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b. b.
HR-21000 Split
ante.milosevic@st.t-com.hr

Doc. dr. sc. Salmedin Mesihović
Katedra za arheologiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

Doc. dr. Edin Radušić
Odsjek za historiju
Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
BA-71000 Sarajevo
edinradusic@yahoo.com

Naslovna strana / Tittelblatt
Dževad Hozo

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektor-korektor / Lektor
Zenaida Karavdić
Nerma Tanović

Tehnički urednik / Technischer Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa / Druck
Bemust, Sarajevo